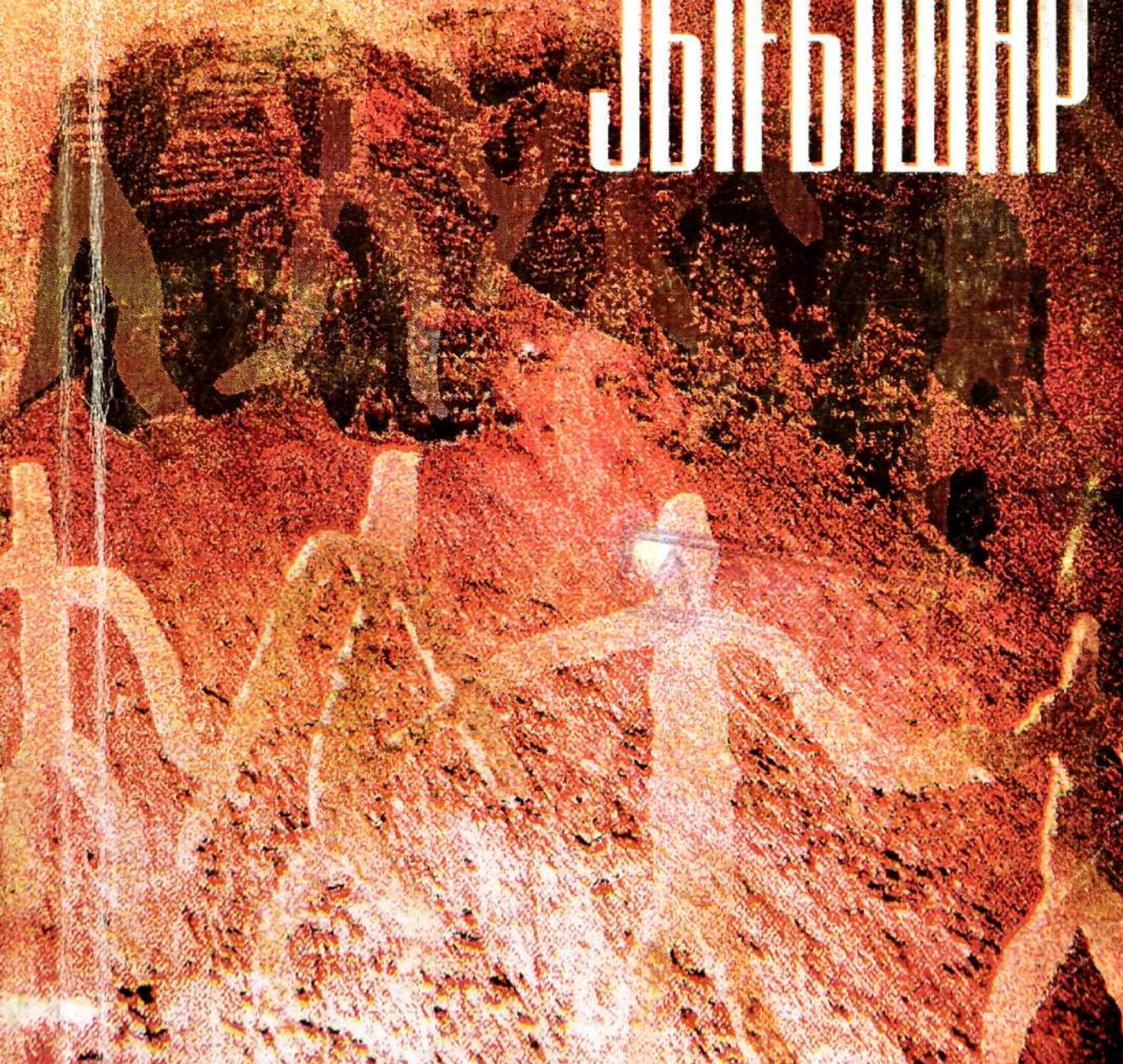

ТОФУТ БАБАЈЕЗ ЕА
ОЧАГ БАШЫНА
ЈЫҢЫШАР

ТОФИГ БАБАЈЕВ

1998

436

Т5(2А)

Б12

ЕЛ
ОЧАГ БАШЫНА
ЈЫҒЫШАР

(Тарихи—этнографик етүдләр)

66297

Азерб. Җесуд. Респуб.
БИБЛИОТЕКА
имени М. Ф. Ахундова

АЗӘРБАЈҶАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ

Б а к ы—1998

АРХИВ

065930

+ 73(2A)

ББК 902.7

Б 12

Елми редактору ТЕЈМУР БУНЈАДОВ

Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзвү

Нәшријат редактору Рәһилә Әлијева

Рәссамы Фуад Фәрәхов

Бабајев Т.

Б 13 Ел очаг башына жығышар— Б., «Азәрнәшр» иң грифи илә чап олунуб. 1998, 204 сәһ.

Азәрбајчан халг метеорологијасы вә әкинчилик тәғвими, хүсусилә Новруз бајрамы, онун маһијјәти, тарихи көкләри, гәдим гајнагларда јери, бајрамла бағлы адәт-ән'әнәләр, ајин вә мәрәсимләр, ојун вә тамашалар, е'тигадлар, ағсаггаз-ағбирчәкләрин мүдрик кәламлары, өјүд-нәсиһәтләри, хејир-дуалары, халгымызын мин илләр бојунча тәшәккүл тапмыш игтисади һәјаты, чохәсрлик вә зәнкин тәчрүбә әсасында јаранмыш ән'әнәви тәсәррүфат саһәләри, еләчә дә ел сәнәти өрнәкләринин инкишаф јолу—бүтүн бунлар тарих елмләри намизәди Тофиг Бабајевин охучуларын диггәтинә тәгдим олунан бу китабынын мөвзуларыдыр.

Узун илләр елми-тәдгигатла мәшғул олан мүәллиф етнографик вә археоложи материалларла јанашы, јери кәдикчә мөвзу илә бағлы мәнбә вә әдәбијјатдан да кениш истифадә етмишдир.

0505000000

Б

М—651(07)—98

ББК 902.7

© Бабајев Т., 1998

РЕДАКТОРДАН

«Од варса һәјат вар, од јохса һәјат да јохдур»,—дејибләр.

Од инсаны јашадыгы јерә-јурда, ел-обаја бағлајыб. Улу бабаларымыз да инсанын мәскән салдыгы јерә «очаг» дејиб.

Гәдим азәрбајчанлылар оду-очагы, Күнәши һәјат верән танры саныблар, мүгәддәс вә ән тәмиз варлыг кими она ситајиш едибләр. Әзәл анд јерләри Күнәш, од-очаг олуб бабаларымызын.

Доғма торпағымызда әбәди јүрд-јува салан улу әдәдләрымыз һәмшә од-очаг башына, чыраг ишығына јығышмыш, бир-бирләринә үрәк гыздырмышлар. Очағын истисијлә торпаға говушмушлар, торпаға баш әјмишләр, сәчдә етмишләр. Дағдан ағыр ағсаггалларын, ағбирчәкләрин мүдрик кәламлары, ибрәтамиз сөзләри, өјүд-нәсиһәтләри, хејир-дуалары јолумузу ишыгландырмыш, дүшүнчәмизә нур чиләмишдир.

Тарих елмләри намизәди Тофиг Бабајевин охучулар тәгдим олунан «Ел очаг башына жығышар» китабынын сәһифәләрини вәрәгләдикчә Азәрбајчанын гәдим сакининин өзүнүн дә, әсил-нәсәбинин дә, јүрд-јувасынын да һәммин очагла, од дүјгусу илә танындығынын бир даһа шаһиди олурғ.

Китабы сәһифә-сәһифә изләдикчә халгымызын улу тарихинин гәдимлији, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтинин зәнкинлији, тәфәккүр тәрзинин мүдриклијинин бир даһа шаһиди олурғ. Ахы бурада өз әксини тапмыш халгын тәсәррүфат һәјаты вә мәшәти, адәт-ән'әнәләри илә бағлы зәнкин фикир хәзинәсиндә топланмыш кәламлар јалһыз јүзилләрин, минилләрин тәчрүбәсинин мәһсулу ола биләр.

Китабын ајры-ајры бөлмәләриндә бәшәријјәтин, цивилизасијанын бешикләриндән бири сајылан, јералты вә јерүстү сәрвәт вә не'мәтләрлә зәнкин олан Азәрбајчанда минилләр бојунча тәшәккүл тапмыш игтисади һәјат, онун чохәсрлик вә зәнкин тәчрүбә әсасында јаранмыш әкинчилик, малдарлыг, бағчылыг-бостанчылыг, үзүмчү-

лук, чалтикчилик, атчылыг, арычылыг, балыгчылыг вә дикәр ән'әнәви тәсәрруфат сәһәләринин, тохучулуг, ипәкчилик, бојагчылыг, кејим вә бәдиш тикмә кими ел сәнәти өрнәкләринин, еләчә дә халча мәдәнијјәтинин ин-кишаф јолу һаггында јыгчам, лакин һәртәрәфли мә'лумат верилир. Мә'лумдур ки, гәдим Шәрг халғларынын, о чүмләдән азәрбајҗанлыларын һәјәтинда әкинчилик, мүнүм јер тутурду. Әкин ишләринин башланғычы јаз фәслинин әввәлинә тәсадүф етдијүндән гарлы гышдан сонра тәбиәтин ојанышы илә мүнәшәт едилән һәммин дөвр јени күн—Новруз кими дәрк едиләрәк, тәдричән гәдим тәгвимләрдә өзүнә јер тапмышдыр. Новруз бајрамы, онун мәнишәји, тарихи көкләри, гәдим гајнағларда јери, хусусилә бајрамла бағлы мифләр, әсатирләр, адәт-ән'әнәләр, ајин вә мәрәсимләр, ојун вә тамашалар, е'тигадлар һаггында китабда кениш бәһс олунур.

Азәрбајҗан әразисинин тарихи-мә'марлыг абидәләри, тарихи вә чоғрафи әһәмијјәтли јер-јүрд адлары, халг чоғрафи терминләри, әзәзсиз мүәличә вә шәфа булаглары, сағламлыг очағлары, дилбәр кушәләри илә зән-кинлијини нәзәр алан мүәллиф онлар һаггында да сөһбәт ачыр. Мүәллиф һағлы оларағ көстәрир ки, түкәнмәз һәјат мәнбәји олан тәбиәтә, әтраф мүнһитә, јашыллыға, әкинчилик мәдәнијјәтимизин бәрәкәт әтирли јадикарларына—хырман, тәндир вә дәјирмана, ел ағсаггалларынын, хејирхаһ адамларын хатирәсини әбәдиләшдирән чешмәләрә, булаглара, һәмчинин кәһриз вә овданлара гаршы е'тинасызлыг халгымызын узаг минилләрдән кәлән мүгәддәс ән'әнәләринә јабанчыдыр.

Китабда тез-тез вәтән, торпаг, чәрәк, хејир-бәрәкәт, һалаллыг, хејирхаһлыг, тәмәннасыз јахшылыг, тә'лим-тәрбијә, әдәб-әркан, мә'нәви-әхлаги сафлыг, тәбиш сәрвәтләрин, әтраф мүнһитин мүнәфизәси вә с. мәсәләләрлә бағлы улларымызын һикмәтли кәламларындан, мәсәләриндән, өјүд-нәсиһәтләриндән, рәвәјәт вә әфсанәләриндән игтибаслар верилир. Бунунла јанашы мүәллиф, һәмчинин, гәдим вә мүәсир тарихшүнаслығын, археоложи вә этнографик тәдгигатларын мөвзу илә бағлы елми нәтичәләри һаггында да јери кәлдикчә мүмкүн гәдәр әтрафлы бәһс етмәјә чалышыр. Бу заман о, этнографик экспедисијаларда топладығы чөл материалларын-дан да истифадә етмәји унутмур.

Ҷадымдадыр, биз һәр ил бу мәгсәдлә Азәрбајҗанын көнүл ачан, руһ охшајан улу кушәләринә—Нахчывана, Гарабаға, еләчә дә Шәки—Зағатала, Губа—Хачмаз, Ләнкәран—Астара бөлкәләринә, Ширвана, Муғана, Га-

заға, Кәлбәчәрә вә дикәр јерләрә сәфәр едәрдик. Халгымызын ән'әнәви тәсәрруфат сәһәләрини, һәјат вә мәшәтини, бир сөзлә, мадди вә мә'нәви мәдәнијјәтини, әхлағ өрнәкләрини, ел адәт-ән'әнәләрини өјрәнәрдик. О вахтлар Тофиг Бабајев мәним аспирантым иди. Биз ағбирчәк нәнәләрлә, ихтијар бабаларла көрүшәндә, о, бир кәлмә дә данышмазды. Көрүнүр, чаванлыг фәһми илә дәрк еләмишди ки, ағсаггалын һүзурунда данышмазлар, анчаг гулаг асарлар. Сонра да ешитдикләрини, өјрәндикләрини артырыб аскилтмәдән дәфтәринә јазарды.

Илләр кечди. Инди өзү баба олмуш Тофиг Бабајев дә дағдан ағыр бабалардан, синәси сөз хәзинәли нәнәләрдән ешитдији карван јүклү хәзинәни арашдырычыларын әсәрләриндән өјрәндикләри илә бирликдә китаб шәклиндә охучулара чатдырыр.

Мәнә елә кәлир ки, валлаһ саваб ишдир бу. Ахы елин билик вә һикмәт дәрјасындан, о чүмләдән китабда һаггында мә'лумат верилән халг метеоролокијасы вә әкинчилик тәгвиминдән вә башга шејләрдән нәинки мәктәбилләр, тәләбәләр, һәтта онларын бир чохунун ата-аналары да хәбәрсиздирләр. Чохлары бөјүк чиллә, кичик чиллә, алачалпов (боз ај), тәрчых ајы, горадәјән ај, горабиширән ај, гујругдонду (гујругдоғду), елгован, хәзан ајы вә с.-нин мә'насыны, нә мүнәсибәтлә белә адландығыны, бу ајларын нә вахт башлајыб, нә вахт гуртардығыны, һәр ајын өзүнә хас гајғысы вә дигәти олдуғуну билмир. Она көрә дә бу билик дәрјасыны—ел тәгвимини, онунла бағлы улларын јаддашыны, мифик дүшүнчәләрини, бир-бириндән көзәл фолклор нүмунәләрини, сынамалары, инанчлары, дејимләри, адәт-ән'әнәләри, ајин вә е'тигадлары, бајрамлары, мәрәсим, ојун вә тамашалары, ејни заманда зәнкин тәсәрруфат тәчрүбәләрини, вәрдишләрини, биликләрини, һәр шеји топламаг вә халга чатдырмаг, јаддашлара һәкк етмәк алим вә зијалыларымызын мүгәддәс борчудур. Мүәллифин өзүнүн дедији кими кечәнләри көчәнләрлә басдырмамалыыг.

Елмилијин вә бәдишилијин говушдуғу үслуби тәрздә вә дилдә гәләмә алынан бу китабдакы јазыларын нә гәдәр кәрәкли, лазымлы, зәрури олдуғунун сүбуга еһтијачы јохдур. Нечә ки, улларымыз дејибләр: булағын көзүндән ахан су ичилмәлидир, јохса су һәдәр јерә кедәр. Ағачда јетишән мејвә јејилмәлидир, јохса јерә дүшүб чүрүјәр, о да һәдәр кедәр.

Мүстәғиллијимизи бәрпа етдијимиз бу күнләрдә сијаси-игтисади мәсәләләрлә јанашы, мә'нәвијјәтимызы

да уютмамалы, бабаларымызын, аталарымызын арзуларыны, үмидләрини доғрултмалы халгымызын заман-заман газандығы милли-мә'нәви сәрвәтләри, дәјәрләри көз бәбәји кими горумалы, јәјмалы, нәләрә гадир олдуғуни, нәји севдијини, нәјә нифрәт етдијини, нә мирас гојуб кетдијини һәр јени нәслә өјрәтмәли, севдирмәли-јик.

Сирр дејил ки, синәси сөз хәзинәли ағбирчәкләрин, ағсаггалларын сајы азалыр. Мәкәр белә олдуғу шәраит-дә онларла бирликдә минилләрин о башындан јол кәлән халгын сөзлү дүнјасы да сәссиз-сәмирсиз арадан чыхмалыдыр?

Диггәтинизи көрүлән ишин әһәмијәтинә, вачиблијинә бир даһа чәлб едиб, јарпаг-јарпаг вәрәгләјәчәјиниз бу китабын сизинлә һәмсөһбәт олачағына инанырам.

Тејмур Бүнјадов

Азәрбајчан ЕА-нын мүхбир үзвү.

Әзиз анам
Мәдинә Мәшәди Баба гызынын
унудулмаз хатирәсинә
итһаф едирәм бу китабы

УЧАЛЫҒА КЕДӘН ЈОЛ

Фәхрлә, бөјүк гүрүр һисси илә дејә биләрик ки, доғма Азәрбајчан торпағы да ибтидаи инсанларын арасыкә-силмәјән ән гәдим јашајыш мәскәнләриндән, илк вәтән-ләриндән бири олмушдур. Мәһз Азәрбајчан әразисиндә, Азых мағарасында инсан һәјатынын вә фәалијјәтинин гәдим изләри ашкара чыхарылмышдыр. Алимләр, хүсу-силә археологлар бу мағарадан тапылмыш материал-лара әсасән узун илләр апардыглары тәдгигатлардан сонра белә бир нәтичәјә кәлмишләр ки, Азәрбајчан әра-зисиндә инсан чәмијјәтинин тарихи улу чағлара—гәдим Даш дөврүнә (Палеолит), тәғрибән 1,5—2 милјон ил әввәлә аиддир. Демәли, 1,5—2 милјон ил әввәл дә һәјат үчүн әлверишли јашајыш мәскәни олан доғма јурдумуз инсанын мејдана кәлиб тәшәккүл тапдығы ән гәдим әразиләрдән биридир.

Бу торпагда јашамыш улу бабаларымыз нечә-нечә минилләрин архасындан—Даш дөврүндән, Тунч дөврүндән, Дәмир дөврүндән бизә, бу күнүн адамларына ин-сан зәкасынын әвәсиз, мисилсиз, тәкраролунмаз аби-дәләрини, мадди мәдәнијјәт нүмунәләрини јадикар гој-мушлар. Торпағларымызын һансы кушәсинә күлүнк вурсан, орадан дүнјанын ән гәдим мәдәни халглары илә бир сырада дуран халгымызын мәдәнијјәтини нүмајиш етдирән археоложи газынты материаллары илә үзләшә-чәксән. Артыг сүбута јетирилмишдир ки, јурдумуз бә-шәријјәтин ән гәдим мәдәнијјәтә, гәдим көкләрә малик бешикләриндән бири олмушдур.

Азәрбајчан! Доғма јурдум-јувам. Улу танры сәндән һеч бир не'мәтини әсиркәмәјиб. Торпағымызын алты да, үстү дә сәрвәтли, бәрәкәтлидир. О, елә бир иштаһ ачан «сүфрә»дир ки, та гәдимләрдән достун да, дүшмәнин дә көзү бу сүфрәдә галыб. Күндоғандан күнбатанадәк чох-лары бу сүфрәјә чан атыб, дәфәләрлә зәнкин јерүстү вә

жералты сэрвэтлэримизи элэ кечирмэјә чалышыб, јур-думузу, халгымызы эсарэтә салмаға чәһд едиб. Көрүнүр, елә башымыза кәтирилән мүсибәтләрин сәбәби дә бун-дадыр.

Р а в а ј е т. Дејирләр, чох-чох гәдимләрдә өзкә тор-пагларыны ишғал еләјән бир падшаһ вармыш. Күнләрин бир күнү һәмин падшаһ Азәрбајчана һүчүм едир, го-шунларыны торпагларымызын сәрһәдиндә јерләшдирир. Падшаһын адамлары бизим елин гапысына елчи кәлир. Елимизин ағсагаллары көрүрләр ки, кәләнләр әлләрини черәјә вурмады, фикирләширләр ки, јәгин ағыр диләјә қәлибләр. Сонра, кәләнләрә мүрачиәт едирләр ки, сө-зүнүзү дејин. Елчиләр чаваб верирләр ки, бәс бу гәдәр хәрәч вермәлисиниз, әкс һалда гошуна һүчүм әмри ве-риләчәк. Азәрбајчан һөкмдары мәсләһәтләшиб, бу гәра-ра кәлир ки, ган ахытмағ, әһалини гырдырмагданса падшаһын тәләбини јеринә јетирмәк јахшыдыр. Белә дә едир. һөкмдарын бу мүдрик һәрәкәтини онун горхаглығы кими баша дүшән падшаһ икинчи дәфә елчисин көндә-риб, һөкмдарын ән көзәл кәнизини тәләб едир. Азәрбај-чан һөкмдары јенә бир кәниздән өтрү ган ахытмағ ис-тәмир. Ән көзәл кәнизләриндән бирини падшаһа јолла-јыр. Елчиләринин әлидолу гајытдығыны көрән падшаһ даһа да ширникләнир вә үчүнчү дәфә елчисини көндә-риб тәләб едир ки, кәрәк падшаһынызын атыны бизә ве-рәсиниз. Ел-оба бир-биринә дәјир, падшаһ көрүр јох, бунларынкы давадыр. Өз елинин дә ағзыны арајыр, кө-рүр јох, елә бунларынкы да давадыр, дејир:

— Һә, сөз бунлара ағыр кедиб, кәрәк сөзүн ағырлы-ғыны, уғурлуғуну јујам.

Елчиләрә гајыдыр ки:—ат истәјирсиниз, бу да ат. Елчиләр буну көзләмирдиләр, дөнүб бир-биринин үзүнә бахырлар, кор-пешман кери дөнүрләр.

Гоншу падшаһ көрүр јох, бу кәләји дә баш тутмады. Бир ај кечир, ики ај кечир, ел-обамызын гапысыны јенә дөјүрләр. Бу дәфә дә дејирләр ки, бәс филан јердә бир аз торпағ вар, ону верин бизә. Буну дејәндә елимизин падшаһы бу дәфә дөзә билмәјиб һај салыр, елин ағсаг-галларыны, икидләрини чағырыр, үзүнү онлара тутуб дејир:

— Гоншу падшаһ биринчи дәфә мәнән бач-хәрәч тәләб етди. Буна әмәл олунду, чүнки хәзинәннин ихтија-ры мәнә иди. Икинчи дәфә ән көзәл кәнизими истәди. Ган ахытмамағ хатиринә она да разы олдум. Үчүнчү дәфә гоншу падшаһ ат истәди, ән көзәл атымы да вер-дим. Чүнки онун да ихтијары өзүмдә иди. Инди дә чүр'әт

едиб торпағ истәјир, ешидирсиниз,—јурдумузу, торпа-ғымызы тәләб едир. О торпағын ихтијары мәнә дејил. Торпағ мәним, сәнин, онундур. Торпағ да, вәтән дә хал-ғындыр, кәләчәк нәслиндир.

Сәбри түкәнмиш ел икидләри силаһа гуршаныб тор-пагларына көз дикмиш падшаһын үзәринә һүчүма ке-чир, гошунларыны тар-мар едиб, кери гајыдырлар.

* * *

Халгымыз заман-заман чох шејини—бүтөвлүјүнү, мүстәгиллијини, милли адыны, сојкөкүнү, әлифбасыны, гејрәтли оғулларыны... итириб. Торпагларымыз һәррач базарына гојулуб сатылыб, игтисадијјатымыз бәрбад вәзијјәтә салыныб, милли сэрвәтләримиз талан едилиб карван-карван дашыныб.

Һеч бир өлкәннин эразисинин башына Азәрбајчанда-кы гәдәр ојун кәтирилмәјиб. 1828-чи илдә о, ики дөвләт—чар Русијасы илә Иран арасында икијә парчаланды. 1920-чи ил апрелин 28-дән бәри торпағымызын саһәси 20 мин квадраткилометрәдәк азалыб. Индинин өзүндә белә Азәрбајчана гаршы эрази иддиалары гуртармағ билмир.

Һеч бир халгын мәнәвијјатына Азәрбајчандакы ки-ми зәрбә вурулмајыб. Јүзләрлә азадфикирли зијалы гырмызы империјанын гурбаны олуб. Јүз минләрлә инсан евиндән-ешијиндән дидәркин салыныб, әски әлифбајнан јазылмыш чилд-чилд гијмәтли китаблар, надир әлјазма-лары мәнв едилиб, тарих тарихдән кизләдилиб, нечә-нечә гәдим абидәләр анбара, клуба чеврилиб, нечә-нечә тарихи јер-јурд адлары јад адлара дәјишдирилиб. Хал-гымызын милли-тарихи кечмиши илә бағлы мүгәддәс тә-сисатлар амансызчасына тә'гиб олунуб, бир чох дини ибадәткәһләр дағыдылыб, мәсчидләр бағланыб, дини-миз, адәтимиз гадаған едилиб, диндарлар күтләви шә-килдә сүркүнә сүрүлүб.

Еһ, башымыза нәләр кәлмәјиб, нечә дәфә әлифба-мызы дәјишибләр, дилимизә, динимизә, адәт-ән'әнәлә-римизә, бир сөзлә милли-мәнәви сэрвәтләримизә гәсд едибләр. Һәлә бу һарасыдыр? Ачыначағлы олса да, е'ти-раф етмәлијик ки, елә бир шәраит јаратмышлар ки, халгын мин-мин илләр боју газандығы мәнәви дөјәрләр итирилмиш, һалал зәһмәт јоха чыхыб, хејир-бәрәкәт биздән үз чевириб. Нанкорлуг, рүшвәтхорлуг, һарамза-далыг мејдан суламышдыр. Бунунла да халгын мәнә-вијјатына ағыр зәрбә вурулуб. Бу ишдә биз дә күнаһ јијәси олмушуг. Тарихимизин, мәнәви мәдәнијјәтимни-

зин, кечмишин јадикары олан абидэләримизин изини торпагдан силмәјә чалышан бәдхәһларә өз бәд әмәлләрини һәјата кечирмәсинә имкан јаратмышыг, лазым оландә данышмаг, е'тираз етмәк әвәзинә чох вахт онларә «зү» тутмушуг. Бәлкә дә бүтүн бунлар зәманәдән ирәли кәлирдү. Ата-бабаларымыз бир зүлмдән гуртармаг хатиринә өзләри дә билмәдән даһа да бетәринә дүшүрдүләр. Нәтичәдә итирдјимиз газандығымыздан гатгәт чох олурду.

Нијә биз, демәк олар һәмишә, башымызы ашағы, дилимизи гыса етмишик, артыг-әскик данышмағы ар билмишик, киминсә үрәјинә тохунар, киминсә башына пис фикир кәләр дејә, өз үрәјимизи дешән сөзләримизи дә гарнымызда сахламышыг. Ата-бабамызын адәти зиддинә чыхыб гонаға, доста, гоншуја хор бахмамышыг, тикәмизи бөлүшдүрмәмишик,—ағзымыздан чыхарыб вермишик.

* * *

Әсрин әввәлиндә бүтүн Русија нефтинин 95 фаизини тәшкил едән мин бир әзијјәтлә чыхардығымыз нефтимизи пула чевириб ағлы-гаралы өмрүмүз сәрф етмәмишик, ағыр зәһмәтлә, чанымыз, ганымыз баһасына јыгдығымыз, башгалары үчүн ағ, бизим үчүн исә гара памбығы әјнимизин палтарына чевирумәмиш, јарычылпаг галмағымыза бахмајараг елә хаммал шәклиндә тәһвил вермишик, мер-мејвәмизин нүбарыны дадмамыш су гијмәтинә башгаларына јолламыш, өзүмүз исә од гијмәтинә од тутуб јанан базарларымыздан алмыш, ја да һеч ала билмәмишик. Мүһарибәнин аловунда ән јахшы оғул вә гызларымыз јаныб күл олуб, архада галанларымыз да бир гарын ач, бир гарын тох доланыб, торпағымызын арамсыз соврулмагдан түкәнмәкдә олан сәрвәтини дә, үрәкләримизин истисини дә, кәлинләримизин бармағындакы гызыл нишан үзүјү илә бирликдә үмуми гәләбәјә гурбан вермишик. Ахы, биз пис гоншу, пис дост, пис гардаш олмамышыг. Елә буна көрә дә башымыза кәтирилән мүсибәт, нахәләф гоншулуг бизи даһа чох јандырыр. Биз јанырыг ки, нијә мәрд ола-ола намәрд олмушуг, биз јанырыг ки, нијә тәкчә јадлар дејил, өз доғмаларымыз да дәрдимиздән һали ола билмәјибләр.

Вәтәнимизин, елимизин нечә илдән бәри чәкдији мүсибәтини јалныз 70—80 ил бундан габаг бәднам гоншуларымыз ермәниләрин Нахчыванда, Бакыда, Губада,

Шамахыда, Гарабагда, Зәнкәзурда, Сисјанда төрәтдикләри илә мүгајисә етмәк олар. Анчаг чох тәәссүф ки, биз ермәниләрин 70—80 ил бундан габаг Азәрбајчанымызын онларла шәһәр вә кәндләриндә төрәтдикләри о ганлы күнләри тез унутдуг. Ахы, ермәниләрин бу күн јурд-јуваларындан говдуглары гардаш-бачыларымызын ата-бабалары 1918-чи илин ганлы март күнләриндә, 1919-чу илин әввәлләриндә дә бах елә бу күнкү бәләја бәрәбәр әзаб-әзијјәтә мәрүз галмышдылар. Нә гәдәр кәндләримиз дағыдылмышды о вахт, нә гәдәр адамларымыз—гочамыз, чаванымыз, ушағымыз гырылмышды онда.

Бәс, көрәсән нечә олду ки, ермәниләрин торпағымызда көзләри олдуғуну билә-билә һәр шеји унутдуг, гојуну гурда үмид олдуг, ахырда да бу бәлә илә үзләшдик. Көрүнүр, чох түркәсаја милләт олмушуг биз азәрбајчанлылар, тез инанмышыг һәр дејилән сөзә. Сијасәт-зад баша дүшмәмишик. Һәр башы бөјүк (һеч олмасса, доғрудан да, башы бөјүк ола) нә дејибсә, демишик, ајә, киши дүз дејир. Өләнләримизи, өлдүрүләнләримизи, сүркүн олуналарымызы унудуб чәпик чалмышыг сапы өзүмүздән оланларын да, олмајанларын да сөзләринә. Нә вахтадәк бу башбиләнләримизин «ағыр отур, батман кәл» шүарына әмәл едиб, «довшана гач, тазыја тут» дејәнләрин дәјирманына су төкмәлијик? Бурада мүдрик јазычымыз Исмајыл Шыхлынын гәләмә алдығы бир халг рәвајәтини хатырламаја билмирәм.

Рәвајәт. Бир күн мешәјә сәс јайылыр ки, «балта» адлы бир аләт пејда олуб, мешәни гырыр, ағачлары доғрајыр. Орманларын султаны палыд ағачы сәрәнчам көндәрир ки, өјрәнин, көрүн балта дејилән шеј нәдир? Хәбәр кәтирирләр ки, балта әл бојда бир дәмир парчасыдыр, ағачлары доғрајыр. Палыд сорушур ки, әл бојда дәмир парчасы ағачлары нечә доғраја билир? Чаваб верирләр ки, онун узун сапы вар, һәмин сапдан јапшырлар вә ағачлары доғрајырлар. Гашлары чатылан палыд јенидән сорушур: Балтанын сапы нәдәндир? Чаваб верирләр ки, ағачдандыр. Палыд һөнкүр-һөнкүр ағлајыр вә белә чаваб верир: Балта бизи гырачаг. Чүнки сапы өзүмүздәндир.

Бәли, халғымызын ән дәһшәтли дүшмәнләри тәкчә түркүн ганыны өзүнә һалал билән нахәләф гоншуларымыз дејил, өзүмүзүн дә вичдансыз, елини-јурдуну чибинин пулуна сатан сатгын милләт ханнләри, сапы өзүмүздән олан балталардыр.

Аллаһ бизи, Азәрбајчан торпағыны, Азәрбајчан халғыны сапы өзүмүздән олан балталардан горусун!

* * *

Јаман күнүн өмрү гыса олар,—дејибләр. Кеч дә олса бүтүн бунлары дүзәлтмәли, һәјатымызы, күзәрәнымызы дәјишдирмәлијик. Ана адландырдығымыз Вәтәнин шәрәфини, намусуну горумагдан өтрү вар гүввәмизи сәрф етмәли, һәмишәкиндән даһа сых бирләшмәјә, лазым кәләндә дүшмәнин башында сыначаг ваһид јумруға чеврилмәјә чалышмалыјыг. «Ел јығылса бир јерә, валлаһ, зәрби кәрән сындырар» кәламыны елә бил ки, бу күнүмүз үчүн дејибләр. Улуларымыз ағыр күнләрдә бир-биринә арха дурублар, елин-елә сөјкәнмәсини төвсијә едибләр. Биз дә мүдрикләримизин ардынча улу бабаларымызын вәсијјәтинә эмәл едәрәк бирләшмәли, бу мүгәддәс торпағын, елин, вәтәнин өвләды олдуғумузу, онун бүтөвлүјүнү, бөлүнмәзлијини, һәр гарышыны көз бәбәјимиз кими ганымызла горумаға борчлу олдуғумузу унутмамалыјыг.

Та гәдимдән јахынын-узағын иддиасындан олмазын зүлүмләр көрмүш Азәрбајчан халгы мәһз сон илләрини јашадығымыз ХХ әсрдә кешмәкешли дүнјанын сәрт сынағларына дөзмүш, ачылы-ширинли, достлу-дүшмәнли, ағыр вә һисбәтән јүнкүл илләри архада гојмуш, нәһәјәт, узун әсрләрдән бәри һәсрәтиндә олдуғу амалына—дөвләт мүстәгиллијинә јетишмишдир. Лакин ағыр иткиләр баһасына әлдә едилмиш мүстәгиллији газанмаг нә гәдәр чәтин олмушдуса, ону һәр тәрәфдән иштаһла ачылмыш ағызлардан горумаг даһа чәтин олду. Доғрудан да, мин илләр боју бир ишғалчынын әлиндән о биринин әлине кечән Азәрбајчанымызы, онун һәм чанлы, һәм дә чансыз сәрвәтләрини, көврәк мүстәгиллијини сахламаг үчүн бу дәјишән вә јениләшән дүнјадан баш чыхармағы бачармалы, бәлкә һеч кәсин кечмәдији јоллары кечмәлијик. Бу јоллар чох ағырдыр. Бу күн доғма Азәрбајчанымызын 20 фаиздән чох әразиси, башынын тачы Шуша өзләри горхаг тула олсалар да, гујруг буладығлары гүдрәтли һавадарларынын силаһ вериб үстүмүзә гысгыртдығлары үзү дөнүк, мәкрли ермәниләрин мурдар чәкмәләринин тапдағы алтындадыр. Шуша, Лачын, Ағдам, Кәлбәчәр, Фүзули, Губадлы, Чәбрајыл, Зәнкилан азад олунмајынча халғымызын гејрәтли, әр оғулла-ры, мәрд гызлары раһатлыг тапа билмәз, башларыны дик тутуб кәзә билмәзләр. Бу күнкү ағры-ачымызын сә-

дасыны вахтилә улуларымызын додағларындан гопан ағылардан, бајатылардан ешитдикчә, јәгин ки, һеч вәдә көз тутмајачаг јараларымыз даһа да гөвр ејләјир, көк-сүмүзүн башы көјнәјир.

Нечә-нечә күл баламызын, шинли-ачылы һәјаты јарыда гырилмыш бачы вә гардашымызын мүсибәтини бејнимиздә дәрк етсәк дә, үрәјимизи бу чәкилмәз дәрдә алышдыра билмирик. Артыг нечә илдир ки, бу накам-лары уғрунда ал ганларыны төкдүкләри мүгәддәс Вәтән торпағына тапшырсаг да, олуб-кечән гатма-гарышыг, данышыласы јалныз суја рәва билинән бир јуху кими көрүнүр. Иткиләримиз чоходур. Објектив сәбәбләр үзүндән артмагда олан игтисади чәтинликләр, еләчә дә бизи истәмәјән, сәрвәтләримиздә вә торпағларымызда көзләри галан гүввәләрин фәалијјәти дөвләтчилијимизи, онун мүстәгиллијини горумаг саһәсиндә көрүлән ишләри ағырлашдырыр. Лакин бунунла белә халғымыз руһдан дүшмүр, сабаһкы күнүнә бөјүк үмидлә бахыр. Чүнки халг өз сијасәтинин ана хәттини Азәрбајчанын учалыға доғру кедән дөвләт мүстәгиллијини горумагда көрүр, инаныр ки, «дүнја» белә галмајачаг, һагг зәфәр чалачаг, әдаләт зәфәр чалачаг, торпағларымыз кери гајтарылачаг, гачғынларымыз доғма обаларына дөнәчәк, күзәрәнымыз дүзәләчәкдир.

БЭРЭКЭТЛИ-ЧӨРЭКЛИ ТОРПАГ

Азербайжан, Одлар дијары, Шәргин ән гәдим, тәби-
чографи шәраитинә көрә исә дүнјанын ән сәфалы, ән
зәнкин өлкәләриндән биридир. Азербайжан эразиси, әсә-
сән субтропик вә мулајим иглим зонасында јерләшир.
Мүрәккәб релјеф, Хәзәр дәнизинин јахынлығы, күнәш
радиасиясынын чохлауғу вә һава дөвранынын комплек-
с тәсири нәтичәсиндә Азербайжанда мүхтәлиф иглим тип-
ләри јаранмышдыр. Јер күрәсинин 11 әсас иглим типин-
дән Азербайжанда 9-у мушаһидә олунур. 9 иглим гурша-
ғында нәфәс алан күлзар торпағымызын рәнкарәнклији
вә зәнкинлији бурада битки аләминин инкишафыны вә
торпағымызын нә гәдәр боллу-бәрәкәтли флораја малик
олмасыны көстәрир. Бурада 125 фәсиләјә мәнсуб 4.500-
дән чох битки нөвү јајылмышдыр. Республикамызда
раст кәлинән битки нөвләри Гафгаз флорасынын тәг-
рибән 66 фаизини тәшкил едир.

Одлар јурдумузун улудан улу әчдадлары гәдим, орта
палеолит, ашел, мустјә мэдәнијјәти дөврләриндә әмәјә
илк шүүрлу мүнәсибәт формасы олан јығычылыгла
(мәнимсәмә) мәшғул олуб, танрынын бизә бәхш етдији
һазыр не'мәтләрлә гидаланыб. Вәһши һејван овламағ,
балыг тутмағ, битки көкү вә чыр мејвә јығмағ, ағач
коғушларындан, мағара вә гајалардан бал топламағ он-
ларын һәјатында мүнүм рол ојнајыб. Бу јерләрин илкин
сакинләри јабаны дәнли биткиләри дә топлајыб өзләри-
нин јем еһтијатына чевирибләр.

Алимләр узун илләр апардығлары чидди арашдыр-
малар нәтичәсиндә белә бир фикрә кәлмишләр ки, бә-
шәријјәтин тәкамүлүнүн әсасыны гојмуш әкинчилик
Јахын Шәрг халғларынын, о чүмләдән Азербайжан хал-
ғынын тәсәррүфат һәјатында мүнүм јер тутмушдур.

Инсанлар илк әввәл һәлә јетишмәмиш бугда дәнәлә-

рини сүтүл вахтында гылчыгдан тәмизләјиб јејибләр,
һәмчинин, бугда вә дикәр јабаны дәнли биткиләри кө-
күндән чыхарыб, дәјәнәклә дәјәчләјиб вә совуруб дәни-
ни көтүрүбләр. Онлар мадди не'мәтләр әлдә етмәк үчүн
дашдан, сүмүкдән, ағачдан мүхтәлиф мөгсәдли вә шә-
килли аләтләр дүзәлдиб истифадә едибләр. Сонралар
гәдим инсанлар чохилик тәчрүбәләри әсасында баша
дүшмүшләр ки, «һазыра назир» олмагла кифајәтләнмәк
олмаз. Онлар бу дәнләри јашадығлары сығыначағларын
әтрафына сәпир, тәдричән тәбиин сечмә јолу илә мэдә-
ниләшдирир, јени-јени әкин саһәләри јарадыр, истәһсал
тәсәррүфат формасына јүксәлирләр.

Неолит дөврүнүн сонларындан, јә'ни 8—10 мин ил
заманлыг кечмишдән башлајарағ Азербайжан мэдәни
әкинчилијин очағларындан бири олур вә бу эрази бәрк
вә јумшағ бугда нөвләринин әмәләкәлмә вә јајылма
мәркәзләриндән биринә чевирир. Гәдим јашајыш мәс-
кәнләриндән тапылмыш тахыл галығлары, кил габлар
үзәриндәки дәнли битки тәсвирләри Азербайжанда бир
нечә нөв мэдәни бугда, һәмчинин јумшағ бугда, мэдәни
вә јабаны арпа, еләчә дә пәринч, вәләмир әкилдијини
көстәрир. Улу әчдадларымыз тәдричән өзләринин зән-
кин әкинчилик мэдәнијјәтини јаратмаға башлајырлар.

Бәшәријјәтин ән бөјүк вә ән мүнүм кәшфләриндән
бири дә оддан истифадәдир. Оддан истифадә гәдим ин-
санын мэдәни инкишафыны вә дүшүнмә габилитәтини
сүр'әтләндириб.

Металын кәшфи, метал е'малы, металишләмә проб-
лемләри дә мәһз елә одун-очағын јаранмасы илә әләгә-
ләндирилир. Одун-очағын кәшфи илә әмәк даһа да тәк-
милләшди, чөрәк һазырланмасы мејдана кәлди. Улу
бабаларымыз дашдан, килдән сач дүзәлтмәји өјрәнди-
ләр. Јурд башында сач гурулду, сачајағынын очағы ча-
тылды. Үстүндә јуха, лаваш, фәтир салынды, сач әппә-
ји биширилди. Ән гәдим чөрәк биширмә васитәләриндән
олан тәндир мејдана чыхды.

Улу әчдадларымыз минилләрин о тајындан һејванла-
ры әһлиләшдириб, нәһајәт, овчулугдан малдарлыға ке-
чибләр, гојун-гузунун, мал-гаранын сајыны артырыб-
лар. Гојун, донуз, өкүз, инәк, кечи, ат, дәвә инсана сә-
дагәтлә хидмәт етмәјә башлајыб.

Археолог алимләримиз Азербайжан эразисиндән мал-
дарлыг тәсәррүфатыны сәчијјәләндирән хејли мадди
мэдәнијјәт нүмунәләри, мүхтәлиф әшјалар, күлли минг-
дарда һејван сүмүкләри, мүхтәлиф һејван рәсмләри чә-
килмиш гајаустү тәсвирләр ашкара чыхармышлар. Ми-

ладдан бир нечә мин ил эввәлә аид едилән гәдим Гобустан гаја рәсмләри буна әјани мисалдыр.

Әкинчилијин мејдана кәлмәси вә инкишафы сүн'и суварма шәбәкәси јаратмаға еһтијач доғурмушдур. Гәдим Шәргдә, ејни заманда Азәрбајчанда мөвчуд суварма системи бу әразиләрдә илкин мэдәни һәјаты сүбута јетирмәк үчүн мүстәсна рол ојнајыр. Халгымызын игтисади-мэдәни һәјатында әкинчилијин, малдарлығын, бағчылығын вә дикәр тәсәррүфат саһәләринин тәшәккүл тапмасында Муған, Мил вә Гарабағ дүзләриндә гәдим архларын сон дәрәчә бөјүк ролу олмушдур. Нахчыванын Шәрур әразисиндә өз мәнбәјини Арпачадан кәтүрән әфсанәви Фәрһад архынын изләри инди дә галмышдыр. Гәдим Оғлангала (Шәрүр) шәһәри илә бағлы олан Галачыг архы вә Гарабағлар кәнди әразисиндә бир сыра суварма шәбәкәси ашкара чыхарылмышдыр.

Азәрбајчан әразисиндә даими отураг һәјат тәрзинин, әкинчилик тәсәррүфатынын еркән чағынын вә онун тәкәмүлүнүн өјрәнилмәсиндә археоложи абидләрин ашкара чыхарылмасы вә тәдгиг едилмәси мүһүм рол ојнајыр. Дөврүмүзәдәк кәлиб чатмыш Мил дүзүндәки Шаһтәпә, Камилтәпә; Гарабағ дүзәнлијиндәки Иланлытәпә, Шомулутәпә, Күлтәпә, Чалағантәпә; Кәнчә—Газах дүзәнлијиндәки Шопутәпә, Төјрәтәпә, Гарғалар тәпәси, Ганлытөјрә, Бабадәрвиш, Чинкилтәпә; Муғандакы Әликөмәктәпә, Полутәпә; Нахчыван әразисиндәки Күлтәпә, Дамлама, Овчулар тәпәси вә с. гәдим јашајыш мәскәнләри вә онлардан ашкарланан мадди мэдәнијјәт нүмунәләри кәстәрир ки, бу әразиләрдә ичма һалында јашајан јерли гәбилә вә тајфаларын кәнд типли јашајыш јерләри, әкин саһәләри, бағлары-бағчалары вар иди. Бу абидләр илкин әкинчилији әкс етдирән кәнд галыглары олмагла јанашы гәдим әчдадларымызын мәишәт вә тәсәррүфат һәјатыны, дүнјакөрүшүнү, әкинчилик мэдәнијјәтини әкс етдирән гијмәтли тарихи сүбутлардыр.

Әкинчилијин еркән чағында торпағын шумланмасында ишләдилмиш аләт *тоха* олмушдур. Инсанлар бу аләтин көмәји илә тәбиәтин һазыр не'мәти олан јабаны тахылы топламагдан бечәрмәјә кечирләр. Мәһз буна көрә дә бәшәр чәмијјәти тарихиндә әкинчилијин ән гәдим формасы сүн'и сувармаја әсасланан *тоха әкинчилији* адландырылыр. Садә аләт вә гајдаларла шумланан әкин саһәләри әл илә сәпилирди.

Сонракы мэдәни-тәсәррүфат инкишафы зәмининдә чәмијјәтин истеһсал мүнәсибәтләриндә баш верән көк-лү дәјишикликләр, мәһсулдар гүввәләрин, еләчә дә әмәк

аләтләринин јени-јени формаларынын јаранмасына мүсбәт тә'сир кәстәрди. Даһа мүтәрәгги вә тәкмилләшмиш шум аләти *хыш* (чүт) мејдана чыхды. Тәхминән 5—6 мин ил бундан эввәл тәдричән тоха әкинчилији *хыш әкинчилији* илә эвәз едилди. Тәхминән 4—5 мин ил бундан эввәл тахыл дөјмәк үчүн истифадә олунан хырман *вәли* кәшф олунду. Азәрбајчанда ән гәдим даш вәл миладдан эввәл 2-чи миниллијин биринчи јарысында Нахчыван шәһәри јахынлығындакы II Күлтәпә јашајыш мәскәниндән тапылмышдыр. Әмәк аләтләри мүхтәлиф-ләшдикчә вә тәкмилләшдикчә инсанларын һәјат тәрзи, күзәрәни дәјишир, тәсәррүфат просесләри һаггында тәсәввүрләри артыр, дахили аләми, дүнјакөрүшү, тәбиәтә мүнәсибәти кенишләнирди.

Торпагдан сәмәрәли истифадә етмәк Азәрбајчан әкинчисини тарих боју дүшүндүрмүш, бир сүнбүл битән јердә икисини бечәрмәк онун ән бөјүк арзусу олмушдур. Улу кечмишимизин салнамәси Гобустан гајаусту рәсмләри арасындакы «әкин-бичин сәһнәси» тәсвириндә әли ораглы гәдим инсанын тахыл бичмәси мәрәсимә әкс етдирилмишдир. Бу, ејни заманда, гәдим әчдадларымызын јашајыш тәрзинин, тәсәррүфат һәјатынын вә мәишәтинин јерли-јатаглы ифадәсидир.

Гәдим Одлар јурдумузун барлы, бәрәкәтли олмасы һаггында антик мүәллифләрдән Страбон, Аммиан Марселлин, Бөјүк Плини вә башгалары мә'лумат вермишләр. Тәгрибән 2 мин ил бундан эввәл јашамыш мөшһүр јунан алими Страбон Азәрбајчан торпағынын мүнбитлијиндән, мәһсулдарлығындан, түкәнмәз сәрвәтиндән, улу бабаларымызын зәнкин әкинчилик мэдәнијјәтиндән гәдим дүнјаја хәбәр вериб. Онун јаздығына көрә «...Чох вахт бир дәфә әкилмиш торпагдан ики, бә'зән исә үч дәфә мәһсул јығылыр. Биринчи дәфә, һәтта динчә го-јулмадан вә садә хышла бечәрилән торпаг бирә-әлли мәһсул верир». Өмрүнү-күнүнү торпаға бағламыш әкинчи бабаларымыз да һәмишә белә көрүбләр. Бир чәнар тахыл экәндә эвәзинә 1 тағар (60 чанар) мәһсул кәтүрүбләр. Јәгин ки, халг арасында ишләдилән «әкәрсән хам, долдурарсан дам» мәсәли дә елә буна көрә дејилмишдир.

Милади тарихин I јүзилиндә јашамыш Рома тарихчиси Аммиан Марселлин гејд едир ки, бу әразидә «...јашајан әһалинин бол мәһсуллу тахыл зәмиләри вардыр. Бу јерләрин торпағы олдугча мүнбитдир». Рома алими вә јазычысы Бөјүк Плини дә Азәрбајчанын гәдим әһалисинин јүксәк әкинчилик мэдәнијјәтинә вәлән олараг

75899

жазыр: «Бу халг торпагы мисирлилэрдэн јахшы бечэрэ билир. Шәһәрләринин көзәллији вә бәзәјилә дә о, өз гоншуларыны керидә гојмушдур».

Јурдумузун әлверишли тәбии-чоғрафи шәраитинин, әкинә јарарлы мүнбит вә бәрәкәтли торпаг саһәләринин, сон дәрәчә мүнәсиб иглиминин вә диқәр мүнүм амилләрин варлығы, еләчә дә зәһмәтсевәр улу бабаларымызын өз торпагларыны бөјүк гајғы илә әкиб-бечәрмәси, сүн'и сувармадан бачарыгла истифадә едә билмәси, узун әсрләр боју әкинчилик мәдәнијјәтиндә зәнкин тәчрүбә газанмасы илә тахылчылыг халгымызын әсас тәсәррүфат саһәләриндән биринә чеврилмишдир. Тахылчылыг һәјатымызын әбәди еһтирама, зәһмәт вә гајғыја лајиг чанлы тәркиб һиссәси олмушдур.

«ЕЛИН КӨЗҮ СӘРРАФДЫР»

Гәдим түрк халгларынын мифләриндә инсанын ја-радылышы, јер үзүнә илк инсанын һарадан кәлдији, нәдән вә нечә јарандығы һаггында чохла әфсанә топланмышдыр. Бу әфсанәләрин бириндә инсанын јарадылышыны сујла, диқәриндә исә торпагла вә ағачла бағлајырлар. Илк инсанын јары ат, јары инсан шәклиндә көјдән енмәси һаггында да әфсанә вар. Түрк мифолокијасында биләваситә инсанын өзүндән төрәмәмиш адамлар да мүшаһидә едилир. Онлар бөјүк вә кичик танрылардан, диқәр чанлы варлыглардан, еләчә дә тәбиәтдә мөвчуд олан бир сыра чисимдән төрәмишләр.

Бунларла јанашы һамынын дәрк еләдији бир һәгигәт дә мөвчуддур: дүнјаја көз ачандан тәбиәтин гојнунда мәскунлашмыш инсан өзүнү һеч вахт әтраф мүнһитдән ајырмајыб, бәлкә ајыра да билмәјиб. Сонсуз сирләр хәзинәси олан тәбиәт инсан үчүн түкәнмәз һәјат мәнбәји олуб.

Бизим јурдумузун улудан-улу әчдадлары да та гәдимдән тәбиәтин гојнунда јашајыб, тәбиәтлә һәмсөһбәт олублар. Илдырымын чахмасыны, туфанын гопмасыны, јағышы, думаны, чәни-чискини, күләји өз көзләри илә көрүб, јазын дирилән, чанланан чағында ағачларын чичәкләнмәсини, јарпагламасыны, гушларын кәлмәсини, лејсан јағышларыны, дашгынлары, јајында гуру вә исти һаваларын башланмасыны, мер-мејвәнин јетишмәсини, пајызында көчәри гушларын учуб кетмәсини, гајытмасыны, гышында гушбашы гар төкмәсини, шахталы-човғунлу күнләрин башланмасыны мүшаһидә едибләр.

Заман өтүб кечдикчә онлар һәјат уғрунда, јашамағ уғрунда даима инамла чарпышыб, јени-јени јоллар арајыб тапыблар, она мө'чүзә кими кәлән тәбиәт һадисәләрини, сирли-сәһрли көрүнән чисимләри, беләчә рузиқарын һәр кәрдишини ачмағ, ајдынлашдырмағ үчүн баш

сындырыб, ону эһатә едән мүһити өјрәнмәјә, билмәјә чалышыб. Гышын шахтасында, човғунунда јаз арзулајыб, гураглыгында јағмур, јағмурунда күнәшин чыхмасыны. Тәбиәти өзүнә рам етмәјә, онда оланлары дәјишмәјә, олмајанлары јаратмаға чан атыб. Нәһәјәт, талыб, дүзүб, гошуб, мәгсәдинә чатыб.

Тәбиәт, онун гојнунда баш верән һадисәләр аз-чох ајдынлашдыгча, һәмчинин әкинчиликдә, малдарлыгда вә диһәр тәсәррүфат саһәләриндә газанылмыш тәчрүбә, вәрдиш, билик вә сәриштә торпағын шумланмасы, һансы биткинин, мејвәнин нә вахт әкилиб бечәрилмәси, топланмасы, суварма ишләринин апарылмасы мүддәтинин, һејванларын дәл дөврүнүн, өрүшә чыхарылмасы, гышлаг вә јајлаг һәјатынын башланмасы вә јүзләрлә башга һәјати ишләрин вахтынын өлчүлмәси-һесаблинмасы зәруратини тәләб едирди.

Ајдындыр ки, тәсәррүфат мәшғулијјәти иглимин дәјишмәсиндән чох асылы иди. Әкинчи үчүн, малдар үчүн нәинки ајын, фәслин, һәтта һәр күнүн, һәр саатын да өз иши, өз гајгысы, өз мәс'улијјәти олмушдур. Одур ки, Азәрбајчанын гәдим сакинләри дә илин, ајын, күнүн вахтларынын дәјишмәсини, јә'ни күндүзүн кечәни эвәз етмәсини, күнләрин, ајларын доланыб кечмәсини, фәсилләрин нөвбәләшмәсини, гышын кедиб јазын кәлмәсини, јазын кедиб јајын кәлмәсини, јајын кедиб пајызын кәлмәсини, пајызын кедиб гышын кәлмәсини көј чисимләринин һәрәкәти илә, хүсусән Ајын, Күнәшин улдузларын фәзадакы вәзијјәти, Јерин Күнәш әтрафында фырланмасы, булудларын сәмада вәзијјәти илә изаһ етмәјә чалышырдылар. Бүтүн бу һадисәләр ајры-ајры тәгвимләрин мејдана кәлмәсинин әсасыны тәшкил етмишдир.

Һ а ш и ј ә. Эң гәдим вахт өлчүсү Јерин өз оху әтрафында фырланмасы илә баш верән бир кечә-күндүз олмушдур. Инсанлар күнләрин сајыны јадда сахламаг үчүн ағачын үстүндә кәсикләр едир, јахуд кәндирә дүјүнләр вурурдулар. Онлар сонралар даһа бөјүк вахт өлчүсү ваһидләрини—*ајы* вә *или* һесабламағы өјрәнмишләр.

Вахты өлчмәк үчүн бүтүн дүнја халглары эң гәдим заманлардан Ај вә Күнәшин көрүнүшчә дәјишилмәсиндән истифадә етмишләр. Она көрә тәгвимләр *Ај тәгвими*, *Күнәш тәгвими* вә бунларын һәр икисини ујғунлашдыран *Ај—Күнәш тәгвими*нә бөлүнүрләр.

Гәдим тарихин тарихи гајнагларындан мә'лумдур ки, Азәрбајчан әразисиндә јашамыш тајфалар вахты Ајын һәрәкәти илә һесаблајараг Ај (г ә м ә р и) тәгвиминдән истифадә етмишләр. Онлар Аја күчлү инам бәсләјир-

диләр. Ај мә'бәдинин баш каһини һөкмдардан сонра өлкәнин икинчи адамы сајылырды. Сонралар гәдим азәрбајчанлылар әлверишли тәгвим олан Күнәш (ш ә м с и) тәгвиминә кечмишләр. Күнәш тәгвиминдә илин башлангычы һәмишә ејни вахта дүшүр. Ај тәгвиминдә исә башга фәслә дә дүшә биләр.

Азәрбајчанда ишләдилмиш гәдим тәгвимләрдән бири дә тарихчи М. Дадашзадәјә көрә «Авеста тәгвими» олмушдур. Бу тәгвимдә сөһбәт ики фәсилдән кедир. Бунлардан бири илин «бөјүк јаз» адланан биринчи фәсли једди ајдан, диһәри исә—гыш фәсли беш ајдан ибарәт иди. «Авеста тәгвими»нә, јә'ни атәшпәрәстләрин инанчларына көрә, ил «бөјүк јаз» фәслинин илк күнүндән башланырды. Әкинчи һәјатында мүһим рол ојнајан биринчи фәсилдә эһали иглим шәраитинә ујғун олараг бүтүн тәсәррүфат ишләрини көрүб баша чатдырар, икинчи фәсилдә исә мәишәт ишләри илә мәшғул оларды.

Ислам дининин гәбулундан сонра Азәрбајчанда мүсәлман *һичри тәгвими*ндән истифадә олунмушдур. *Һичри* тәгвими Мәһәммәд пејғәмбәрин вә онун тәрәфдарларынын 622-чи илин сентјабрында Мәккәдән Јасриб (Мәдинә) шәһәринә *һичрәти* (мүһачирәт) илә бағлыдыр. Хәлифә Өмәрин дөврүндә [634—644] *һичрәт* или мүсәлман тәгвиминин башлангычы е'лан едилмишди.

Һазырда ишләтдијимиз Милади тәгвимин башлангычы Иса пејғәмбәрин мөвлудундан (тәвәллүд күнүндән; христиан дүнјасында декабрын ахырларында кечирилән мөвлуд бајрамы да бунунла бағлыдыр) һесаблиныр вә бу систем бејнәлхалг практикада, һәмчинин тарих елминдә «бизим ера», «јени ера», «милади тарих» кими гәбул едилмишдир.

* * *

Мүәјјән һадисәләрлә әлагәдар гәбул едилмиш һәмин тәгвимләрлә јанашы Азәрбајчанын гәдим сакинләринин һәјат тәчрүбәсиндән вә тәсәррүфат ән'әнәләриндән доған ел тәгвими дә мөвчуддур. Улу бабаларымыз, нәнәләримиз халг метеоролокијасы илә дә, јә'ни биткиләрин, күл-чичәкләрин тәбии көрүнүшүнү, һејванларын дөвранышларыны изләмәк вә мүшаһидә етмәклә дә һаваларын дәјишилмәсини—јахшылашачағыны вә јахуд пиләшәчәјини, јағыш, јахуд гар јағачағыны, гасырға вә туфан баш верәчәјини, јајын исти, гураг, гышын сојуг, сәрт кечәчәјини мүәјјән етмәјә чалышмышлар.

Инди дә халг арасында бир чох күл-чичәји, һејваны

тәбиәтин барометри адландырырлар. Бу инанчлар, тәч-
рүбәләр, дејимләр әсрләрин сынағындан, нәсилләрин
ағыл сүзкәчиндән кечиб. Мүдриқ бабалар кәлиши кезәл
сөзләр демәјибләр, јүз өлчүб бир бичибләр, түкү-түкдән
сечибләр. «Елин көзү сәррафдыр», «елин көзү тәрәзи-
дир»,—дејәнләр һәр шеји елин көзүнүн тәрәзисиндә мис-
галына гәдәр дәгиг чәкибләр.

Улу бабаларымыз, нәнәләримиз әтрафда нә варса
һамысыны, һәр шеји һәссаслыгла өјрәнмәклә онлары өз
мәнафејинә јөнәлтмиш, күндәлик тәсәррүфат ишләрини,
мәишәтини тәшкил етмәјә, зәрури мадди не'мәтләрин
әлдә олунмасына чалышмыш, онлардан сәмәрәли шәкил-
дә бәһрәләнмәк имканларыны артырмышлар.

Рәвәјәт. Гәдим бир түрк әсатириндә дејилир ки,
Оғуз оғлу зағада јашајанда гышдан јаман горхарды.
Она көрә дә илин үч фәслиндә гыша тәдарүк көрәр,
дүнјанын наз-не'мәтини зағаја јығыб кәтирәрди. Бир
гыш узун чәкди. Оғуз оғлунун азугәси гуртарды. Чарә-
сиз галан оғуз оғлу гышын оғлан чағында зағадан бајы-
ра чыхды ки, јемәјә бир шеј тапыб кәтирсин. Нә гәдәр
кәзди, доланды, һеч нә тапмады. Сағгалы буз бағлады,
әл-ајағы донду. Кор-пешман зағаја гајыданда јолда бир
гурд баласына раст кәлди. Гурд баласы сорушду:

— Оғуз оғлу, бу гарда-боранда һарадан кәлирсән?

Оғуз оғлу башына кәлән әһвалаты данышды. Илин
ајларындан килејләнди. Деди ки, елә ај вар јахшы дола-
нырыг, елә ај да вар ки, ачындан гырылырыг. Ајлары
тә'рифләди, ајлары јаманлады:

Үчү бизә јағыды,
Үчү чәннәт бағыды.
Үчү јығыб кәтирәр,
Үчү вуруб дағыдар.

Гурд баласы деди:

— Еј Оғуз оғлу, габагдакы јол ајырычында сәни бир
сүрү гојун, бир гучаг сүнбүл, бир чәһрә, бир дә әл дәјир-
маны көзләјир. Онлары алыб зағана апарарсан. Гојунун
әтини јејәрсән, јунундан чәһрәдә ип әјирәр, өзүнә палтар
тикәрсән, дәрисини әјнинә кејәрсән. Сүнбүлүн дәннини
дә әл дәјирманында јарма едәрсән, унундан чәрәк би-
ширәрсән. Јаза чыхарсан. Анчаг сәнә вердијим әманәт-
ләрдән кәрәк муғајат оласан. Сүнбүлү вә гојуну өзүн
артырасан. Гузулары әливүн үстүндә сахлајыб бөјүдә-
сән. Сүнбүлүн дәннини торпаға сәпиб ону алнывун тәри
илә суварасан, дедикләримә әмәл еләјә билмәсән, јаша-
маг сәнин үчүн чәтин олачаг.

Оғуз оғлу јол ајырычына кәлди. Көрдү ки, гурд ба-
ласынын дедикләри орададыр. Онлары көтүрүб зағаја
кәлди. Гышы кефи көк доланды. Јазда сүрүнү дағлара-
јајлағлара јайды, сүнбүлү торпаға сәпди, кечә-күндүз
сүрүнүн, сары сүнбүлүн гуллуғунда дајанды. Оғуз оғлу-
на бир боллуг үз верди ки, кәл көрәсән. О күндән Оғуз
оғлу ил боју ишләди. Гурд баласына раст кәлдији гы-
шын оғлан чағындан исә јаза һазырлашмаға башлады.
Илин ахыр чәршәнбәләрини бајрам етди, једи, ичди,
чалды-чағырды, гоһума-гоншуја бајрама кетди.

* * *

Беләликлә, әкинчи бабаларымыз тәбиәт һадисәләри
вә тәсәррүфат просесләриндән доған тәсәввүрләр әса-
сында инсан—тәбиәт вә инсан—тәсәррүфат мүнәсибәт-
ләриндән ирәли кәлән өз әкинчилик тәғвимләрини јара-
дырлар. Бу ишдә халгымызын чоһәсрлик мүшәһидәлә-
ринин, зәнкин тәсәррүфат тәчрүбәләринин, һәмчинин
инам вә е'тигадларынын бөјүк ролу олмушдур. Ел тәғ-
виминин мејдана кәлмәсиндә Азәрбајчан әразисинин
чоғрафи шәраити, аранлы-дағлы релјефи, иглими, тәбии
сәрвәтләри аз рол ојнамамышдыр.

Гәдим азәрбајчанлылар да или һәр бири үч ајдан
ибарәт олмағла дөрд дөврә, дөрд фәслә—јаза, јаја, па-
јыз (әввәлләр ону күз адландырырдылар) вә гыша
бөлмүш, бу фәсилләрин һәр биринә тәбиәт сәчијјәси вер-
мишләр: јаз битирир, јај јетирир, пајыз көтүрүр, гыш
өтүрүр,—демишләр. Һәр фәсли, һәр ајы да мүхтәлиф
мәрһәләләрә бөлүб, һәр мәрһәләјә тәбиәт мөвсүмләри,
тәсәррүфат ишләри илә бағлы дүрүст адлар јарашдыр-
мышлар: әкин ајы, гарајаз, шум ајы, лејсан ајы, јазын
гызыл күл дөврү, көч ајы, бичин ајы, суварма ајы, гора-
дәјән ај, горабиширән ај, гујругдонду (гујругдоғ-
ду), елгован, гызыл пајыз, мәһсул ајы, хәзан ајы, бөјүк
чиллә, кичик чиллә, ала чалпов (боз ај), дөл ајы,
тәрчых ајы вә с. Гәдим јазылы абидәләрдән мә'лум олур
ки, миладдан өнчә 2-чи миниллијә аид миһи јазыларында
«Әкин ајы» адына раст кәлинир.

Гејд едәк ки, азәрбајчанлыларын зәнкин әкинчилик
мәдәнијјәтинә малик халғлардан бири олдуғуну, халғ
метеоролокијасы вә әкинчилик тәғвиминин мејдана кәл-
мәсини тарихчи-этнограф, профессор Тејмур Бүнјадов,
Гәмәршаһ Чавадов вә башгалары өјрәниб-арашдырмыш,
гијмәтли материаллар әлдә етмишләр.

Көркәмли филолог алимиз, профессор Мирәли Се-

јидов халг тэгвими илэ бағлы ахтарышларында һәлә XIX јүзилин башланғычында әски оғуз аталар сөзләри-ни нәшр етдирмиш алман арашдырычысы Н. Диезин тәд-гигатына мүрачиәт етмиш, јери кәлдикчә онун топла-дығы надир ел кәламларындан истифадә етмишдир. Онун фикринчә гәдим азәрбајчанлылар тәгвимлә бағлы вахт анлајышыны һәрдән анимистләшдирмиш, чанлан-дырмыш, һәрдән инсан кими көзә чарпдырмыш, һәрдән исә зооморфик аләмлә әлагәләндирмишләр. Әски оғуз аталар сөзләриндән бириндә дејилир ки, «Оғуз»дан үч јүз алтмыш алты алп гопду, ијirmi дөрд хас бәј, отүз ики секчәк. Бурада илин 366 күн олдуғуна ишарә еди-лир. Әски оғузлар тәгвимлә бағлы бу астрономик һади-сәни инсанлашдырмыш, «аталар сөзүнә»—дејиминә салмыш вә һәр күнү бир алп-икид сәјмышдыр. 24 хас демәклә күнүн 24 саатдан ибарәт олдуғуну билдирмиш-ләр. Бу, гәдим азәрбајчанлыларын тәгвим, вахт анла-јышыдыр.

Белә анлајышлар халг јарадычылығымызда башга-башга шәкилләрдә дә өз тәчәссүмүнү тапмышдыр. Өр-нәкләрә үз тутаг:

Бабамын бир чухасы вар,
он ики чибби.
Чибин һәр бириндә отуз
дүмә,
Һәр дүмәнин бир үзү ағ,
бир үзү гара.

Бурада 12 чиб илин он ики ајына, отуз дүмә ајын күнләринә, һәр дүмәнин ағ вә гара үзү күндүз вә ке-чәјә ишарәдир.

Башга бир өрнәкдә исә дејилир:

«Бир ағачым вар он ики будағлы. Һәр будағын отуз јарпағы, һәр јарпағын да бир үзү ағ, бир үзү гарадыр».

Бу бағламанын ачмасы беләдир: бир ил 12 ајдан, һәр ај 30 күндән, һәр күнүн исә јарысы гаранлыг кечә-дән, јарысы да ишығлы күндүздән ибарәтдир.

Ел-обада илин дөрд фәсли илә бағлы белә бир марағ-лы тапмача вар:

Ирәлидән дөрд гардаш кәлир:
Биринин белә бүкүлү,
Бириниң әли белли,
Биринин әли күллү,
Бири дә дилли-фелли.

Бу дөрд гардаш гыша, јаза, јаја, пајыза ишарәдир. Фәсилләрин һәрәсинин дә өз ады, өз көзәллији, тәра-вәти, чәтинлији вә гајғысы вар. Бабаларымыз һәр фәсли инсан һәјатындакы әһәмијјәтинә көрә сәчијјәләндир-мишләр: гарлы-човғунлу, шахталы гышы—јағы дүшмән; һәр тәрәфи јашыллашдыран, һәр јерә тәзә һәјат кәти-рән јазы—чәннәт бағы; јајы—јыған, бар-бәрәкәт, бол-луг фәсли; пајызы—јығым фәсли, совушдуран, вуруб да-ғудан фәсил адландырмышлар.

Азәрбајчан халг тәгвиминин мејдана кәлмәси вә ке-ниш јајылмасы илә сых бағлы улуларымыз илин дөрд фәслинин вә ајларын һәр бири илә бағлы сәјсыз-һеса-б-сыз инанчлар, сынамаһлар, ајинләр, дејимләр, әфсанә-ләр, рәвәјәтләр, адәт-ән'әнәләр, е'тигадлар јаратмыш, мәрәсимләр, шәнлик вә бајрамлар, ојун-тамашалар ке-чирмишләр.

Заман кечдикчә улуларымызын бу мә'нәви мэдәниј-јәти фолклорлашмыш, јүзилләрдән јүзилләрә, минилләр-дән минилләрә, нәсилләрдән нәсилләрә кечәрәк јаша-мыш, зәманәмизәдәк кәлиб чатмыш, халгымызын мифо-ложи тәфәккүрүндә, шифаһи халг јарадычылығында че-шидли мәзмун, форма вә шәкилләрдә әксини тапмыш-дыр.

Азәрбајчан халг метеорологијасы вә әкинчилик тәг-вими, онунла бағлы адәт-ән'әнәләр, мәрәсимләр, дејим-ләр, халгымызын һәјат тәрзи, мәншәти, күзәрәны, арзу вә истәји, дүнјакөрүшү, инамы вә дикәр зәрури мәсәлә-ләри һагда нечә-нечә бөјүк мә'на вә мәтләбләр ашыла-јыр. Бу мисилсиз инчиләр инсан тәлеји илә, чәмијјәт һәјаты илә бағлылыгдан, зәрури һәјат не'мәтләринә гај-ғы вә мәнәббәтдән, инсаны шәр ишләрдән узаглашдыр-мағ, һалаллыға, хејирхәһлыға, әдәб-әрканлы дөврәныша сәсләмәк арзусундан доғуб. Инсаны бир чох пис вә зә-рәрли нијјәтләрдән—оғурлугдан, ријакәрлыгдан, һарам-задалыгдан, пахыллыгдан, һәсәддән, башгасынын вари-датына көз тикмәкдән чәкиндирир, әмәјә, торпаға мә-һәббәт һиссләри ашылајыр.

Һикмәтли сөз хәзинәмизин һәммин мүдрик инчиләри бир чох һалларда күндәлик һәјатымызын нәбзи илә бир вурмуш, үмуми вә конкрет ишләримизә истигамәт вер-миш, тәбиәтин, торпағын, онун не'мәтләринин гәдрини билмәјә, онлардан сәмәрәли шәкилдә бәһрәләnmәјә, кә-ләчәк нәсилләр үчүн дә горујуб сахламаға, даһа да барлы-бәрәкәтли етмәјә чағырмышдыр.

ИЛИН ЈАЗ СЕВИНЧИ

Јаз илин кэлин фэсли, гыш вэ јаж арасында кечид мөвсүмүдүр. Јазын кэлиши илэ торпаг гыш јухусундан ојанар, чанлы алэм һәрэкэтэ кэлэр. Күнеләрин гары әријэр, ахар сулар буланар.

Јазын кэлиши илэ габагча солмуш, јарпағыны төк-мүш ағачлар чүчәрэр, аран чөлләри, аран бағлары кө-јәрэр, овуч-овуч дәрэләр атлас донуну кејэр. Јаз јашыл-лығы дүзләрдән, јамачлардан дағлара сары јеридикчә һәр јан күл-чичәјэ, јашыл халыја бүрүнәр... Этәји јашыл дағларын башында гарда оларды бу вахтлар.

Баһарда Күнәш үфүгдән 60—70° јухары галхыр, онун јерә вердији енержинин мигдары чоһалыр. Бу һәрарәт әтрафла биркә, торпагла биркә инсаны да исидир, ин-санын да һисси, дүјгусу, ганы, руһу тәзэләнир. Ел ара-сында дејилдији кими, јазын әтри, нәфәси, ишығы ада-мын ганыны гајнадыр, руһуну ојнадыр, гэлбини чошду-рур.

Бу чағлардан тәбиәтин јени һәјаты—ојаныш дөврү, јениләшмә дөврү башлајар, өмрүн-күнүн тәзәләнмәсинә, көзәлләшмәсинә чалышар, торпаға гајғы көстәрәрди-ләр. Јазын кэлишијлә өмрүнү-күнүнү торпагла сирдаш-лыгда кечирән әкинчи, чүтчү бабаларымыз торпағы бе-чәрмәјэ башлајар, кәләчәк рузунун, вар-дөвләтин тәмә-лини гојардылар. Бир сөзлә јазын кэлиши әкинчилијин, хејир-бәрәкәтин, халгын торпаға мәнәббәтинин тәнтә-нәси сајыларды. Бу дөврә әкинчи илэ торпағын бир-би-ринә үнсидјәт бағладығы вахт дејәрләр. Буна көрә дә һәммин мүддәт инсан шүурунда јени илин, јени күнүн—Новрузун, јени тәсәррүфат һәјатынын, әкинчиликдә зәһ-мәт күнләринин башланғычы кими дәрк едилмиш, тәд-ричән гәдим тәгвимләрдә өзүнә јер тапмышдыр.

Бәс, Новруз нә демәкдир, нечә мејдана кәлмишдир? Нә үчүн мәнз бу күнү улу бабаларымыз јени ил кими бајрам етмишләр?

Тәдгигатчылар да јени илин башланмасы вә јаз фәс-линин кәлмәси мүнәсибәтилә кечирилән *Новруз* (ән гә-дим ады бизә мә'лум дејил) бајрамынын мәнз Јахын Шәргин, о чүмләдән Азәрбајчан әразисинин гәдим әкин-чи халглары арасында мејдана кәлдијини вә кениш ја-јылдығыны сөјләјирләр. Буну һәммин күн вә онун әрә-фәсиндә көрүлән тәдбирләрлә бағлы фолклор нүмунә-ләри, адәт-ән'әнәләр, мәрәсимләр, тамаша-ојунлар да сүбут едир.

Та гәдим заманлардан алимләр вә биличиләр Нов-рузу ади бајрамлардан фәргләндирмиш, онун гејд едил-мәсини тәбиәтлә, астрономик һадисәләрлә әлагәләндир-мишләр. Новруз—илин јени күнү, башланғыч күнү, ја-зын јетишдији күн биләваситә Күнәш тәгвиминә әсаслан-мышдыр.

Астрономија елминдән мә'лумдур ки, күн әрзиндә Јер күрәси өз оху әтрафында фырланмагла јанашы, бир ил әрзиндә Күнәш әтрафында да доланыр. Күнәшин мәр-кәзинин көрүнән иллик һәрәкәти еклиптика (көј гүббәси-нин бөјүк даирәси) үзрә баш верир. Күнәшин дүнјанын Чәнуб јарымкүрәсиндән Шимал јарымкүрәсинә кечмәси, кечә-күндүзүн бәрәбәрлији анындан (бу ан мартын 20—21-нә мұвафигдир) јаз фәсли башлајыр.

Бу анда күнәш 12 улдуз бүрчүндән (бу бүрчләрә *зодиак бүрчләри*—«һејванлар даирәси» дејилир) бири олан Балыглар бүрчүнә дахил олур. Бу күн Гүтб рајон-ларындан башга Јер күрәсинин һәр бир кушәси күнәш шүәлары илэ ејни дәрәчәдә ишыгланыр, јә'ни күндүз кечәјэ бәрәбәр олур. Нечә дејәрләр илин өмрүнүн ән ишыглы күнүдүр бу күн. Бу андан башлајараг Јерин Күнәш әтрафында һәрәкәт сүр'әти азалмаға башлајыр вә Шимал јарымкүрәсиндә күндүзләр узаныр, кечәләр исә гысалыр. Бу вәзијјәт јаж күнәшдурушу нөгтәсиндән кечән ана (21—22 ијун) кими давам едир.

Беләликлә, улу бабаларымыз јазын биринчи күнүнү, јә'ни кечә илэ күндүзүн узунлуғларынын тараз олдуғу күнү—*Јаз кечә-күндүз бәрәбәрлији күнүнү* Новруз бај-рамы кими гејд етмишләр.

НОВРУЗ БАЙРАМЫ ГАЙНАГЛАРДА

Эн гэдим чағлардан баһарын, илин, ајын эзиз күнү Новруз байрамы илә бағлы јаранмыш мифләр, әсатирләр, адәт-ән'әнәләр, ојун-тамашаларын бәзиләри бу күнә гәдәр кәлиб чыхмышдыр. Бу нүмунәләр истәр тарихи, истәрсә дә елми бахымдан әски көкләрә бағлыдыр. Гәдим инсанлар баһар фәслинин кәлишини, һаваларын истиләшмәсини, тәбиәтин јенидән чанланмасыны сәбир-сизликлә көзләјир вә севинчлә гаршылајырдылар. Бу мүнәсибәтлә гурбан кәсирдиләр, чалыб ојнајыр, шадлыг едирдиләр. Бу да онун мәншәчә гәдим инсанын тәбиәтин өлүб-дирилмәси һағгындакы елми мистик көрүшү илә әлагәдардыр.

Дүнја тарихинин ән өнәмли өрнәкләрини јарадан, бәшәр сивилзасијасынын инкишафында әвәзсиз рол ојнајан шумерләрин баһарын кәлиши илә торпағын ојанмасына, тәбиәтин чанланмасына вә мәнсул ишләринин башланмасына һәср етдикләри миф диггәти чәлб едир. Әсатирдән ајдын олур ки, шумер елләри битки аләминин тәчәссүмү олан Думузи—Тәммуз адландырдығлары танрынын һәр ил пајыз фәслинин сонунда «өлмәси»—гыш јухусуна кетмәси, јазда исә һаваларын истиләшмәсилә јенидән дирилмәси мүнәсибәтилә ајрыча мәрәсим кечиридиләр. Тәммузун өлүб-дирилмәсини шумерләр әкин-бичин ишләри илә бағлајырдылар; Тәммуз өлдү—тохум басдырылды, онун үчүн јас түтүб ағладылар—торнағы сувардылар, о дирилди—тохум чүчәрди, јәни тәбиәтин чанланмасы—јени һәјаты, јени күнү башланды.

Гәдим мисирлиләр дә һәр ил халг әкинчилик тәғвиндә өлмүш битки аләмнин танрысы Осирисин јенидән дирилиб һәјата гајтарылмасыны байрам едирдиләр. Белә миф вә әсатирләр тәбиәтдә баш верән дәјишикликләри бу вә ја дикәр танрыларла бағлајан гәдим бабилләр вә башга Шәрг халғлары арасында да кениш јайылмышды.

Улу Зәрдүшт өз динини јарадаркән, атәшпәрәст ичмаларынын Ахура Маздаја—Һүрмүздә һәср едилмиш једди бөјүк байрам ичәрисиндә јаз кечә-күндүз бәрәбәрлији күнүндә кечирилән баһарын, тәбиәтин ојандығы, дирилдији күнүн байрамыны хүсуси гејд етмишләр. Зәрдүштиликдән чох-чох гәдимләрә кедиб чыхан бу байрам «Авеста»да ишыг вә һәгигәт рәмзи Аша-Ваһиштаја вә һәјат рәмзи Ода һәср едилмишди. Илин ахырында байрам едилән бу күндә «аша»—ишыг вә һәгигәт сәл-

тәнәти нәһәјәт ки, гәләбә газаначаг, илин сон күнү, һәм-чинин, әбәди һәјатын јени күнү олачаг, Шәр гүввә һәр ил мәнз илин бу күнү мәғлубијјәтә уғрајачаг. Зәрдүштилик адәтинә көрә Јени күнүн—Новрузун күнорта чағында, биткиләрин көкүнү вә онларын мәнбәјини өз һәрарәти илә иситмәк үчүн дивләрин һөкмранлыг етдији гыш дөврүндә јерин алтына енмиш «күнорта руһу» Рапитвинин (һәрфән: «јемәк үчүн нәзәрдә тутулмуш») торпағын алтындан јенидән гајытмасы—дирилмәси байрам едилди. Бундан сонра дүнјаја вә инсанлара һәрарәт вә ишыг кәтирмиш Рапитвинин руһуна һәр күн күнорта чағы ибадәт едиләрди.

Новруз байрамыны һәм дә ајры-ајры тарихи вә әфсанәви шәхсијјәтләрин ады илә бағлајанлар да олмушдур. Рәвәјәтә көрә куја әфсанәви Иран шаһы Кәјүмәрс Күнәшин Гоч бүрчүнүн биринчи дәгигәсинә сәһәр дахил олдуғу күнү мүәјјән етмиш, мөбедләри (каһинләри) чағырыб, или һәмин андан башламағы бујурмушдур. Сонралар Новруз байрамы әфсанәви Иран шаһы Чәмшидин адына бағланмышдыр. Лакин бу әфсанәләр тарихи һәгигәтә ујғун дејилдир.

Әфсанәви шаһларын ады илә бағлы бу рәвәјәтләр керчәкликдән чох узаг олсалар да, белә рәвәјәтләрин мејдана чыхмасынын өзү дә халғын һәјат вә мәишәтиндә тутдуғу мүһүм мөвгедән хәбәр верир. Мәнз бу мөвгә халғын мәнәви аләмнин бәзәјән, онун ајрылмаз һиссәси олан Новрузун мәншәјинин динлә бағланылмасына кәтириб чыхартмышды. Чох гәдим дөврләрә анд олан, нәсилләрдән-нәсилләрә өтүрүлән бу эзиз күнүн Имам Һәзрәти Әли ибн Әбу Талибин хәлифәлик тахтына чыхдығы күнлә әлагәләндирилмәси дә атәшпәрәстләрин једди эзиз байрамындан бири олан Новрузун Иран, Азәрбајчан вә башга јерләрин исламы гәбул етмиш сакинләринин исламагәдәрки һәјатларында тутдуғу әвәзсиз јерлә бағлыдыр.

Беләликлә, Азәрбајчан торпағында та гәдимдән јашајан халғларын байрамы олан Новруз һәмин халғларын е'тигад етдикләри динләр тәрәфиндән дә гәбул едилмиш, бәзи һалларда исә һәтта дини байрам кими гијмәтләндирилмишдир. Бунунла белә орта әсрләр мүсәлман мәдәнијјәтинин көркәмли хадимләри Новрузу дини дејил, һағлы олараг әсл халги, һуманист сәчнәјә, хејрхәһ, нәчиб мәгсәд дашымыш дүнјәви байрамлар сырасына анд етмишләр, ону «нәсилләрин бир-биринә вердијн көзәл јадикар» адландырмышлар.

Јунан чоғрафијашүнасы Страбонун (I әср) баһар

бајрамы һаггында мә'луматы чох мараглыдыр. Страбона көрә, нишанлы оғланла гыз арасында никаһ мәрасимләри јаз кечә-күндүзүн бәрабәр олдуғу вахта кәсилр. Адахлы дөвә бейни вә алма једикдән сонра никаһа дахил олур. Јаз кечә-күндүз бәрабәрлији мартын 21-дә, јә'ни Новруз бајрамында баш верир.

XI јүзилин даһи философ шаири Өмәр Хәјјам «Новрузнамә» адлы трактат јазмыш, ону халгын әвәзсиз шәнлији адландырмышдыр. Новруз бајрамы һаггында мүхтәлиф рәвајәтләрдән, онларын јаранмасы сәбәбләриндән, бу бајрам мүнәсибәти илә халг арасында јайылмыш адәт-ән'әнәләрдән бәһс етмиш, Новрузун тәбиәтин ојанмасы, әкинчилик тәсәррүфатынын башланмасы илә бағлы әсл дүнјәви бајрам олдуғуну кәстәрмишдир.

XI јүз ил мәшһур сәлчүг вәзири Низәмүлмүлк өзүнүн «Сијасәтнамә» әсәриндә вердији мараглы мә'луматла халгын мә'нәви һәјатында хүсуси јери вә чәкиси олан Новрузун дәвләт идарәчилијиндә дә аз рол ојнамадығыны тәсдиг едир. Әсәрдән бәлли олур ки, бајрама бир нечә күн галмыш чарчылар шәһәрләри, обалары, базарлары кәзәрәк, шаһ сарај гапыларынын халг үзүнә ачыг олдуғуну е'лан едәрмишләр. Бајрам күнү чамаат сараја топлашар вә һәр кәс һөкмдардан нә шикајәти варса чәкинмәдән сөйләјәрмиш. Сонра падшаһ тахтдан дүшүб баш мә'будун гаршысында диз чөкәрәк дејәрмиш: «Мәним шәхсијјәтимә әһәмијјәт вермәјәрәк, битәрәфанә бу адамын мәнә гаршы еләдији шикајәтә бах вә һөкм вер». Бундан сонра мәһкәмә гурулар вә шикајәтә бахылармыш. Шикајәтә кәләнләрин дәрдләринә әлач едиләр, һеч бир чәза тәтбиг олунмаз, кимсәнин хәтринә дәјилмәзмиш. Көрүндүјү кими тарихин гәдим дөврләриндә ән гәддәр һөкмдарлар белә Новруз бајрамы әрәфәсиндә өз зүлмүнү азалтмаға мәчбур едиләрмиш.

Гәдим әзәрбајчанлыларын Новруз бајрамыны әсл халг бајрамы кими һәлә миладдан өнчә гејд етдикләри Низами Кәнчәвинин «Искәндәрнамә» әсәриндә тәсвир олунмушдур. Новрузун кәлиши классик Шәрг поезијасында, о сырадан Әзәрбајчан поезијасында кениш јайылмыш әдәби форма—*бахаријјә* (бахарын тәсвири) адлы лирик ше'рләрдә дә (гәзәл, гәсидә, мәснәви вә с.) тәсвир вә тәрәннүм олунмушдур.

Новрузун кәлиши бахымындан 1637-чи илдә Шамаһыда олан алман сәјјаһы Адам Олеаринин мүшаһидәләри даһа бөјүк мараг доғурур. Һәмин мәрасимин иштиракчысы олан сәјјаһ јазыр: «Астролог тез-тез столун архасына кечир, өз үстүблабы илә Күнәши мүшаһидә

едир, саата бахыр, беләликлә, Күнәшин кечә илә күндүзүн бәрабәрлик нөгтәсинә чатачағы аны көзләјирди. Елә ки, арзу олуан дәгигә чатды, о, бәркдән е'лан етди: Јени ил кәлди, тәзә ил башланды. Дәрһал јайлым атәши ачылды, шәһәр гала диварлары вә бүрчләриндә кәрәнәј сәсләнди, тәбилләр чалынды вә беләликлә бөјүк ел шәнлијинә башланды...»

Новруз дикәр бајрамлардан өз тарихи көкләри, зәнкилији, өзүнәмәхсус маһијјәти, үлвилији илә сечилр. Новруз бајрамы јүзилләр, минилләр боју мәрасимләри, адәт-ән'әнәләри, хејирхаһ әмәлләри, тәдбирләри, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри, ојун вә әјләнчәләри илә Дәдә Горғуддан, Фүзулијә, Сабирә, Сәмәд Вурғуна, Шәһријара гәдәр бүтүн озан вә шаирләримизин, ханәндә вә сазәндәләримизин, алим вә мүтәфәккирләримизин әсәрләриндә өзүнә мөһкәм јер тутмуш вә онларын илһам мәнбәјинә чеврилмишдир.

Ајлар, илләр, әсрләр бири дикәрини әвәз едир, сојумузун көкүмүзүн ришәләри артыр, јени нәсилләр јараныр, халглар дәјишир, ел-обамыз һеч бир гадаға, јасаг вә горхуја бахмајараг әзиз һесаб еләдији Новрузу мүгәддәс бајрам кими јашадыб бу күнүмүзә чатдырмыш, онун әсатирләрини дә, гајдаларыны да, адәт-ән'әнәләрини дә, нәғмәләрини дә көз бәбәји кими горумушдур.

Тәбиәтин дирилдији бу илк күнүн—јени күнүн—Новрузун кәлдијини билдирмәк үчүн әввәлләр атәшфәшанлыг едән бабаларымыз одлу силаһ, топ ичад едилдикдән сонра көһнә илин гуртармасы, јени илин башланмасы мүнәсибәтилә топлардан јайлым атәши ачардылар. Елә она көрә дә «Новрузун топу атылан» вахта «ил тәһвил олду»,—дејәрләр.

* * *

Әзәрбајчанлылар арасында инди дә јашајан инама көрә Новрузун топу атылдыгда, јени кәлән ил һансыса бир һејванын үстүндә тәһвил олур. Тәзә илин нечәлијини дә мөһз бу һејванын хүсусијјәтләри, әламәтләри илә өлчәрдиләр. Алимләр буну билаваситә гәдим монгол вә түрк тәгвимләри илә әлагәләндириләр; белә ки, монголларда вә түркләрдә илләр, һәмчинин, 12 иллик дөврләрдә бирләшдирилр, һәр ил дә мүәјјән бир һејванын адыны дашыјыр. Чох күман ки, һәлә илк түрк ахыңлары илә Әзәрбајчана кәтирилән бу бөлкү гајдасы монгол ишғалы дөврүндә (XIII јүз ил) Ирана, орадан да Әзәрбајчана кечән, Гачарларын сүләләси дөврүндә рәсмән тәтбиг едилән монгол (түрк) Ај—Күнәш тәгвиминә әсәсла-

ныр. Һәр или бир һејванын (сичан, өкүз, пәләнк, довшан, әждаһа, илан, ат, гојун, мејмун, тојуг, ит, донуз) адына бағлајан бу түрк тәгвиминә көрә Күнәшин заһири 700-чү—бизим еранын 1300-чү илиндән башланыр. дүшүр. Тарихин һәмин тәгвимә көрә һесаблинамасы һичри 100-чү—бизим еранын 1300-чү илиндән башланыр. 12 иллик дөврәни ифадә едән бу тәгвимдә ајларын ады жохдур, јалныз һәр ајын сыра сајы көстәрилик (мәсәлән, I ај, II ај вә с., ај дедикдә бурада көј чисми нәзәрдә тутулур: јә’ни, бир ил 12 ајдан (көј чисми) ибарәтдир).

* * *

Һазырда Новруз бајрамы мүстәгил вә суверен Азәрбајчан дәвләтинин рәсми бајрамлары сырасына дахил олмуш, март ајынын 20—21-и гејри-иш күнләри е’лан едилмишдир. Милли дәвләтчилијимизин әләмәтләриндән бирини, доғма халгымызын ән гәдим адәт-ән’әнәләрини, милли-мә’нәви дәјәрләрини өзүндә јашадан мүгәддәс Новруз бајрамы милли тәфәккүрүмүзүн ајрылмаз һиссәсинә чеврилмишдир.

* * *

Дини вә дүнјәви бахышларындан, дүнјакөрүшләриндән асылы олмајараг, дүнјанын бир чох халгы Новрузу јени һәјатын чанландығы күн кими гејд едир. Ону да хатырлатмаг јеринә дүшәр ки, Азәрбајчанын Русија тәрәфиндән ишғал олунмасына гәдәр (1813, 1828) тәзә илимиз мартын 21-дән башланырды.

* * *

Марағлыдыр ки, астрономик јазын илк күнү планетин һәр јериндә кечә илә күндүз бәрабәрләшәндә Үмумдүнја метеорологија күнү гејд олунур. Бирләшмиш Милләтләр Тәшкилатынын гәрары илә мартын 21-и Јер күнү е’лан едилиб. Һәмин күн БМТ-нин Нју-Йоркдакы игамәткаһы гаршысында үч дәфә зәнк сәсләндирилир. Бу—әвәзсиз сәрвәт олан тәбиәтин көзәллијини, фүсункарлығыны горумаға чағырышдыр.

✓ илдә көјәрдәрәм сәни...

Сәмәни көјәртмәк јазын елчиси, Новрузун ән мүгәддәс мәрәсими сајылыр. Әкинин, мәһсул боллуғунун рәмзи олан сәмәни гојмаг чох-чох гәдимләрдән адәт олуб. Она көрә ки, сәмәни тахылдыр, чәрәкдир, хејир-бәрәкәтдир.

Тахыл, бәрәкәт исә һәјатын, доланаҗағын рәһнидир, инсанларын јашамасы үчүн вачиб олан мадди мәдәнијјәтин ән мүһүм шәртидир. Улу чағлардан бу әзиз күнләрдә синиләрдә, мәчмәиләрдә буғда, арпа, нохуд, мәрчи вә диқәр тахыл мәһсулларындан сәмәни көјәрдәр, она алгыш—сөз дејәр, бахыб севинәр, фәрәһләнәрдиләр:

Сәмәни, ал мәни,

Һәр јазда,

Сән јада сал мәни.

Тәдгигатчыларын фикринчә јазлыг әкин габағы сәмәни чүчәртмәк ән’әнәси халгын чәрәјә, гүдсијјәтә еһтирам, сәчдәси кими рәмзи маһијјәт дашымыш, гәдим халгларын шифаһи поезијасында боллуғ, сәадәт арзусуну ифадә етмишдир. Бу е’тигады Зәрдүшт дә гәбул етмиш, һәтта әввәлки дөврләрдән тәһрид олунуб онун ады илә бағланмышдыр. Халгын сәадәтини әкинчиликдә көрән Зәрдүшт ганунлары һамыны јер-јурд салмаға, торпаг әкиб-бечәрмәјә, һалал зәһмәтә чағырырды. «Ким ки, әкир, о мүгәддәс иш көрмүш олур»,—дејә «Авеста» гејд едирди. Торпаға гајғы, торпаға сәчдә, торпаға тохум сәпмәк, ону анаја чевирмәк «Авеста»нын мүһүм тәләби иди. Бу гәдим абидәдә торпаг инсана мүрачиәт едәрәк дејир ки, еј инсан мәнән икиәлли јапышыб мәни лајигинчә бечәрсән, мән дә јорулмаг билмәдән сәнин үчүн истәдијин не’мәти јарадарам, сәнә бол рузи, бол мәһсул верәрәм. Әкәр белә етмәсән, торпаг үзәриндә әмәјин олмаса диләнчиләрә гарышыб өзкәләр гапысында бојун бүкәчәксән.

— Дүнјада ән вачиб иш нәдир?

«Торпаға сағлам вә јахшы тохум сәпмәк.

Бу гануна әмәл етмәк он мин дуаја, јүзәдәк гурбана бәрабәрдир».

Јунан философу, јазычы вә тарихчи Плутарх (бизим еранын тәгрибән 46—127-чи илләри) көстәрмишдир ки, гәдим Азәрбајчанда (Мидијада) тахылы мүгәддәс битки сајмаг адәти кениш јајылмышды. Бу адәт һәр дәфә илин башлангычында (јазда) ичра едиләрди. Чох марағлыдыр ки, бу адәт сәмәни көјәртмәк шәклиндә бизим күнләрә гәдәр кәлиб чыхмышдыр.

Сәмәнинин варлығы да, һәјат верәни дә, мә’насы да тахылдыр, торпаға тапынмагдыр. Сәмәни көјәртмәклә үмидини, арзусуну, рузусуну көјәртмиш әкинчи бабаларымыз:

Сәмәни, сахла мәни,

Илдә көјәрдәрәм сәни.

Мәшһүр ел нәғмәсіндә һәзин бир јалварышла:—«Сә-
мәни сахла мәни...» дејән улуларымыз сәмәнидән ома-
ры сахламасыны, һифз етмәсини истәјирләр. «Илдә кө-
јәрдәрәм сәни»,—дејә вәд едәрәк сәмәнини һәр ил кө-
јәрдәчәкләринә, башга сөзлә әкин-бечәрмә ишләрин;
һазырлаша чағларына, торпаға гајғы вә нәвазиш көстә-
рәчәкләринә, боллуг јарада чағларына сөз верирләр.

ЈАЗЫН ИЛК МҮҖДӘЧИЛӘРИ

Гәдим бир халг әфсанәсіндә дејилир ки, Новрузун
илк сорағыны чичәкләрин ән зәрифи новрузкүлү тор-
пағын нәфәси илә исинәрәк гарын алтындан баш галды-
рыб инчә бир сәслә: «Баһар кәлир!, Баһар кәлир!»,—
дејә севинчлә билдирир. Һәјатын, севинчин доғулушун-
дан хәбәр верән бојну бүкүк бәнөвшә, јарпыз, нәркиз дә
новрузкүлү кими һамыны муштулуглајар. Ушағларын,
чаванларын һәјатында јени бир күн башлајар—«Бә-
нөвшә күнү». Үз тутарлар бәнөвшә әтирли дағ әтәклә-
ринә, дәрәләрә, күнеј јамачларына, булағларын јан-јә-
рәсинә мин бир һәвәслә күл-чичәк топлајарлар. Гыз-кә-
линләр телләринин учларына бәнөвшә дүзәр, јахаларына
бәнөвшә тахар, сачларына минбир рәнкли, минбир әтир-
ли чичәкләрдән чәләнк һөрәрләр. Бәнөвшәдән дәстә тү-
туб «јаз нүбары»ды,—дејә ана вә бачыларына, гоһум-
гоншуја пәјлајар, нишанлы гызлары севиндирәр, шән-
лик едәр, маһны охујарлар:

Бојну бүкүк бәнөвшәм,
Көилү сөкүк бәнөвшәм.
Гар үстүндән бојланан,
А дәрәләрә һајланан
Јаз әтирли бәнөвшәм.
Бәјаз әтирли бәнөвшәм.

Нәнәм данышарды ки, кечмишләрдә дә белә иди, елә
ки, јашлыларә нүбар бәнөвшә совгаты апарардыг, га-
занчымыз онларын бизә дедији «мин-мин белә нүбарә
чатасыныз» сөзләри оларды.

* * *

Јазын илыг мейнини дујан гушлар доғма торпаға га-
јыдар. Ағачлары, дамлары гуш јувалары бәзәјәр. Ев-
ләрин тахтапушунда, ејванында баһарын илк мүждәчи-
си шанәпијин, гарангушун, һачылејләјин, алачәһрә-
нин чәһ-чәһи, чивилтиси-нәғмәси ешидиләр. Һачылејләк

инанчы халг арасында марағлы әһвалатла мәналанды-
рылыб.

Хатирә дәфтәриндән. Кечмишләрдә дәстә
ушаг идик. Кәндимизә һәр јаз бир һачылејләк учуб кә-
ләрди. Өзү дә кәнд мәсчидинин минарәсіндә јува салар-
ды. Илк дәфә һачылејләји көрән биз ушағлар евә гачыб
дөвран сүрәнләрдән муштулуг алардыг. Баһам дејәрди
ки, һачылејләкләр јазын муштулугчусудур. Баһамы
муштулуглајан кими мәнән сорушарды:—Де көрүм,
Һачылејләјин димдикләри арасында нә вар иди? Мән
дә дејәрдим ки, от. Баһабын да үзү нурланарды, раһат
нәфәс алыб дејәрди:—демәли илимиз бәрәкәтли, фәрәһ-
ли кечәчәк, боллуг олачаг. Инанырды баһам буна... Мән
дә буну билирдим. Она көрә лап һачылејләјин димди-
јини бош да көрсәм, баһамы севиндирмәк үчүн белә де-
јирдим.

ИЛИН ЭЗИЗ КҮНЛӘРИ...

Јазын кәлиши илин эзиз күнләринин кәлишидир.
Илин эзиз күнләри дә елин эзиз күнләридир, елин шән-
лији, бајрамыдыр. Елимиз-обамыз эзиз күнләри севинч
вә фәрәһлә гаршыламаға һазырлашарды:

Новруз кәлир, јаз кәлир,
Нәғмә кәлир, саз кәлир.
Бағчаларда күл олсун.
Күл олсун, бүлбүл олсун.

Адәтә көрә, новрузлу күнләрдә улу бабаларымыз һәр
бир аилә үзвүнүн адына ағач әкәр, күл-чичәк јетишди-
рәр, мејвә бағы салардылар. Дағ вә дағәтәји јерләрдә
исә апрел ајыны әввәлдән ахыра гәдәр *јашыл ишыг ајы*
һесаб едәрдиләр.

Әски инамлара көрә. Новруз күнү ел-оба арасында
ағачларын бар кәтирмәси үчүн онлары замына көтүрмә
адәти кениш јайылмышды. Елә ки Новрузун топу
атылды, сәһәр еркән мејвә ағачларынын јанына кә-
ләрдиләр. Ағачлары горумаг мәгсәдилә бир нәфәр әли-
нә балта вә јахуд дәһрә алыб өзүнү елә көстәрәрди ки,
куја ағачы кәсмәк истәјир. Бу заман елин ағсаггалы она
јахынлашыб сорушарды:—Де көрүм нә етмәк истәјир-
сән, ағачы нијә кәсирсән?—Бәһәр кәтирмир,—дејә би-
ринчи шәхс чаваб верәрди.

Ағсаггал мәсләһәт көрәрди ки,—Кәл, сән бу ағачы
кәсмә, мән ону замына көтүрүрәм, бу ил чох бар кәти-
рәчәк. Беләликлә, ејни гајдајла бар вермәјән бүтүн меј-

вә ағачларыны сәксәндириб замына көтүрәрдиләр. Бундан сонра ајағы сајалы, әли бәрәкәтли оғлан, јахуд гыз ушағы ағачын көкләри үстә ноғул, набат, говурға төкәрди, ширин су сәпәрди. Бүтүн аилә севинәр, шадлыг едәрди, хејир-бәрәкәт арзулајардылар:—барлы-бәһәрли олсун, ширин олсун. Даһа сонра бағын бир күнчүндә, елә јердә тонгал галајардылар ки, күләк онун түстүсүнү мејвә ағачларына тәрәф апарсын. Дејәрдиләр ки, ағачлар түстүләнмәсә мејвәләри чүрүк вә ичи бош чыхар.

Мәлум олдуғу кими «Авеста»нын гаталарында Зәр-дүшт әкинчилији, бағчылығы тәблиғ етмиш, јашыллығы көзәллиқ вә һәјат мәнбәји адландырмышдыр. «Авеста» китабында ел шәнликләриндә, тој вә бајрам күнләриндә һәр адамын үч ағач әкиб-бечәрмәси төвсијә едилир.

Улу Дәдә Горгуд өз алгышларында «Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсин»—дејә өз икидини, јурддашыны алгышламыш, «Көлкәличә габа ағачын кәсилмәсини» ән бөјүк гәбаһәт, дүшмәнчилик кими гијмәтләндирмишдир.

* * *

Новрузда тәмизлијин, көзәллијин, сағламлығын тән-тәнәси вардыр. Илин бу әзиз күнләрини ләјагәтлә гаршыламағ үчүн јурдумузун һәр бучағында хејирхаһ ишләр көрүләр, бир гајда оларағ кәндләрдә, шәһәрләримизин күчәләриндә, һәјәтләрдә абадлыг ишләри апарылар, јоллар тәмизләнәр, учуг-сөкүк тәмир олунар. Евешик силиниб-сүпүрүләр, јыр-јығыш едиләр. Һәр јердә сәлигә-саһман јарадылар, әһәнкләниб ағардылар. Һәр тәрәф башдан-баща чил-чыраға гәрг олар. Ел-обада буна «еватды» дејәрләр.

Гыз-кәлинләр евләрә дөшәнмиш халча-палазы јығышдырар, ачыг һаваја чыхарар, ипләрә, барыларә сәриб тоз-торпағын чырпар, күнә верәрләр,—дејәрләр ки, гој јел-һава дәјсин, гој һамы көрүб шадлансын, истәмә-јәнин көзүнә тикан олуб батсын.

* * *

Мүгәддәс Новруз ахшамы чохлу ајинләр, мәрәсимләр кечирәрләр. Гапы пусмағ, гапы-гапы кәзиб папағ атмағ, бачалардан шал салламағ дәдә-бабадан галма адәт иди. Устад шаир Шәһријар бу улу адәти белә вәсф етмишдир:

Бајрам иди, кечәгушу охурду,
Адахлы гыз бәј чорабын тохурду,
Һәр кәс шалын бир бағчадан сохурду,
Ај нә көзәл гајдадыр шал салламағ,
Бәј шалына бајрамлығы бағламағ.

Ев саһиби бачадан ичәри салланан шалын учуна гырмызы јумурта, ләбләби, говурға, гоз, фындыг, кишмиш, ијдә, иннаб, бадам, пүстә, гајсы, гах, даһа нәләр бағлајардылар. Бә'зән шал ағыр кәләрди. Чүнки нијјәтләри һасил олан нәнәләр, аналар, кәлинләр шала бир чүт готазлы чораб, әтирли сабун, әл дәсмалы вә ја башга шеј гојардылар, һәм дә ки, пај верәндә гоншу-гоншусуна һәмишә боллуг арзулар, вар-дөвләт дилијәрдиләр.

«Гулаға кетмә» адәти чаван оғлан вә гызларын нијјәтләрини, бахтларыны сынамағ мәгсәди күдмүш, јени илдә пусдуғу евдән хејирхаһлыг ифадә едән сөзләр ешитмәк мәнәсыны дашымышдыр. Адәтә көрә, гулаға кедән шәхс пусдуғу евдән көнүл охшајан, хош бир сөз ешитсәјди, шад олачағ, нијјәти јеринә јетәчәкди. Буна көрә дә һамы һәмин ахшам јалныз јахшы шејләр барәдә данышмаға чалышар, бәд сөз дилинә кәтирмәз. Дејәрләр:—«Новрузда күлән илбоју күләр». Евләрдән улу бабаларымызын, улу нәнәләримизин өјүд-нәсиһәти ешидиләр.

* * *

Новруз ахшамында кефсиз олмағ, налајиг һәрәкәтләр етмәк, шәраб ичмәк, пис данышмағ олмаз. «Ел-обанын хејир күнүндә шәр данышмағ Аллаһа хош кетмәз»,—дејәрләр. Она көрә ки, бу әзиз күндә инсанын һәр әмәли, истәји, фикри, давранышы тәзәләнир, руһу јүксәлир.

Адәтә көрә, бајрам ахшамы нишанлы гызларын адына оғлан евиндән Новруз совгаты—бәзәкли хончалар кедәр, севинч пајы јола салынар. Бир дә көрүрдүн аләван кејинмиш гадынлар, гыз-кәлинләр јаллы-күллү, сачағлы тирмә шалла өртүлү хончалар апарырлар. Һамынын нәзәри онлара тәрәф чеврилир... Бајрамда хонча көндәрмәк адәти бу күнә кими дә давам етмәкдәдир. Шәр гарышанда атәшфәшанлыг башлајар, мејданларда һәјәтләрдә тонгаллар чатар. Ел бајрам сүфрәси башына топлашар, дунјада нәки ағыз ширин елијән (гоғал, пахлава, шәкәрбура, шәкәрчөрәји, бадамбура, бәмијә, күлчә, фәсәли, телһалвасы, гозлу, фындыглы һалва, гурабијә) наз-не'мәтләр вар сүфрәјә гојулар, әтирли шәрбәтләр, ширнијјатлы, ноғуллу-набатлы, чәрәзли хончалар, рәнкбәрәнк јумурталар дүзүләр. Плов газанларынын ағзы ачылар, гонум-гоншуја пај чәкиләр. Бајрам сүфрәсини балыгсыз тәсәввүр етмәк чәтиндир. Сүфрәдә балыг олса, о аиләдән севинч, фәрәһ әскик олмаз. Боллуг кәтирәр,—дејиб улуларымыз. Еһтијачы оланлара әл тутулар, евләринә бајрам совгаты көндөриләр.

Һәр евдә, һәр очагда баһар хончасында эн көркәм-
ли жери сәмәни тутар. Тәзә-тәр сәмәнинин шәрәфинә ал-
гышлар сөйләниләр, гәдим маһнылар охунар:

Ачды чичәк, кәлди јаз,
Ејләди гушлар аваз.
Гар үзәри сәм олду,
Һәр тәрәф сәмсәм олду.
Дағда чичәк сәмсәним,
Бағда чичәк сәмсәним.
Бәјаз күлүм, наз күлүм.
Дәрдә дәрман јаз күлүм.

Гоһум-гоншулар бир-биринә сәмәни пајы јоллајар-
лар. Сүфрәнин тән ортасындакы сәмәнинин әтрафына һәр
аилә үзвү сајы гәдәр шам дүзәрләр. Шам көһнә илин
өмрүнү баша вурдуғу, тәзә илин дахил олдуғу ан јанды-
рылар. Тәдгигатчылар шамын мәһз белә бир анда јан-
дырылмасыны гәдим инсанын сәма оду кими бахдығы,
ихтијарындакы оду да онун јердәки нүмајәндәси сајдығы
Күнәшлә бағлајырлар. Јәни илин тәһвил олмасы илә
бајрам сүфрәси ачырлар.

Халг адәтинчә, јени ил һансы бир әһвал-руһијә илә
гаршылансајды, куја ејни әһвал-руһијә илин сонуна
гәдәр давам едәрди. Одур ки, үзләр күлүмсәјәр, кини-
күдурәти, гәми-дәрди унутмаға чалышардылар. Ағызлар
хејирлијә, көзләр сүфрәјә, боллуға вә күл-чичәјә дики-
ләрди. Үрәкләрдә хош нијјәтләр, хош арзулар чоха-
ларды.

* * *

Новруз халгымызын сөз-саз, нәғмә бајрамы, инсана
мәһәббәт бајрамыдыр. Бу әзиз күнләрдә тәп-тәзә пал-
тарыны кејинәр елликчә чамаатымыз. Ағсаггаллары-
мыз, ағбирчәкләримиз көзәлчә-көјчәкчә бәзәниб-дүзә-
нәрләр. Ушаглар да, чаванлар да, гыз-кәлинләр дә бај-
рамгабағы бичилмиш ал-әлван либасларыны кејинәр-
ләр. Субајлар өзләринә көнүл һәмдәми сечәр, әһд-пеј-
ман бағлајарлар. Намы әјләнәр, һамы шәнләнәр, «Нов-
руз-новруз баһара, күлләр-күлләр нүбара...» дејиб, онун
шәрәфинә нәғмәләр гошар, әзизләјәр, шадјаналыг едәр-
ләр. Шән сәсләр, күлүшләр учалар.

Новрузда сәхавәтин, мәрһәмәтин, хејирхаһлығын
тәнтәнәси вардыр. Уму-күсү унудулар, килеј-күзара сон
гојулар, күсүлүләр барышар, јаслылар јасдан чыхар.
Бу әзиз күнләрдә савашмаз, јалан данышмаз, гејбәт
еләмәзләр. Бир-биринин евинә кедәрләр ки гангаралыг,

әдавәт арадан көтүрүлсүн. Инсанлар бир-бирләринә
гаршы даһа мәррибан, даһа гајғыкеш оларлар. Адәтдир
Новруз күнләриндә јахын адамлар өләнләрин хатирә-
сини јад едәрләр.

Өз өвладларыны һәмишәбаһар кими тәрәвәтли, сағ-
лам көрмәк истәјән ата-аналар бу әзиз күнләрдә дүнја-
ја көзачан көрлә балаларына баһарын, гәдим милли бај-
рамымызын рәмзи олан Новруз, Бајрам, Баһар кими
хошақәлим адлар гојарлар.

Бу әзиз бајрам күнләриндә бир-биринә көзәјдынлы-
ғы верәрләр, бир-бириши тәбрик едәрләр, ел алгышла-
рына үз тутарлар:—Бајрамыныз мүбарәк, нечә-нечә
белә бајрамлара чатасыныз! Өмрүнүз-күнүнүз баһар
әтирли олсун. Үзүнүзә хејирли, нурлу сабаһлар ачыл-
сын.

* * *

Јазын илк сәһәри ачылыр, сүбһ тездән ахар чаја, бу-
лаға кедәр, јахшы-јахшы јујунарлар ки, гада-бәлә, гор-
ху-һүркү суларла кетсин. Үрәкләрдә нечә-нечә диләк
тутан гыз-кәлинләр, оғланлар-чаванлар, аһыллар нијјәт
еләјиб су үстүндән тулланар, «ағырлыгларыны суја тө-
кәр», јүнкүлләшәрләр.

* * *

Бајрам шәнлијинин кедишиндә ел-оба икидләри һү-
нәрләрини көстәрәрләр, пәһләванлар гуршаг тутар, күч-
ләрини сынајарлар, әрәнләр кәһәрә атланар, ат чапар,
чыдыр тәшкил едәрләр, ох атыб јарышарлар. Пәһлә-
ванлар, даш галдыранлар мөһарәтләрини нүмајиш ет-
дирәрләр.

Хан чинарлардан, әзәмәтли палыдлардан јелләнчәк-
ләр асылар, ачыглыгларда дирәдәјмә ојунундан өтрү
чызыглар чәкиләр. Бир дә көрүрдүн баһарын вурғуну олан
ушаглар гарғыдан һәрәси бир «ат» дүзәлдиб, о тәрәфә, бу
тәрәфә чапараг күнәши сәсләјәрдиләр:—«Күн буралара,
көлкә дағлара, күн буралара, көлкә дағлара». «Чилинк-
ағач», «Мәрә-мәрә», «Әнзәли», «Папагалдыгач» ушаг-
ларын севимли ојунларындан олуб. Мараглы тамаша-
лардан бири дә кәндирбазлыг иди. Бунун үчүн бөјүк
мејданчаларда бир-бириндән мүәјјән мәсафәдә чарпаз
дајаглар гурардылар, бунлар да тарым чәкилмиш мөһ-
кәм кәндирлә бирләшдириләрди. Кәндирбазын әлләрин-
дә узун бир ағач (ләнкәр вә ја пәрди). О, кәнди-
рин үзәриндә зурна вә нағаранын мұшајәти илә рәгс
едәр, мұхтәлиф һәрәкәтләр көстәрәрди. Кәндирбазын

кечәпапаг адланан көмәкчиси ашағыда мазәли һәрәкәт-ләри, атмачалары илә чамаеты әйләндирәр вә күлдүрәрди.

Чох тәәссүф ки, мараглы, өзү дә чәлдлик, фәрасәт истәјән, јолдашлыг һиссини, чәсарәти инкишаф етдирән бу ојунларын бәзиси һазырда унудулуб.

Новрузун илк күнү, илк сәһәри јетишдими, гырмызы-гырмызы јумурта бојаяр, сонра исә бир-бир јумурта дөјүшү башланарды. Ушагларын даһа чох севдији, бу күн дә јашајан һәмин адәт әйләнчәли бир сәһнәјә чевриләрди:

Даш јумуртам,
Даш, даш...
Баш јумуртам,
Баш, баш...
Һәчи дајыны
Јандырдым.
Бир сәбәтлик
јумуртасын
сындырдым.
Даш јумуртам,
Даш, даш...

Хүсуси олараг сечилмиш јумурталар сиври вә јасты тәрәфләри олмаг үзрә дөјүшдүрүләрди. Бунун үчүн 20—25 јумуртаны гатара дүзәр, бир нәфәр о башдан, дикәри исә бу башдан дөјүшдүрәрдиләр. Кимин јумуртасы чох сындырса о да сыныглары јыр-јығыш еләјәр, галиб гәһрәманлар кими севинәрди. Бу ојунда һижлә вә мәһарәт галиб кәлир: «Сән тут, мән вурум», «Буну мән тутурам, ону сән тут», «Кәл јумурталары дәјишиб, вураг», «Кәл дадышаг», «Јох сәнин јумуртан зијиллидир» вә с.

Чох вахт чил тојугун јумуртасы галиб кәләрди:

Мәним тојугум ағ иди,
Дәрисидолу јағ иди.
Сәни јанасан тојуг тутан,
Одланасан тојуг тутан.

Сөз арасы. Та гәдимдән бир чох халглар јумуртаны һәјатын әмәлә кәлмәси вә чанлыларын јаранмасы рәмзи һесап етмишләр: онларын күманына көрә һәјатда олдуғу кими јумуртадан да һәм хејир, һәм дә шәр доғула биләр.

Орта әср биличиләри јумуртаны дүнјанын маддили-

јини хатырладан дөрд үнсүрүн тәчәссүмү сајырдылар: онун габығы—јерин, пәрдәси—һаванын, ағы—сујун, сарысы исә одун—атәшин рәмзи иди. Мәһз бу әләмәтләр дүнјанын бир чох халгынын кечирдији бу вә ја дикәр мәрәсим вә бајрамларда јумуртадан истифадә едилмәсинә сәбәб олмушду.

— Бәс, јумуртанын бојанмасы нә үчүндүр?

Буна мүхтәлиф халглар өз динләринә, әгидәләринә, һәјат тәрзләринә ујғун чаваблар вермишләр. Гәдим азәрбајчанлыларын јумуртаны гырмызы бојамасы атәш-пәрәстликлә бағлы олмушдур. Гырмызы мәһз улу одун, күнәшин, атәшин рәмзидир. Елә бу да ода, Күнәшә чох-чох гәдимләрдән бәсләнән улу инамла бағлы олмушдур.

АҖАҖЫ САҖАЛЫ ИЛ ЈАЗЫННАН БӘЛЛИ ОЛАР

Ел-обада јазын илк дөрд күнүнүн нечә кечмәсинә бөјүк әһәмијјәт вериләрди вә һәмин күнләр илин фәсилләри илә әлагәләндириләрди. Сыра илә биринчи күн јаздан, икинчи күн јајдан, үчүнчү күн пајыздан, дөрдүнчү күн ғышдан адланыр. Гәдим етигада көрә илин ајры-ајры фәсилләринин нечә кечәчәји мәһз һәмин күнләрин нечә кәлмәсиндән, һавасындан бәлли олур. Әкәр биринчи күн мүләјим, күнәшли кечсәјди, демәли јаз хош кечәчәкди. Икинчи күн күләкли, јағмурлу олсајды: јај јағмурлујду. Новруздан сонракы үчүнчү вә дөрдүнчү күндә әкәр јағыш вә човғун олсајды, кәлинчик дүзәлдиб мејданларда кәзәр вә күнәши чағыран нәғмәләр охујардылар.

Гәдим инанчлара көрә јени кәлән илин хејир-бәрәкәти, уғуру баһарын нечә јетишмәсијлә бағлыдыр. Јазын илк күнләриндә булуд кәләндә, јағыш кәләндә һамы севинәр. Көјдән јерә јағыш јох, бәрәкәт јағыр, рузи јағыр, гој јағысын, демәли Новруз әлибош кәлмир. Әкин саһәсинә чыханлар әлләрини көјә ачыб, «шүкүр, шүкүр, иншаллаһ илимиз барлы-бәһрәли олачаг»,—сөјләјәрдиләр. Торпаға лоғмандыр бу јағыш. Бу јағыша «боллуг јағышы»—дејәрдиләр.

Сел ахсын јолларынан,
Ајрылан голларынан,
Сүзүлсүн зәмијә, хыра,
Гобулар дағларынан.

Әкинчи-бичинчи бабаларымыз бу јердә дејибләр еј...
«Әкинчинин анбары јаз јағышыјла долар».

Бир дә белә сөјләјибләр:

«АҖаҖы саҖалы ил јазыннан бәлли олар».

Жазда һәҗәт ешгинин, зәһмәт ешгинин тәнтәнәси вардыр. «Жазда бир күн итирән җајда бир ај, пајызда бир ил итирәр»—дејибләр. Јазын көзү ачылан кими бәрәкәтин, боллуғун тәмәли гојулар, «әкмәк сәндән, бәрәкәт мәндән»,—дејән әкинчи бабаларымыз ана торпагла нәфәс-нәфәсә дајанар, әкиб-бечәрәләр ону. Әкинчи өмрүнүн, әкинчи һәҗатынын ән мәс'ул дөврү башланар. Әкинчиләримизин, бағбанларымызын гајғылары артар. Бағлара-бағчалара белин, дәһрәнин чинкилтиси јајылар. Бағлар да севинәр, бағбан да. Јаз да өз бәрәкәт бохчасынын ағыны ачар. Халг тәғвиминдә јазын бу чағына «Әкин ајы» дејәрләр.

Јени мәһсулун бүнөврәсинин гојулмасы јаз фәслинин әввәлине тәсадүф етдијиндән әкинчи бабаларымыз өз ишләринин башланмасыны чал-чағырла гејд етмиш, бу күнү бајрама чевирмишләр. Тарлаја чыхдығлары, әкинә башладығлары һәмин күн дағларын башында, уча тәпәләрдә тонгаллар чатар, һамыны һалал зәһмәтә, торпағы лаләзара чевирмәјә сәсләјәр, бир-бирләринә мәһсул боллуғу арзулајардылар.

Улуларымызын һәр гарыш торпаг уғрунда јағылар-јаманлар өнүндә әјилмәз башы бәрәкәт гохулу торпағын өнүндә әјилиб. Јүз илләр боју онлар торпагдан гәдир-гијмәтлә, сәхавәтлә бәһрәләнилбәр, торпағын бечәрилмәсинә гајғы илә јанашыблар, торпағын «гаралт үзүмү, ағардым үзүнү» шәртинә һәмишә әмәл едибләр, торпағы шөһрәтләндирибләр.

Торпаг да ки, инсан кими гуллуғ истәјир, күндә јүз јол башына долансан дарда, әламанда гојмаз сәни, очағындан көз әскик олмаз, бучағындан бәрәкәт. Торпаг да санки дилә кәләр, үзүнү әкинчиләрә тутуб дејәрди: «Һә, бу мән, бу да сән, гаралт үзүмү, ағардым үзүнү». Бир дә белә дејәрди:—«сәндән һәрәкәт, мәндән бәрәкәт», «дәј мәни, дојурум сәни», чүнки торпаг да сәхавәтлидир, чәкилән зәһмәти итирмир, гајғысыны чәкәни һеч вахт нақуман гојмур, ону чана кәтирәнләрә, ондан дүзкүн, гајдасынча, инсафла истифадә едәнләрә өз варыны әсиркәмир.

Мүдрик бабалар да варыны, не'мәтини гајғы кәстәрәнләрдән әсиркәмәјән торпаға бахыб фәрәһләнмиш,—«бәрәкәтинә-бәһәринә, чөрәјинә гурбан а торпаг, гәдрини билмәјәнә лә'нәт»—демишләр. Бурада торпағын фәрәсәти, күчү илә бағлы бир рәвајәт јада дүшүр.

Рәвајәт. Дејиләнә көрә, ел арасында мисилсиз шан-шөһрәт газанмыш мүдрик бир бағбан вармыш. Үч оғул атасыјмыш. Бир күн сон мәнзилине көчәркән оғуларына дејир:—«Владларым, үзүм бағымызда бир хәзинә басдырмышам. Ону сизә мирас гојуб кедирәм. Әкәр ону газыб тапа билсәниз, дүнјада һеч нәдән еһтијач чәкмәјәчәксиниз. Бу әһвалат пајыз вахты олмушду. Гызыл күпүн дәгиг јерини билмәјән гоча бағбанын оғулары та гыша кими бағы газымаға башлајырлар. Лакин бағда һеч нә тапа билмирләр. Јаз кәләндә онлар хәзинәни тапмаг үмидилә торпағы тәзәдән газымаға башладылар. Јенә дә һеч нә тапмајан гардашлар корпешман евләринә гајдырлар. Бағбанын әлдән дүшмүш оғулары аталарынын далынча килејләнмәјә башлајырлар:

— Көр һа, гоча бизи јаман алдадыб.

Лакин пајыз кәләндә ики дәфә белләнмиш торпагдан индијә гәдәр мисли көрүнмәмиш бәһәр-бәрәкәт көтүрән оғулар аталары дејән сөзүн әсл мә'насыны онда баша дүшдүләр.

Сөз арасы. Торпаг өз бәрәкәти, не'мәти илә бизи бәсләдији кими, биз дә даим бу һәҗәт мәнбәјинин, бу не'мәтин түкәнмәзлијинә чалышмалыјыг, ону кәләчәк нәсилләр үчүн горујуб сахламалыјыг. Торпағын гәдрини билмәлијик, ону һәр шејдән уча тутмалы, көз бәбәји кими горумалыјыг.

Дәдә Горгудун бир өјүд-нәсиһәтини һеч заман јадымыздан чыхармајаг. Озан дәдәмиз дејирди ки, торпағын торпаг олмасы үчүн ики шәрт вар: биринчи одур ки, кәрәк торпаға әјиләсән, ону әкиб-бечәрәсән. Икинчи шәрт одур ки, кәрәк ону јағылардан горујасан. Әкәр торпағы әкиб-бечәрмәсән, ону јағылардан горумаға дәјмәз. Әкәр јағылардан горумағы бачармырсанса әкиб-бечәрмәјә дәјмәз. Торпағын гәдри онда гијмәтли олур ки, ону һәм горуја биләсән, һәм дә әкиб-бечәрә.

ГАРАЈАЗ АҒЫ

Чохиглимли Азәрбајчанымызын елә кушәләри дә вар ки, баһарын илыг нәфәси оралара бир гәдәр кеч чатыр. Дүзләрин, чөлләрин јашыл дон кејмәсинә, ағачларын чичәк ачмасына бахмајараг, јурдумузун дағ вә дағәтәји јерләриндә һавалар һәлә әмәлл-башлы гызмыр, бир аз сојуғу, титрәмәси галыр. Нечә дејәрләр, тәғвим Новрузу кәтирсә дә гыш өз ајазлы-шахталы өмрүнү баша вурмаг истәмир, «Мартын һамысы, апрелин јарысы»

ифадәсини дә улуларымыз көрүнүр бунунла әлагәдар дежибләр.

Бу мүддәтә, јә'ни јаз кирәндән апрел ајынын орталарына кими олан кечид дөврүнә халг тәгвиминдә *гарајаз* дејәрләр. Бу мүддәтдә һавалар тез-тез дәјишир, бә'зән сәрт олур, тутгун кечир, күнәшсиз күнләрин сајы чохалыр, исти күндүздән сонра сојуг кечә кәлир. Чох јерләрдә исти-гуру *гара јел* әсир. Бир сөзлә «гара күн» кәтирдији үчүн *гарајаз* сөјләјәрләр бу мүддәтә.

Бу вахт елә бир дөврә тәсадүф едир ки, кечән илдән тәдарүк олунан әрзаг вә јем еһтијаты түкәнир, һавалар тез-тез дәјишдијиндән кәнд тәсәррүфаты ишләринә башламаг да чәтинләшир, јәгин елә һәмин дөврүн *гарајаз* адланмасынын бир сәбәби дә будур.

Рәвајәт. Белә дејирләр ки, бир нәфәр варлынын чохлу мал-һејваны вармыш. Күнләрин бир күнү бахыб көрүр ки, от-әләфи гуртарыр, јаза да һәлә хејли галыб, чарә гылмаса мал-гара әлдән кедәчәк. Әлачсыз галан киши, касыб гоншусунун јанына кәлиб дејир:

— Ај гоншу, бәлкә мәнә борч от-әләф верәсән? Демәјәсән касыб кишинин оғлу варлынын гызына ашиг олубмуш. Касыб дејир:— Гызыны вер мәним оғлума мән дә еәнә от-әләф верим. Нә варлы разы олур, нә дә гыз касыба кәлмәк истәјир. Анчаг атасынын әлачсыз галдығыны көрән гыз дејир:

— Ата, фикир еләмә, сабаһ чавабымы гоншуја чатдырарсан.

Гыз кәдәрләнир, кечәнин бир аләминдә ејвана чыхыб көјә бахыр. Көрүр Үлкәр улдузу јана дуруб. Дејир:

Ашыг јаза нә галды,
Нә дејилди нә галды?
Үлкәр јана дурубду.
Јарәб, јаза нә галды?

Ата мәсәләни о саат баша дүшүр. Билир ки, артыг *гарајаз* вахтыды, мал-һејван от-әләфсиз дә јаза чыхачаг.

Сабаһ гыз дуруб көрүр ки, гар әријиб, көмкөј от чыхыб, мал-гара да өзү отлајыр.

* * *

Гарајаз кечмишдә кәндлиләрин, хүсусилә елат чамаатынын һәјатында ағыр, чәтин дөвр сајылырды. Еһтимал ки, «Новруз күнү јаз олар, 40 көтүк дә аз олар» ел сөзү дә бунунла әлагәдар мејдана кәлиб. «Бајрамдан сонра 40 көтүк јанар» вә ја «Новруздан сонра гырхым да олар, гырғын да олар»,— дежибләр. Чүнки јазын баш-

ланмасына бахмајараг, һәлә сојуглар дүшә биләр, гыш мүвәггәти дә олса кери гајыда биләр. Буна көрә дә *гарајаз* ајы чыхмамыш собалары јығышдырмазлар. Бу мүддәтдә чобанын от еһтијаты түкәнмәсин кәрәк. Гары вә онун кечиләри һаггында мәшһур рәвајәт дә бу мәгсәдлә јарадылмышдыр.

Кечмишләрдә март ајы чыханда архасынча гыш фәслинин ачығына маһны охујардылар:

Март чыхды, дәрл чыхды,
Кечиләр јаза чыхды,
Чәпишләр үзә чыхды,
Гузулар јаза чыхды.

Дејирләр ки, март ајы буну ешидән кими һирсләнир, апрел ајындан 15 күн борч алыр. Она көрә дә халг арасында дејирләр:— «Нәһләт марта апрелин 15-нә кими». Буну нәзәрә алан елат оғлағлары чөлә чыхармазды, от-саман, ун-чувал еһтијатыны, әрзаг еһтијатыны горујуб сахлајырды. Ихтијар бабалар бечә јерә демәјибләр ки, «*Гарајаз* һирсләнсә 40 шәлә одун вә 40 чувал саман лазымдыр».

Чөлләр дә, чәмәнләр дә бу сөзә бәнд имиш кими апрел ајындан 10—15 күн борч алырлар. Она көрә дә илин бу вахтына ел-обада *гарыборчу* да дејилир. Буна маһны да гошублар. Адына «Гары илә мартын дејишмәси», јә'ни гыш илә јазын дејишмәси нәғмәси дејирләр.

Бу нәғмәдә гышла јаз гаршы-гаршыја дајанмышдыр. Бә'зән март ајы чох сәрт кечир, човгун гопур, сојуг күләк адамын илијинә ишләјир. Бу вахтлар новрузкүлүнү көрдүм дејән олмазды. Белә мәгамларда елат чамааты күнеј јамачлары гарлы көрүб нараһатлығыны билдирәди. Нәғмәдә дејилир ки, Гары нәнәнин тәкчә горхдуғу күндә бир дона кирән март ајы гуртарыр, апрел ајы өз гәдәмләрин басыр јер үзәринә. Гарынын севинчи јерә-көјә сығмыр вә белә бир маһны гошур:

Ај оғлағым, оғлағым,
Чыхды јаза оғлағым.
Пајыз үстү беш олду,
Јаз кәлди он беш олду.
Бујнузу беш-беш олду.
Гыллары шеш-шеш олду,
Март көзүвә бармағым,
Јаза чыхды оғлағым.
Кәлди кечди заманын
Өтдү өмрү саманын.
Март көзүвә бармағым,
Јаза чыхды оғлағым.

Көрүнүр гары нәнә тәкчә она көрә севинмир ки, оғлағы жаза чыха билиб, о һәмчинин севинир ки, кечикмиш јаз әкини ахыр ки, башланачаг, саман јемәкдән ағызлары габар олмуш һејванлар, нәһајәт, јеничә дир-чәлмәјә башламыш отлардан, пер-пенчәрдән дадачаг, күл-чичәкләрдән ијләјәчәкләр.

Гарынын нәғмәсини ешидән март ајы јаманча һиреләнир, бир туфан, боран гопарыр ки, кәл көрәсән:

Бујнуз бешди-бешди,
Гыллары шешди-шешди.
Дүнән он бешди.
Бу күн бешди-бешди.
Апрелдән борч алмышам,
Нәнәмә гоһаг галмышам.
Бығларымды буз-буз,
Чәкдим јер үстә бузу,
Гырдым ондан чох гузу
Бујнузум бешди-бешди,
Нәнәмә горму кечди...

Ахыр ки, гыш нә гәдәр сәрт, амансыз олурса-олсун мәғлуб олмалыдыр. Тәбиәтин гануну беләдир, гыш нә гәдәр голу зорлу олса да елин-обанын јазы кәлмәлидир.

Буну көрән Гары нәнә мартын далынча ловға-ловға башга бир нәғмә охујур:

Әлдән алдын јорғаным,
Дәрдә дүшдү оғлағым
Борча кетдим самана,
Пислик галды јамана.
Март көзүвә бармағым
Јаза чыхды оғлағым.
Пајыз үстү беш олду,
Јаз кәлди он беш олду.
Гујруғу беш-беш олду.
Гыллары шеш-шеш олду.
Март көзүвә бармағым,
Чыхды јаза оғлағым.

Гарајаз бир пара елләримиздә *оғлаггыран*, *кечигыран* вә и. а. адларла да таныныр. Елат чамааты гарајаз дөврү үчүн *«давар дојмаз, јатар дурмаз, кедәр кәлмәз»* дә дејибләр. Она көрә белә дејәрдиләр ки, һәммин вахтлар гышдан чыхмыш өрүшләр һәлә сејрәк отла өртүлү оларды, мал-гара дојунча көј тапмазды, јәни дојмазды. Өзү дә һәлә этә-гана кәлмәдији үчүн мал-гаранын һејл олмазды—чөлдә јатдығы јердән дура билмәзди. Буна көрә дә бу мүддәтдә кәндлиләр өз ишләрини еһтијатлы гуардылар.

ЈАЗЫН ТӘРЧЫХ ДӨВРҮ

Елә ки, јазын гырхы чыхды, лоғман нәфәсли баһар күнәшйнин үзү күлдү, илыг рајиһәси јери-јурду иситди, доғгуз иглим гуршағында нәфәс алан күлзар торпағымызда тәзә-тәр јаз отлары чүчәрәр, көһнә чичәкләр ачар. Рәнки тәмиз, дупдуру. Һәр рәнкдә бир сүфрә додаг күлүмсәјәр. Јазын илк сәдалары илә башлајан бу мүддәт бир пара елләримиздә *тәрчых дөврү* адланмышдыр. Бир нечә ај көј от, өрүш үзүнә һәсрәт галан гојунгузуну мал-гараны јаз фәслинин бу вахтында күздә (пајыз јери, пајыз бинәси) сахламазлар, јазлаға—јаз бинәсинә көчүрәрдиләр Тәчрүбәли чобанлар кечә дә өрүшә апарардылар, дејәрдиләр ки, гој һејваның көзүнүн гурду өлсүн, жејиб өзләрини дојурсанлар.

Бу вахтлар тәрпағымызын синәсини гушәппәји, гузугулағы, гајмагчичәји, гыжы, газајағы, гуланчар, балдырған, јемлик, гырхбуғум, кешниш, әвәлик, јарпыз, нәнә, чинчилим, әмәкәмәчи, пәрпәтөјүн..., даһа нечә адда јемәли биткиләр бәзәјәр. Һәрәси дә мин дәрдин дәрманы...

Рәвајәт. Ел арасында һәр битки, һәр күл-чичәк һағгында рәвајәт, әфсанә, дејим, ејһам јајылмышдыр. Јазда тез битән биткиләрдән *данагыран* һағгында белә бир ејһам вардыр: «Јенә данагырандан јүз бағ бичирсән». Бунун мәнасы одур ки, касыб евин бир инәји, ики данасы вар имиш. Гышда от-әләф чатышмадығындан дананын бири ачындан өлүр, бириси дә чох арыг, зәиф јаза чыхыр. Евин оғлу атасындан сорушур: «Дәдә, јазда лап габагча һансы от битир?» Атасы чаваб верир ки, «данагыран». Оғул ловға-ловға данышыр: «Дәдә, данагырандан јүз бағ бичмәк мәним бојнума».

Јаз кәлир, чөлүн илк отлары баш галдырыр. Ата илә оғул көвшәнә чыхырлар. Ата данагыраны көстәрәндә оғулун фикри алт-үст олур. Сејрәк битмиш данагыран чөх назик битки иди. Бүтүн күнү нәфәс дәрмәдән гопардан олса анчаг бир чәнкә олар. Оғлан атасына үз тутду: «Дәдә, бүтүн отлардан габаг битмәсинә бахмајараг бу чох фајдасыз отдур». Атасы чавабында дејир: «Данагыран јаз кирән кими баш галдырыр. Гарамал да, давар да бу оту ширин жејир, анчаг дојмур». «Данагыран өкүзүн әнкини һејдән салан кими голум һәрәкәтдән дүшүб» аталар сөзү дә чох еһтимал ки, бунунла әлагәдар јараныб.

Жазын тәрчых вахтында бу биткиләри чөлдән шөләшәлә жыгыб кәтирәдиләр. Гонум-гоншуја да пәј верәр, «яз нубарыды»,—дејәрдиләр. Бу биткиләрин һәр сиринә бәләд олан ағбирчәкләр јемәлисиндән һәр күн тәзә тәр, чиј-чиј истифадә едәр, пөртләдиб јејәр, чүрбәчүр хөрәкләр һазырлајар, кәтә (гутаб) биширәрләр, узун мүддәт дады дамағындан кетмир, сојутмасыны говуранда чох ләззәтли олур. Бәзи пенчәрләрдән *довға* булајарлар, јемәклә дојмаг олмур. Бу биткиләр јемәкләри дада-ләззәтә кәтириб, әтрини, тамыны артырыб. Бәзи биткиләрин исә дәрманлығыны, гышлығыны ајыраб, көлкәдә гурудар, гыш еһтијачы үчүн сахлајарлар.

Кечмишләрдә ағбирчәк нәнәләр дејәрдиләр ки, көј курулдамајынча, нәбадә дилинә вурасан бу *пенчәри* (јемәли јабаны биткиләрин үмуми ады).

Сөз арасы. Мүасир инсанын сүфрәсини тәрәвәзсиз тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Биличиләр һесабламышлар ки, 70 кг чәкиси олан адам бир илдә 150 кг, бир күндә исә 300—400 гр тәрәвәз јемәлидир. Бу тәрәвәзин күндәлик вә әвзәдилмәз гида олдуғуну тәсдиг едир. Аналитик арашдырмалар онун тәркибиндә бир чох витаминләрин, еләчә дә сулу карбонларын, зүлалларын, әтирли учучу ефир јағларыннын, ән башлычасы исә чохлу гәләви хассәли минерал дузларын олдуғуну көстәрир. Буна көрә дә тәрәвәз организмдә (ганда вә мәдә ширәсиндә) топланан артыг вә зәрәрли туршулуғу нејтраллашдырыр, мәдәдә гычгырмананын гаршысыны алыр.

ШУМ БАЈРАМЫ

Јаз фәслинин бир мүддәти әкинчи кәндлиләр арасында «котан *дөврү*» адланарды. Әкинчиләр дә елә һәмин мүддәтдә шум ишләринә башлардылар.

Әкин саһәсинә чүт чыхарылан күн, торпаға хышкотан ағзы дәјән күн әсл бајрам оларды. Һәмин күн ел-обаның ағсаггал-ағбирчәкләри, бөјүклү-кичикли һамысы әкинәчәјә жығышыб илк шырымын ачылмасы интизарында оларды.

Әнәнәјә көрә шум үстүнә сәмәни көјәрдиб кәтирәдиләр. Чал-чағыр башларды. Бајрама бүтүн ел ахышарды. Һамы шәнләнәр, дејиб-ојнајарды. Елин ағсагалы гојун кәсәр, ал-әлван бајрам сүфрәси ачардылар. Сонра бир чүт өкүзү чулла, бәзәк шејләри илә бәзәјәр-

диләр. Нәнәләр гара кәлләрин бујнузларына чөрәк кечирәр, кәләгајы, гырмызы парча бағлајардылар. Она көрә белә еләјәрдиләр ки, боллуг олсун, әмин-аманлыг олсун.

Ел-обанын үмуми адәтинә көрә, илк шырымын ачмасыны әли чөрәкли, ајағы сајалы ағсаггала тапшырадылар. О да ән јахшы палтарыны кејиниб әкинәчәк јеринин торпағындан бир овуч хышмалајар, ону бармаглары арасындан кечирәр, сонра өкүзләри хыша гошуб шума башларды. Ағыз-ағыза вериб охујардылар:

Гурбан олум әјри хыша,
Кет о баша, кәл бу баша.

Торпаг шумландыгча һамы севинәр, күләр, ојнајар, онун үстүнә торпаг, папаг, гуршаг вә дикәр шејләр атар вә дејәрдиләр: «боллуг олсун, боллуг олсун, чөрәјимиз бәрәкәтли олсун». Вунунла да әкинчи бабаларымыз гаршыдан кәлән илин бол, рузулу, бәрәкәтли кечмәсини арзуламышлар. Әсл һүнәр, тәпәр тој-бајрамына чеврилән бу чал-чағыр елләримиздә «шум бајрамы» ады илә мәшһүрдүр.

Әкин вахты өкүзләри ишә һәвәсләндирмәк үчүн чубуг көтүрүб *һолавар* чәкәрдиләр. Һо, һо дејән, өкүзү сүрән адама *һодагчы* дејәрдиләр. Иш гызышдыгча һодагчыја сәс верәрдиләр:

Гара өкүз аранда,
Чыхар күн гызаранда,
Һодаг мурада чатар,
Торпагдан бар аланда,
Һо,

Һола,
Һо...

Гызыл өкүзүм, јерп,
Гојма шум гала керп.
Өкүзләрим наз ејләр,
Гујрут булар тоз ејләр.
Һо,

Һола,
Һо...

Баһар кәлдә, йер ојанды,
Сојуг ғышын јасы кәлди.
Ала өкүз, чәк котаны
Өрүшләрин јазы кәлди.
Но,

Нола,
Но...

Нолавар шән аһәнки, ритми илә чүтчүнү һәвәсләнди-
рәр, гәлбләри чошдурар, руһу пәрвазландырарды...

Күзкү кими һамарланмыш, шумланмыш торпагдан
буғ галхарды. Бә'зән кечә жарысынадәк йер шумлајар-
дылар. Кечәни чөлдә јатар, сүбһ ачылан кими тәзәдән
чүтүнү гошар, ишә башлајардылар.

Торпаг шумламаг тәк адамын иши дејилди. Бу ишдә
елликлә бир-биринә көмәк кәрәкди. Шум ишиндәки бу
ел көмәжинә бир пара йерләрдә модкәм дејәрләр. Бә'зи
бөлкәләрдә модкәм әвәзинә һеј, әврәз ишләдиләр. Шум
иши новатнан көрүләрдә, бу күн бунун йери шумланарды,
о бири күн о бирисинин.

Шум бајрамында һамы бир-бириндән фәрғләнмәјә
чалышарды, биринчи олуб нәмәр, мұқафат алмаг севинч,
баш учалығы кәтирәрди. Нәмәр аланын ады бир вә'дә
дилдән-ағыздан дүшмәзди, аһыл-ағсаггал јанында һөр-
мәти оларды. Кимсә обашдан әкинәчәјә чыхыб би-
ринчи шырым ачсајды, ону сүфрәнин башында әјләш-
дирәр, хөрәјин јағлы йериндән биринчи пај чәкәр, һәдијә
верәрдиләр.

Шум гуртарандан сонра ел ашығлары гара зурнала-
ра күч кәләрдә, күчлү вә зил сәси чамаатын шән сәсинә
гарышарды.

Шум бајрамында ғыз-кәлиндәр телләринин учлары-
ны күл-чичәклә бәзәјәр, чәмәнликдә «јашыл јарпаг, ғы-
зыл күл» ојуну ојнајардылар. Ојун иштиракчылары даи-
рә вуруб бир-биринин әлиндән тутар, һәрәси бир бәнд
маһны охујар, галанлары исә әл чала-чала «јашыл јар-
паг, ғызыл күл» дејәрдиләр:

Ојмагдан, ај ојмагдан,
Өлдүм хына гојмагдан.
Бармағларым јаныбды,
Чубуға од гојмагдан.

Һамы:

Јашыл јарпаг, ғызыл күл

Көјнәји јашыл, оғлан.
Кәл кеј јарашыр оғлан,
Анам сәнә ғыз вермәз
Кәл мәни гачыр, оғлан.

Һамы:

Јашыл јарпаг, ғызыл күл.

* * *

Әкинчиләр тохум кисәси, сәпин дәсткаһы илә шум
үстүнә чыханда севинәр-фәрәһләнәр, бир-бирләринә көз
ајдынлығы, хејир-дуа верәрдиләр:

— Шумунуз бәрәкәтли, хејирли олсун!

— Бири мин олсун, а гоншу!

— Көзүнә күл, көзү ағыр оланын!

Тохум сәпилмәмишдән әввәл әкин саһәсинә «арат
сују» вериләрди. Тәчрүбәјә көрә һәммин су торпагда рү-
тубәти артырар, тохумун тез вә сағлам чүчәрмәсинә кө-
мәк едәр.

* * *

Өмрүнү-күнүнү торпаға бағлајан әкинчи бабалары-
мызын кејфијјәтли, мәһсулдар тахыл нөвләри јетишдир-
мәкдә зәнкин тәчрүбәләри олмушдур. Белә ки, кәләчәк
мәһсулун әсасы, боллуғу билаваситә ә'ла тохумдан асы-
лыдыр. Бунун үчүн дә әкинчиләр тохумлуғ тахылын әлдә
едилмәсинә, тез-тез јениләшмәсинә, онун сахланмасына
мүһн вә зәрури иш кими бахмышлар. Аталар сөзүдүр,—
«Нә әкәрсән, ону да бичәрсән». Торпаға јахшы тохум
сәпсән, јахшы да мәһсул көтүрәрсән. Кәрәк һәм торпағы
сечәсән, һәм дә тохуму. «Пис тохумдан јахшы мәһсул
көзләмә» вә јахуд «Нечә олурса тохумун әсли, елә дә
олар онун нәсли»,—демишләр.

Әкин-сәпин дөврүнүн ән сајылан нүмајәндәләри то-
хумчулар иди. Кәнд йериндә һәр адамы тохумчу гојмаз-
дылар. Тохумчулар һәр шејдән әлавә дүз, көзү-көнлү
тох олмалыдылар. Онлар ел малыны—тохумлуғ буғда-
ны һеч кәсә е'тибар еләмәздиләр, ону көз бәбәји кими
горујардылар. «Бисмиллаһ» еләмәмиш әлләрини тохума
вурмаздылар. Сәпиндән әввәл тохумларын сафыны, чү-
рүјүнү, нөвүнү јохлајардылар. Сәпмәјә јарајыр, јара-
мыр, һарада јахшы чүчәрәр. Ахы, кејфијјәтсиз тохум,
кејфијјәтсиз тахыл демәк иди.

Сәпин үчүн ајрылмыш тохум ел-обада мүгәддәс һе-
саб едилдијиндән ону һеч вахт јемәздиләр. Тохумлуғ буғ-
даја әлиәјрилиқ етмәк, она кәм бахмаг гәбаһәт сајылыб

еллэримиздә. Тохума хэјанэт, чамаата хэјанэт қими гиј-мәтләндирилиб.

Ел сөзүдүр, дејәрләр—«Ач гал, тохуму јемә». Бир дә белә дејибләр,—«Бир ил тохум јејән, јүз ил зилләт чәкәр».

Бабаларымыз инанырдылар ки, сәпиләчәк тохум оғурлуғ олса битмәз, чүнки торпағ һарам көтүрмүр.

Сәпиләчәк тохум саһәјә апарыларкән онун ичәрисиндә нар гојуларды. Нар бол мәһсул рәмзидир. Бу, сәпиләчәк тохумдан даһа јахшы вә кејфијјәтли тахыл алынмасы инамы илә бағлыдыр. Халг арасында ишләдилән «буғда дејил, нар дәнәсидир»—мәсәли дә чох еһтимал ки, нарын мәһсулдарлығ әләмәтинә ишарәдир. Елин ағсаггалы да нары бөлүб дәнәләрини улу торпағын синәсинә сәпиб дејәрди:

— Мәһсулунуз бәрәкәтли, нар дәнәләри кими долу олсун, ири олсун».

Сәпин күнү чүтчүјә хонча бәзәјәрдиләр. Илк тохум сәпмәни дә әмәли-сәләһ, хејирхаһ адамлара тапшырардылар. Онларын әлинин бәрәкәтинә инанардылар. «Чөрәјә ки һарам гатылды о артмаз»,—дејибләр. Әкин-бичин ишиндә тәчрүбә топламыш әкинчи дә бир овуч дәнни гарача торпаға сәпиб «мән бир сәпдим, сән мин көјәрт»,—дејәрди.

Атдым арпаны торпаға,
Гатдым жарманы торпаға,
Гара јелдән бојлан, кәл.
Гар алтындан һајлан, кәл.

Телли сүнбүлүн кәзәр,
Јелли хырманы бәзәр.
Јаман күнүн јаманы,
Бәрәкәтимин аманы...

Чүчәр, ај арпам, чүчәр,
Чүчәр, ај арпам, чүчәр...

Сәпин вахты јерә думан енәрдисә, бу әкинин тез көјәрәчәјинә инам јарадырды. Јаз думаны бәрәкәт, рузи һесаб олунарды. Она көрә дә әкинчи бабаларымыз «Јаз думаны бар кәтирәр»,—демишләр.

Кечмишләрдә јени илин мәһсулдарлығыны көјәрчинләрин учуб кәлмәси илә дә мүәјјән едәрдиләр. Белә ки, јазбашы көјәрчин дәстәси биринчи дәфә әкин-бичәнәк,

ум саһәсинә гонардыса, бу һал мәһсулун бол, фираван олмасына ишарә иди.

Илин боллу-бәрәкәтли олмасы әкәр бир јандан тәјиәтдән асылы идисә, о бири тәрәфдән дә инсандан, онун әһмәтиндән асылы иди. Һалал зәһмәт, һалал чөрәк адамын үзүнү һәмишә ағардыр, алны ачығ олур...

Сәпин вахты буғда говурмаздылар; говурға гурағлығын әләмәтидир. Гурағ илдә дә мәһсул аз олар. Бир инама көрә исә торпаға сәпилән дән сач үстә говурулан ган-бир-чанбир гардашларынын һалына дөзмүрләр, онлар да јаныб мәһв олурлар. Буна көрә дә сәпин вахты евләр-дә буғда көјәрди, һәдик, јарма биширәрдиләр ки, мәһсул бол олсун.

* * *

Адәтән јазын әввәлләриндә зәмиләри суварардылар. Бу сувармаја *армудавар* (јахуд *армудкүлү*) *сују* дејәр-диләр (адындан көрүндүјү кими армудун чичәк ачығы вахта тәсадүф едир). Әкинләрин «армудкүлү» мүддәгиндә суварылмасы биткинин јахшы инкишаф етмәсинә вә мәһсулун бол олмасына тәсир едир. Ел-оба арасында бу мүнәсибәтлә дејилир: «7 ајда бир тутам, бир ајда 7 тутам».

Гојунларын күтләви сағымы да бу заман башланарды. Лакин илин мұлајимлији, јемин боллуғу вә гытлығы илә әлагәдар бу мүддәт дәјишә дә биләрди.

Гојунчулуғ тәсәррүфатынын јаз мөвсүмү тәдбирләр-риндән бири дә гырхымдыр. Гыш сојуг, шахталы кечиб, јаз гурағ олан илләрдә јаздаға көчүрүлән гојунлар күм-раһлашдыгдан сонра, апрел-мај ајларында гырхыларды. Тәчрүбәли чобанларын фикринчә гырхым кечиксә јун бишәр, гојунлар зәифләјәр.

ОБАЛАРЫМЫЗЫН ЈАҒЫШ АЈЫ

Дүнја көрмүшләримиз «әкинчинин анбары јаз јағышыјла доллар»,—дејибләр. Елә ки, булуд кәлди, јағыш жағды, торпағ боллуға, бар-бәрәкәтә чеврилир. Улуларымыз бир дә дејибләр: «Көј ағламајынча јер күлмәз». Вә јахуд «Јағышла јер көјәрәр, алгышла әр өјүнәр».

Кечмишләрдә думан, чискин кәләндә, шимшәк чаханда ушағлар да көјү көстәриб нәғмә охујардылар, үст-башларыны, үз-көзләрини јағыш алтда исладардылар:

Көј курулдајыр, шимшөк чакыр,
Јағыш кәлир, јағыш кәлир.
Чајларымыздан селләр ахыр,
Јағыш кәлир, јағыш кәлир.

Јаз јағышынын һәр дамласы бир буғда дәнәсиди доланачағын не'мәтидир, бәрәкәт кәтирир, боллуг кәтирир елимизэ-обамыза: Јаз јағышы сел олур, сел чохлыр көл олур,—дејиб улуларымыз. Торпаг да онун һәр дамласыны гүввәт кими ләззәтлә ичәр. Торпаг дејилми бинеји-гәдимдән инсаны ағ күнә чыхардан?

Јазағзы гара торпаға бәрәк дамыздыран јағыш һагда:—«мартда јағар, өјүнәр апрел, апрелдә јағар, өјүнәр бүтүн ел»,—сөјләјиб бабаларымыз.

Азәрбајчан халг тәгвиминдә јаз фәслинин илк ајы *лејсан ајы* да адланыр. *Лејсан* эрәбчә н и с а н . н е ј с а н (апрел) сөзүнүн дәјишдирилмиш шәклидир. Јазын бу чағында көјүн үзү гәфләтән гара булудларла өртүлүр узагдан шимшәјин сәси ешидилир. Сонра көј бир дә шағылдајыр, архасынча чох күчлү, шиддәтли јағыш кәлир. Буна *лејсан јағышы* дејәрләр.

Улу бабаларымыз заман-заман һәр јағыша ад гошуб нәғмә гошуб, онлары узун вә гыса мүддәт јағмасына шиддәтлилик дәрәчәсинә көрә фәргләндириб. Гыса мүддәтдә шиддәтли јаған јағышлары *лејсан*, узун мүддәтдә јағанлары *чискин* јағыш адландырыб. Гыса мүддәтдә зәиф јаған јағышлар да мүшаһидә олунур ки, халг арасында бунлара сысга јағыш дејилиб. Бунлардан башта јағышларын куршады вар, салламасы, селләмәси вар ағ јағыш, күнлү јағыш, гумгума, вәдә јағышы, гургузуламасы вар.

Баһар селләри туғјан еләјәндә ушаглар чајын гырағындан чәкилмәздиләр. Бә'зән чох давам едән *лејсан* јағышлары чај дашгынларына, дәһшәтли сел һадисәләринә сәбәб олур. Белә *лејсан*лар јатаглары, јарғанлары ашыб, дүзәнликләрә ахыр, гајалары парчалајыр, әкиннә јујуб апарыр, евләри дағыдыр. Аллаһтала бу бәланә бәндәсиндән узаг еләсин.

Чох шиддәтли *лејсан* (јағышына *куршад* дејилир) *Күршад* шимшәкнән кәләр, илдырымла кедәр. Бу заман дағ чајларынын сулары ашыб-дашыр. *Күршад* кәнд тәсәррүфаты ишләри үчүн тәһлүкәлидир. Ел-оба ону гәфләтән баш верән бир бәдбәхтлик сајыр. Бунунла әлағәдар халг арасында дејәрләр:

Отурдуғум јердә ојуна дүшдүм,
Күлдүјүм јердә күршада.

Бу мүддәтдә јағыш јағанда әксәр һалларда көјүн бир јаны булудсуз олур. Көјүн ачыг јериндән күн дүшүр вә јағыш дамчылары орадан сачан күнәш шуаларында парпар парылдајыр. Гыса мүддәт јаған ири дәнәли бу сәјрәк јағыша *ағ јағыш* дејирләр. Ағ јағыш чох јерләрдә *күнлү јағыш* да адланыр. Јағыш башладығы кими дә гәфил сәнкијәрди. Севимли шаиримиз М. П. Вагиф ири шәффава көз јашларыны ағ јағыша бәнзәтмишдир:

Кимдир инди бу дөврәдә ол адәм,
Пәрисе јанындан олмаја кәм.
Гаралырсан булуд кими дәмәдәм,
Ағ јағыш тәк јашын јағар, ағларсан.

Бир дә бахырсан ки, јерә әләкдән төкүләнә охшар нарын, демәк олар ки, көзә көрүнмәјән *чискин јағыш* јағыр. Дағларын әтәји боју думан сүрүнүр, јамачлар думан ичиндә көздән итир. Чобанлар бу вахт үчүн дејиб ки, чанавар думаныды бу, чән сүрүнәндә гурд кәтирәр, *чискин*дә-думанда чанаварын гурсағы сәс ејләр, ачлығы башлајар. Сәркар чобанлар да бу заман диггәтли олмағы тапшырардылар.

Гумгума јағышы да вар. Әкинә-бичинә хејирлидир. Арамла јағыб торпағы јахшыча исладыр вә бол мәһсул јетишмәсинә сәбәб олур. Гумгуманын хејирли олмасы бәрәдә ел арасында рәвајәт дә вар.

Рәвајәт. Рәвајәтә көрә јерли ханлардан бири өз јахын адамларыны чағырыб онлардан сорушур ки, дејин көрәк мәним бу гызыл тахтымын баһасы нәдир. Онлардан бири 1000 гојун, башгасы 1000 ат, даһа бир башгасы 1000 дәвә,—дејә хана чаваб верирләр.

Бу чаваблар ханы гане етмәмиш вә о, бир чобан чағырмағы тәләб етмишдир. Чобан—«Хан сағ олсун, сизин тахтынызын дәјәри гумгума јағышындан сонра әмәлә кәлән мәһсулун баһасына бәрабәрдир»,—демишдир. Бу чаваб хана хош кәлмиш вә о, чобана гүјмәтли хәләт вермәји әмр етмишдир.

Апрелин сону—мајын әввәлләриндә *вәдә јағышы* дүшәрди. Бу јағыш тахылын бој атмасы вә сүнбүл бағламасы үчүн чох зәрури сајылырды. Јағыш дәнәләринин көјдән јерә чох сүрәтли дүшмәсиндән су милләри салландығы зәнн едилир ки, буна *саллама јағыш* дејилир.

Анчаг вахтсыз, вәдәсиз, һәддиндән артыг јаған јағыш да хејирли олмурду, зәрәр кәтирирди, өзү дә бөјүк зәрәр, буғда, арпа јеничә баш ачан кими сүд үстә чүрүјүр, гарача олурду. Шиддәтли јағыб сел әмәлә кәтирән јағыш *селләмә јағыш* адланыр.

Гәфилдән һава тугулуб, көј курулдајыр, шимшәк чачыр, елә шиддәтли јағыш јағыр ки, кәл көрәсэн. Дамчылары бир-биринә аз гала јапышараг дүшән белә јағыш заманы *тут учундан чых көјә* дејәрләр. Бәзән *кор јағыша* тәсадүф едилир. Күнәш парлајыр, сәмада булуд көрүнмүр. Лакин башымызын үзәриндә нә исә бир ағарты көрүнүр, јерә дүшүр.

Улуларымызын зәнкин һәјат тәчрүбәси јағышла бағлы бири дикәриндән мараглы инанчлары доғуруб;

Гарангушлар алчагдан учур: демәли, јағыш јағачаг;

Күнәш булуд чәләнки илә эһатә олунуб: бу исә јағыш әламәтидир.

Көј оту јандыранда јағыш јағар.

Һаванын бүркүлү вә јахуд һәдсиз исти олмасы күчлү јағыш јағачағыны билдирир;

Күләк ағачларда јарпаглары үст тәрәфдән чевирирсә бу да јағышын көзләнилдијини көстәрир;

Сағсағанлар өз јуваларыны ағачын галын јериндә тикир: демәли, баһар јағышлы олачаг; јува ағачын башында гурулур: јәгин, баһар гураглыг кечәчәк.

БИР ДҮНЈА СЕВИНЧ

Кечмишләрдә гураглыг оlanda, зәмиләр, бағ-бағатлар јаныб совруlanda, дәрәләрин сују гурујуб гәһәтә чыханда чамаат әламанда оларды. Әкинчиләрин, бағбанларын әзабы әлиндә, севинчи көзүндә галарды. Әнкинликләрдә бир овуч ичи бојда булуд парчасы көрмәк үмидилә көзләр көјләрә дикиләрди. Чадар-чадар олмуш, кәсәјә дөнмүш торпағы чана кәтирмәк мәгсәдилә Аллах јолунда нәзир дејәр, сәдәгә верәр, мүсәллаја (јағыш чағырма мәрәсими) чыхардылар. Аллаха јалварардылар ки, бир дамчы јағыш көндәрсин.

Бундан бир кар ашмајанда «Һод-һоду» («Г о д у», «Д о д у» шәклиндә дә кениш јајылмышдыр) адлы гәдим мәрәсим-ојун кечирәрдиләр. Ағачын башына әски-үскү долајыб көј от, хырда јашыл будагларла бәзәјәр, ири кәлинчик дүзәлдәрдиләр. «Һоду» буна дејәрдиләр. Ону әлләриндә тутуб обалары кәздирәр вә маһны охујардылар:

Һоду-һоду хош кәлди,
Ардынча јағыш кәлди,
Кәлин ајаға дурсана,
Чәмчәни долдурсана.
Пај верәнин оғлу олсун,
Вермәјәнин гызы:
Тәндирә дүшсүн
Гырмызы бишсин.

Бу заман чамаат «Һоду»нун үстүнә су чиләјәр вә «Һоду»ну кәздирәнә пај верәрдиләр.

Елә ки, јағыш јағды, кәндә бир дүнја севинч кәтирәрди. Лакин узунмүддәтли јағышлар тәсәррүфата, мәһсула зијан верирди. Күнләрлә јаған јағышын әлиндән зара кәлән ел чаванлары күнортадан сонра «Һоду»ну—чәмчәни Күнәш рәмзи олараг кәлинчик кими гырмызы парча илә бәзәјәр, Күнәши чағырмаг үчүн гапы-гапы, зәми-зәми, көвшән-көвшән кәздириб маһны охујардылар, шәнләнәрдиләр. Бу дәфә дә Аллаха јалварардылар ки, јағыш кәссин, күнәш чыхсын:

Һоду-һодуну көрдүнмү?
Һодуја салам вердинми?
Һоду бурдан өтәндә
Гырмызы күн көрдүнмү?

Јағ верин јағламаға,
Бал верин балламаға,
Һоду күлмәк истәјир
Гојмајын ағламаға.

Һодуја гајмаг кәрәк,
Габлара јајмаг кәрәк.
Һоду күн чыхармаса,
Көзләрин ојмаг кәрәк.

Јенидән нәгәрат охунур. Ел күлмәк, севинмәк истәјән Күнәши сәсләјәр, онун ағламамасы үчүн әлиндән кәләни әсиркәмәздиләр. Уча бир тәпәдә ојун-тамашаны бу сөзләрлә тамамлајардылар:

Һоду палчыға батды,
Гамарладым чыхардым.
Гызыл гаја дибиндән
Гырмызы күн чыхардым.

Күнәш чыхаркән севинәр, шәнләнәрдиләр. Јенидә
һалај вуруб охујар, ојнајардылар.

«Һоду-һоду» ојунунун мәншәји һаггында мұхтәлиф
фикирләр вардыр. Бир сыра алимләр, Һодуну Күнәш
илаһәси, дикәрләри су танрысы, бир гисми исә руһ һесап
едир, бу мәрәсими ибтидаи ичма гурулушу дөврүндә ке-
ниш јајылан «охшар охшары чағырар» ајини илә әлағә-
ләндирирләр.

Бу мүддәтдә Күнәш тутуланда габ-гачаг чинкилдә-
дәр, күллә атардылар. Куја бунунла Күнәшин габағыны
кәсән гара диви говардылар.

Күн булуддан чыханда ушаглар севинәр, атылыб
дүшәрдиләр, анасынын илкин өвлады од көтүрүб Күнә-
шин ишығына тутар вә дејәрди:

Мән нәнәмин илкијәм,
Ағзы гара түлкүјәм.
Јандырдым мән сәни,
Јандыр сән дә мәни.

Чох јағмурлу олуб, јағыш кәсмәк билмәјәндә гырк
кечәлин адыны чәкиб, һәрәсинин адына гырмызы илдә
дүјүн вурардылар, сонра ону атардылар очаға, чыртва-
чыртва јанарды.

ФАТМА ГАРЫНЫН ӨРКӘНИ

Көзләнилмәдән, бирдән-бирә башлајан јағыш гәфил-
дән дә кәсәрди. Түнд гара булудлар дағылар, көјүн үзү
дәрһал ачыларды. Ајдынлыг енәрди ел-обанын үстүнә.
Һамынын јахшы таныдығы једди рәнкли *гөвси-гүзех* көр-
сәнәр, дүнјанын бу башындан о башынадәк узанарды.
Ушаглар да севинә-севинә көјү көстәриб дејәрләр:—ора
бахын, ора бахын, көј гуршағы. Көј гуршағыны көрән
ушаглар нәдәнсә, «гырмызысы мәним»,—дејә чығыры-
шардылар.

Бәс көј гуршағы нечә јараныр, бу зәриф рәнкләри
өзүндә топламасына сәбәб нәдир?

Алимләр сүбут етмишләр ки, Күнәш шүалары гыр-
мызыдан бәнөвшәји рәнкә гәдәр дәјишир вә бу һадисәни
спектр адландырмышлар. Буна ән јахшы мисал олараг
гөвси-гүзех һадисәсини көстәрмәк олар. Јағыш јағыб
гуртардыгдан сонра һавада су зәррәчикләри асылы га-
лыр. Бу вахт Күнәш чыхдыгда онун шүаларынын атмос-

фердәки су зәррәчикләриндә сынмасы вә сәтһиндән га-
јытмасы нәтичәсиндә әмәлә кәлир. Өзү дә көј гуршағы-
нын рәнкләринин ардычыллыгы Күнәш спектриндәки
кимидир: кәнар гөвс гырмызы рәнкдә олур, сонра рәнк-
ләр бир-биринин ардынча бу гајда илә дүзүлүр: нарын-
чы, сары, јашыл, көј вә нәһајәт гөвсүн ичәри тәрәфиндә
бәнөвшәји гуршаг јајылыр.

Халгымыз арасында гөвси-гүзех һадисәси илә бағлы
адәт-ән'әнәләр, маһнылар, инанчлар, мүдриқ сөзләр дә
чохдур. Дејирләр, әкәр јағышдан сонра көј гуршағы
һүндүр вә даирәви оларса бу һаванын јахшы олачағыны,
алчаг вә аз мејилли оларса һаванын пис олачағыны,
јағыш јағачағыны көстәрир. Ел арасында көј гуршағы-
ны «Фатма гарынын өркәни» адландырарлар. Әкәр ја-
ғышдан сонра «Фатма гарынын өркәни» тезликлә итәрсә,
һава ајдын олачаг. Куја өркәнин һәр ипи бир рәнкдәдир.
Белә бир инанч вар. «Фатма гарынын өркәни» нә гәдәр
чох јашыл рәнкинә чаларса, даһа чох јағыш јағачаг, көј
оларса һава писләшәчәк, јох әкәр гырмызы чаларса һава
ајдынлашачаг. Вә јахуд «Гөвси-гүзехдәки көј рәнк ачыг,
сары рәнк парлагдырса, тезликлә һава јахшы олачаг-
дыр.

«Фатма гарынын өркәни» барәдә бир рәвајәт дә вар.

Рәвајәт. Дејирләр бир күн Фатма нәнә једди рәнк
ип әјирмишди. Һәрәсини бир долаба долајыб јығмышды
дизинин алтына. Ахырынчы долаб бирдән Фатма нәнәнин
дизинин алтындан гачды, дијирләниб кетди дүшдү гы-
раға. Гары нәнә гәзәбләнди:—Азарым-безарым дәјмиш,
Јел баба, кенә һарадан кәлиб чыхды, дејә дејинмәјә баш-
лады. О ки, вар јел бабаны гарғады, сөјдү.

Буну ешидән Јел баба кәлиб Фатма гарынын долаб-
ларыны даһа мөһкәм дијирләтмәјә башлады. Фатма гары
да сөјүшү еләди једди мәртәбәли.

Јел баба Фатма гарыны ипләри илә бирликдә гана-
дына алды, апарды салды үфүгә. Фатма гары нә гәдәр
јалварды-јалварды Јел баба ону јерә ендирмәди.

Һәр дөфә јағыш јағандан сонра Фатма гарынын јед-
ди рәнкли гуршағы көјдә парылдајыр. Фатма гары бе-
линдән ох-јајыны ачыб Јел бабаны вурмаг истәјир. Анчаг
Фатма гары әлиндәки јајын ағзыны дүз тута билмир.
Әлләри әсә-әсә каһ ашағы тутур, каһ да јухары. Бундан
истифадә едән Јел баба да күлә-күлә гачыб Фатма га-
рынын долабларыны көјүн једди гатына долајыр.

Ону да дејирләр ки, Фатма гары јајын ағзыны көјә
тутанда боллуг олур, јерә тутанда исә гытлыг.

Бир дэ дејирлэр, мави көләрин синәсиндә гөвси-гүзәһ көз охшајанда ағбирчәкләр елин-обанын икидләрини һарајлајар:—«көј гуршағын алтындан кечин, а бала, диләјиниз һасил олар».

«ДАШ ЈАҒЫШЫ»

Илин исти вахтларында, бә'зән исә күчлү туфан заманы көјдән хырда буз парчалары вә јахуд јумру дәнәчикләрдән ибарәт јағынты төкүлүр. Буна *долу* дејәрләр. Бәс, долу нечә әмәлә кәлир? Бә'зән елә олур ки, чох гызмыш торпагдан булудлара күчлү мүлајим һава чәрәјаны галхыр. Белә чәрәјанлар көјдә һәтта чох бөјүк дамчылары тутуб өзү илә апарыр. Чох жүксәкликдә онлар долунур вә јерә дүшмәјә башлајырлар. Лакин һава чәрәјаны елә һеј онлары јухарыја говур. Бу о вахта гәдәр давамәдир ки, кичик буз дәнәчикләри олдугча ағырлашыр вә һәтта ән күчлү һава чәрәјаны белә, онлары сахлаја билмир. Онлар ашағыја дүшдүкдә, әримәјә маңал тапмыр вә буз нохудчуглары һалында шиддәтлә јерә сәләләнирләр.

Долу дүјү бојда да, нохуд бојда да олур, бә'зән гозтојуг јумуртасы бојда олур. һәтта јумруг бојда долу дәкөрүнүб. Бу чүр «даш јағыш» фәлакәт кәтирир, әкинләри талајыр, бә'зән мал-гараны тәләф едир, тахтапушлары, евләрин дамыны дәлмә-дешик едиб зәдәләјир, пәнчәрәләрин шүшәләри чиликләнир, ағачларын јарпағларыны, мејвәләрини вуруб јерә салыр. Узунөмүрлүләр белә јердә дејибләр ки, «долунун ајағы дәјдији јердә једди ај от битмәз».

Ушағларын һәјәтләрә дарашыб бир-бирләринә овуч-овуч долу атан вахтлар да олуб.

Дүнјакөрмүшләримиз долу кәссин дејә мин чүр фәндә әл атыблар. Елә ки, долу төкдү, габ-гачағлары дөјәчләјәрләр, Аллаһа дуа едиб јалварардылар ки, долу кәссин. Долуну гајтармагдан өтрү инанардылар ки, сачајағыны ајағлары јухары, газаны үзү гојлу чевириб долунун алтына гојсан долу кәсәр.

Ағбирчәкләримиз долу јағанда мис чамлара дуз долудуб гојардылар ешијә. Јәгин һачанса, тәсадүф үзүндәнми, јохса инамын күчлүјүндәнми, долу кәсиләрди. О вахт Фатма нәнәмиз дә һананын үстүндә отуруб илмә вуран Күлназы тәлашла чағырарды.

— Ај Күлназ, һана тохумаға вахт тапдын. Сән ана-

нын илкисән, кәл једди долу көтүр, дишлә, долу јараланыб кәсилсин.

Күлназ да јериндән чәлд галхар, ипләрин бојаларына буланмыш бармағлары илә артырмаја дүшмүш долулардан дишләри арасына алар, сонра да јары бөлүб туллајар, башлајар охумаға:

Гамышдан атым, ојна,
Гулағы чатым, ојна...

Бә'зи јерләрдә нәнәнин сонбешији долу дәнәсинин бирини көтүрүб бычагла ики һиссәјә бөләрди.

Фатма нәнә тез-тез кәлмеји-шәһадәт дејиб тәсбех чәкәр вә дејәрди: — «Танрынын гүдрәтинә шүкүр, ағачларда мејвә галмады, көрәсән јенә һарада наһаг ган олуб ки, бәласыны чәкирик»...

Сонра көј бир дә шагғылдајыр, архасынча ешидилән курулту далғаланараг узағлашырды. Көрүрдүн ки, булудлар сејрәкләшиб јајылдыгча күнәш хош тәбәссүмүнү јенә аләмә сәпмәјә башлајыр. Анчаг долунун зәрәрини сонра чәкәрдиләр. Дидик-дидик олмуш дәлмә-дешик јарпағлара, ағачларын алтына галаг-галаг төкүлмүш чичәкләрә, фирузәрәнк алчалара, дикәр кал-дәјмиш мејвәләрә баһанда адамын үрәји ағырырды. Анчаг нә етмәк оларды ки, гәзавү-гәдәрди дә. Дүнја јаранандан белә олуб. Тәбиәт инсана һәмишә хош үзүнү дејил, бә'зән бәд үзүнү дә көстәриб.

ЕЛ-ОБАНЫН «ИКИНЧИ ЧӨРӘЈИ»

Јаз фәслинин гырхы чыхар-чыхмаз әкинчиләр чәлтик әкини јерләрини шумлајыб гуртарардылар, сонра чәлтикчиликдә ән ағыр иш сајылан шитил әкини баша чатарды. Бу чәлтикчиләр арасында ән шанлы-шөһрәтлин күн сајыларды. Бу мүнәсибәтлә шәнлик кечирәр, тојбајрам едәрдиләр; ахырынчы ләкдә санчылмыш шитилләри тапдалајар, чалыб охујар, ојнајардылар. Билдјимиз кими чәлтик чох су тәләб едән биткидир. «Чәлтик суда доғулур, суда јашајыр вә суда да јетишир», «Чәлтик күнәшин вә сујун өвладыдыр»,—зәрб-мәсәлләри бу-нунла әлағәдар јаранмышдыр.

Һ а ш и ј ә. Республикамызын бүтүн бөлкәләриндә биткинин ады *чәлтик*, габығы тәмизләнмиш дән исә *дүјү* адланыр.

Тэдгигатчылар Азербайчанда чөлтик биткисинин 50-дән чох нөв вә нөв мүхтәлифлијини мүэјјәнләшдирмишләр: *әнбәрбу, акулә, сәдри, чиләнбәри, мазандарани, рејһани, чампо, ағчилә, сәјад, ағғылчыг, гарағылчыг, сарығылчыг* вә с. Өзү дә онларын һәр биринин өзүнәмәхсус кејфијјәти, дады, әтри, јумшагылығы, бәрклији, артымы вардыр.

Һаны сәдәф кими ағаппаг сәдри дүјүсү. Бир һәлим салырды, дејирдин бәс мәлһәмдир, јемәклә дојмурдун. Еләчә дә бишириләндә артымлы иди, о гәдәр дә јағ апармырды, плову јумшаг вә дадлы олурду. Елә дүјү дә олуб ки, биширдикдән сонра он дөрдүнү баш-баша дүзүбләр бир гарыша бој кәлиб. Чөлтик биткисинин нөв мүхтәлифлији, һәр шејдән әввәл, онун гәдим чағлардан бечәрилдијини сүбут едир.

Вахтилә Шәки—Загатаала, Губа—Хачмаз, Ләнкәран—Астара, Ширван, Гарабағ, Зәнкилан—Губадлы бөлкәләри чөлтикчилијин очағы олмушлар. Орта әср Бејләган шәһәри харабаларында апарылмыш археоложи газынтылар нәтичәсиндә IX—X јүзилләрә аид мәдәни тәбәгәдән чохлу мигдарда чөлтик дәнләри тапылмышдыр. XVII әсрә аид бир гајнагда Азербайчанда бечәрилән чөлтик һаггында јазылмышдыр:—«Бурада әлә нөв дүјү олур. Кејфијјәтинә көрә һинд дүјүсүндән даһа јүксәкдир. Ону совгат кими Испанијаја гәдәр апарырлар».

Тарихи гајнаглардан вә әдәбијјатдан мәлүм олур ки, XIX јүзилдә Москвада (1852-чи ил), Лондонда (1862), Харковда (1887) кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары сәркиләриндә Азербайчанын чөлтик нөвләри јүксәк гијмәт алмыш вә мүкафата лајиг көрүлмүшдүр. 1889-чу илдә Тифлис шәһәриндә ачылмыш «Гафгаз кәркисиндә» Русиянын вә Орта Асиянын шәһәр вә кәндләриндән, һәтта харичи өлкәләрдән көндәрилән тахыл биткиләри (Азербайчандан 58 бугда, 27 арпа вә 54 чөлтик нүмунәси нүмајиш етдирилмишдир) арасында Ләнкәранын акулә, Нахчыванын сәдри чөлтији күмүш медал алмышды. Һәмин сәркидә Азербайчанын көркәмли тәбиәтшүнас алимни Һәсәнбәј Зәрдаби дә иштирак етмишди. Онун көндәрдији мәһсуллар сәркинин бир күмүш, ики бүрүнч медалына, 2-чи вә 3-чү дәрәчәли дипломларына лајиг көрүлмүшдү.

«Сөз-сөзү кәтирәр»,—дејибләр. Дағ рајонларымызда бечмишдә *пәринчи* адлы бугда јетишириләрди. Бу бугда бир нөв дүјүнү әвәз едәрди. Пәринч бугдасындан јарма чәкәрдиләр, ондан чүрбәчүр хәрәкләр һазырлардылар. Бу бугданын өзүнәмәхсус әтри хәрәјә хүсуси дад верәр-

ди. Тәәссүф ки, һа ахтардым, һа сораглашдым бу бугданы көрдүм дејән олмады, ији-тозу да галмајыб, чыхыб арадан.

Сөз арасы. Чөлтик Јер күрәси әһалисинин чох һиссәсинин истифадә етдији гидалы биткидир. Онун дүјүсүндән јарма чәкирләр, ондан һазырланан чүрбәчүр јемәкләр һәмишә бөјүк бир елин-обанын «икинчи чөрәји» сајылыб. Дүјүнүн өзүнәмәхсус әтри хәрәјә хүсуси дад верир. Дүјүдән биширилән 40-дан чох ајры-ајры плов нөвү халгымызын ән көзәл, ән ләзиз милли хөрәји, сүфрәләримизин бәзәји, нечә дејәрләр, јемәкләрин башыдыр.

Бәс, нә үчүн бу әвәзсиз не'мәтә е'тинасызлыг көстәрилимишдир? Нечә олуб ки, узаг-узаг өлкәләрдән харичи пулла алыб кәтирилән дүјүнү, өз тәсәррүфатларымызда бечәриләндән үстүн тутмушуг. Тәрәвәз, памбыг, үзүм, түтүн саһәләрини чөлтик саһәләри һесабына кенишләндирмиш, мүвәггәти хејри даими рифаһдан даһа чох бәјәнмишик. Јахшы ки, сон заманлар бу сәһвләр, кеч дә олса, дүзәлдилер, зәрәрин јарысындан дөнмәк өзү дә хејјирдир. Ағыллы тәсәррүфатчыларымыз бу күн јенидән ата-бабадан чөлтик әкилән торпагларда чөлтик әкиб-бечәрмәјә башлајыблар.

ЈАЈЛАГЛАР «КӘЛ, КӘЛ» ДЕЈИР

Елә ки, јаз фәслинин гырх бешиндән јатаг јерләриндә отлар саралыб гуруду вә јахуд ајыкиласы фаращ чичәкләнди, бу башдан сәрин јайлағлары көзалты едәрдиләр. Бундан сонра тәмиз аб-һавасы, күнәш ишығынын боллуғу, буз кими минерал сулары, шәфа гајнағлары, торпағын мүнбитлији, мисли-бәрабәри олмајан мејвәләри, алп вә субалп чәмәнликләри, лоғман биткиләри илә зәнкин јайлағлары көч вахты башланарды.

Јай отлағлары башлыча олараг Бөјүк Гафгаз дағларынын чәнуб этәкләриндә, Кичик Гафгаз дағларынын—Дәлидағ, Муровдағ, Мурғуз-Инәкдағ, Чамышдағ этәкләриндә, Нахчыван әразисинин Кечәлдағ, Батабат, Кәмигаја јайлағларында, һәмчинин Гарабағ јайласында, Шаһдағ, Бабадағ вә Гызылгајада, Талыш дағларында, Лаһыч јайлағларында јерләширди. Сыралана-сыралана учалан дағлар силсиләсиндәки бу јайлағлар лап улу чағлардан әчдадларымызын даими отурдуглары мәскән јерләри олуб. Тарихән Аран әразисинин, хүсусилә Аразла Күрүн говшағы әразисинин бир чох обалары өз гојун-гузу сү-

рүләрини исти, гызмар Күнөшин һәр шеји яндырыб жахан јај аяларында сәрин јајлаглара көчүрмәли олмушлар. Чүнки јајын исти күнләриндә јајлаг чөлләринин оту гурумаз, күл-чичәји солмазды. Жајлаг аран чамааты үчүн эвезолунмаз сағламлыг гуршағыдыр. Бир дә мал-гара отлагларда жејиб-көкәлир, әтә-гана кәлир, јуну узаныр, сүдү бол олурдү, дөл артымы чохалырды. Нәтичәдә әт, сүд, јағ, дикәр мәһсуллара еһтијач өдәнирди.

Вахтилә улу бабаларымыз бу јерләрдә очаг түстүләтмиш, ат чапмыш, каман чәкиб ох атмыш, гылынч ојнатмыш, дүшмәнә од јағдырмыш, саја-һесаба кәлмәјән гојун-гузу сүрүләри отармыш, јер шумламыш, әкиб-бичмиш, от чалмыш, һезин, көврәк нәғмәләр охумушлар. Бу дағларда, бу јајлагларда һәр елин-обанын, һәр тајфанын өз јурд јерләри олмушдур. Бу јурд јерләринин дә нә аз, нә чох—7—8 минилдик тарихи вардыр.

Ону да гејд етмәк лазымдыр ки, узунөмүрлүдәримиз гышы аранда, јајы дағларда гаршылајыблар, јә'ни бир әлләри аранда-гышлагда—әкин-бичиндә, бир әлләри дә дағда-јајлагда олуб.

Елә индинин өзүндә дә гојун сүрүләрини јајын истисинин һејванлар үчүн мүхтәлиф хәстәликләр төрәдә билчәјини нәзәрә алыб јајлаға көчүрмүрләрми? Һәмишә белә олмуш, инди дә беләдир, кәләчәкдә дә белә олачагдыр.

Көч ишинә бол мәһсулун әсасы кими бахмыш аран елләри бунун үчүн чидди һазырлыг көрәрдиләр. Көчә вачиб олан нә ки вар гајдаја салынырды. Арабалар, тәкәрләр низамланар, јајлаг еһтијаты көрүләрди. Өтәнләрдә гојунларын һансы јол илә көчүрүлмәси, һансы дүшәркәләрдә дајанмасы, өрүш вә јатаг јерләри, нәглијјат васитәси, чобанларын тәһнизаты, алачыгларын-дәјәләрин һарада гурулмасы, үмумијјәтлә көчлә бағлы бүтүн мәсәләләри өмрүнү-күнүнү чобанлыгда кечирән тәчрүбәли чобанлар сечиб бәјәнәр вә тәјин едәрдиләр. Һәмин күнләр бөјүклү-кичикли һамынын сөзү-сөһбәти бу барәдә оларды.

Көч башланан заман гузулар ана гојунларла гарышдырылыр, еркәк вә диши тоғлулар бир сүрүдә, гочлар исә ајрыча бир сүрүдә топлашдырылырды. Чох чәкмәзди гојун-гузу сүрүләри бөлүк-бөлүк јајлаға тәрәф үз аларды, учу-бучағы көрүнмәзди гојун сүрүләринин.

Елат чамааты арасында мөһкәм көк салмыш бир адәт вар иди. Даға, јајлаға чыханда јолајрычында битән вә диләк ағачы сајылан ардыч ағачына гатма бағлајар,

диләк тутуб јола дүзәләрдиләр. Архадан кәлән карван да бу арзуја гошулуб диләк ағачынын будагларына әски дүјәрди вә јахуд зијарәткаһа гурбан дејиләрди. Бу әһд-пејмандан сонра онларын јолу санки гысалар, нечә-нечә дағы, кәдији сағ-саламат ашар, өлүм-итимләри азаларды. Жајлаг чағлары да уғурлу кечәрди.

Гајыданбаш карван бу мүгәддәс диләк ағачынын борчундан чыхарды—арзу вә нијјәтләри һасил олдуғуна көрә ағачын јанында мәрасим дүзәлдәр, гурбан кәсәр, ағачын башына фырланар, онун гол-будагларыны дүрдүјүнлә бәзәјәрдиләр.

Јајлаға чыхан малдарлар јурд јерләрини мүәјјәнләшдирәр, өзләринин јашајыш евләрини—алачыглары, дәјәләри гурмаға башлајарлар. Јүзилләр боју давам едән адәтә көрә илк алачығы һөрмәтли, оғуллу-гызлы гоча һөрәрди. Бүнөврәнин алтына парчаја бүкүлмүш буғда, арпа, дүјү гојардылар. Тәзә јурд јеринә сүд чиләјәрдиләр (лап гәдим чағларда түркләр тәзә јурда дүшәндә она сүд сәпәрдиләр. Сүд ағ олдуғу үчүн бүтүн горхунч руһлара гаршы бир васитә кими истифадә едәрдиләр).

Чох кечмәзди јурд јерләриндә ағ чадырлар, дәјәләр, алачыглар јашыл чәмәнләрдә јан-јана сыраланарды.

ГОЈУНЛУ ЕВЛӘР КӨРДҮМ...

Республикамызын әразисиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә әлдә олунмуш остеоложи галыглар вә мадди мәдәнијјәт нүмунәләри, Гобустан гаја рәсмләри вә јазылы гајнаглар Азәрбајчанда һејвандарлығын, хүсусән дә гојунчулуғун Енеолит дөврүндән, јә'ни һәлә 7—8 мин ил бундан өнчә инкишаф етдијини көстәрир.

Һејвандарлыг тәсәррүфатынын тәшәккүлүндә вә онун сонракы инкишафында јајлаг вә гышлаглар мүһүм рол ојнамышдыр. Һејвандарлыг ејни заманда азәрбајчанлыларынын бөјүк бачарығы, зәнкин емпирик билијн сајәсиндә инкишаф етмиш вә заман кечдикчә кенишләнәрәк һәмишә халгымызын иғтисади һәјатында вә тәсәррүфат мәишәтчиндә бөјүк рол ојнамышдыр.

Гојун-гузу, мал-гара Азәрбајчан халгынын гәдим доланачаг мәибәләриндән бири олдуғундан елимизин, кәндимизин сәрвәти, вары-дөвләти гојунла, һејванын сајы илә мүәјјәнләшдириләрди:

Гојунун олду он,
Кеј гырмызы дон.

Гојунун олду элли,
Адын еллэрэ бэлли.

Гојунун олду јүз,
Сүд көлүндө үз.

Гојунун олду мин,
Көһләннини мин.

Күн-күзэранларыны гојунчулугда кечирэн бабаларымыз гапысындан гојун-гузу мөлэшмәси ешидилмәјән һәјәтләри гурумуш чаја бәнзәтмиш вә бу мунасибәтлә бајаты да гошмушлар:

Гојунлу евләр көрдүм,
Гурулу јаја бәнзәр.
Гојунсуз евләр көрдүм,
Гурумуш чаја бәнзәр.

Халг арасында ишләдилән башга бир фолклор нүмунәсиндә гојунун чох мәнсулдар, мәнфәәтли һејван олмасындан, онун сүдүндән вә јунундан мәншәәтдә кениш истифадә едилмәсиндән данышылыр:

Алты булаг ичәрләр,
Үстү зәми бичәрләр.

Әски чағлардан бәри азәрбајчанлылар гојуну мүгәддәс сајмыш, гурбан кәмиш, она боллуг, бәрәкәт рәмзи кими бахмышлар. Јурдумузу гарыш-гарыш кәздикчә ајры-ајры кушәләрдә—Кәлбәчәрдә, Кәдәбәјдә, Товузда, Газахда, Ағдамда, Шамахыда, Нахчыван әразисиндә гәбирүстү гоч һејкәл абидәләри учалыр. Лерикдән 2—3 км аралы мешәдә санки бүтөв бир гојун сүрүсү даша дөнмүшдүр. Анчаг, тәәссүф ки, улу бабаларын бу әзиз јадикарлары—надир сәнәт инчиләри бир пара надүрүстләр тәрәфиндән дағыдылыр, онларын алтыны газыб гызыл, даш-гаш ахтарырлар. Бә’зи абидәләри оғурлајыб республикадан кәнара апарырлар.

Малдарлыг тәсәррүфатында гојунчулуғун үстүн јер тутдуғу нәинки гәдим вә орта әсрләрдә, һабелә XIX јүзилин сону—XX јүзилин әввәлләриндә дә мүшаһидә

олунур. Белә ки, 1868-чи илдә Кәнчә губернијасында тәғрибән 1,2 милјон, Бакы губернијасында исә тәғрибән 800 мин баш гојун вар иди. Тарихи мә’луматлара көрә XX јүзилин әввәлиндә гојунчулуг Кәнчә губернијасында даһа чох инкишаф етмишди. Бурада гојунларын сајы 1,5—2,5 милјона чатырды.

Гузу бөјүдүкчә, онун чәкиси артдыгча ады да дәјиширди. Чобанлар гојунун ајры-ајры јаш дөврләринә ујғун адлар гојмушдур. Белә ки, 6—7 ајлығына гәдәр *гузу*, јаш јарымына гәдәр еркәјинә *тоғлу*, дишисинә исә *шишәк* дејилир: Јаш јарымындан сонра тоғлу *еркәк*, шишәк исә *доғар гојун* (анаш гојун) адландырылыр.

Бунлардан әлавә *фараш* (дөлүн көзләнилдијиндән тәхминән 20 күн әввәл доғулан гузу) доған гојунларын гузуларындан бир-икиси бә’зән 2 аја гәдәр јалныз ана сүдү илә бәсләнилирди ки, бунлара да *әмлик* дејирләр.

Гарамалын да мувафиг јаш дөврләриндән асылы олараг мүәјјән адлары вардыр. Јени доғулмуш инәк баласына *балах* вә јахуд *былых* дејәрләр. Алты ајлығына гәдәр *бузов*, 1—1,5 јашына гәдәр *дана*, 2—3 јашында еркәји *чөнкә*, дишиси *дүјә* аданыр. Бурулмуш чөнкәләр—үч јашдан сонра *өкүз*, дөллүк чөнкәләрә исә *кәл* вә јахуд *буға* дејәрләр.

Гарамал да, давар да хејирлидир. Инәјин сүдү, пендири, јағы, әти, гојунун сүдү, әти, јуну саһибни үчүн олдуғча фајдалыдыр.

Гојунчулугдан алынаң хејир сырасында *јун* әсас јер тутур. Јун тохучулугда башлыча хаммал олмагла јанашы, јорған, дөшәк, мүтәккә, дөшәкчә кими ев ләвазиматынын һазырланмасына сәрф олунурду. Јундан гијмәтли халча мә’мулаты (кәбә, килим, палаз, хурчун, һејбә, чораб, әлчәк, шал) тохунурду.

Гојун әтиндән бүтүн Шәргдә шөһрәт тапмыш *кабаб*, *пити*, *бозбаш*, *күфтә*, *дөшәмә*, *сачичи*, *чобан бозартмасы* вә с., гојун ичалатындан *чызбыз*, баш-ајағындан *кәлләпача* биширилир; *гујруг јағы* гыш јаванлығы кими истифадә едилир.

Гојун-гузу, мал-гара сахлајан кәндлинин ев-ешијиндән ағарты мәнсуллары (*сулук*, *булама*, *ајран*, *шор*, *гагыг*, *гајмаг*, *хама*, *кәсмик*, *сүзмә*, *гурут*, *јағ*, *пендир*, *дәләмә*, *атлама*, *кәтәмәз* вә с.) әскик олмазды.

Гојунун бујнузундан вә сүмүјүндән дүјмә, мүштүк, бычаг дәстәси, дараг вә башга шејләр дүзәлдиллирди. Бүтүн бунлара көрә гојун кәндли тәсәррүфатында ән сәрфәли ев һејваны сајылыр. Гојун гыса вахтда—5 аја

бала верир, чох вахт экиз доғдуғундан тез артыб чохлаыр.

Н а ш и ј а. Кәнддә дүнјаја көз ачыб, орда әрсәјә чатан, јаша доланларын јахшы хатириндәдир ки, нечә нечә илләр бундан габаг мал-гара, гојун-гузу сүрүләри саја-һесаба кәлмәзди.

Тәссүф ки, инди гојун азалыр, бир сыра әтлик вә јунлуғ гојун чинсләри итиб батмағ үзрәдир. Кәндли гојун бәсләјиб, гојун отарыб өз ишинә гајытмаса бу торпагдан гојун мөләртиси кәсиләчәк. Гојун-гузу бизим елин милли сәрвәтидир. Сәрин-сојуг јайлағларын, көзәл **ј а м а ч л а р ы н**, дүзләрин јаращығыдыр. Гојунун көкүнә даш атмағ олмаз.

КҮЛЛӘР БАҒЫНЫН ШАҒЫ

Баһар өмрүнүн ән чошғун чағларын кечирир. Бағбағчаларда мејвә ағачлары—алма, әрик, шафталы, албалы ағачлары тамам чичәкләнәр, чичәкдән өрпәк өртәр, бара долларлар, әкинләр бој-бој галхар

Аранда галанлар да аран ишини гајдаја гојардылар, бағлары бечәрмәји гуртарардылар, күнејләрдә арпаны бичәрдиләр, хырман дөјәр суварма, памбығын бечәрмәси, алаг ишләри илә мөшғул олар, дикәр јыр-јығыш ишләри көрәрдиләр.

Елә бу вахтларда гызылкүл колунун үстүндә нәлбәки бојда ачылан ағ, чәһрајы, гырмызы, сары күлләрин әтри һәр тәрәфи көтүрәр, јолдан кечәнләри мәст едәрди. Јаз фәслинин *гызылкүл чағы* башланарды.

Јаранышдан күл-чичәји севиб әзизләјән инсан бу рајиһәнин овсунуна дүшүр. Ахы, күл-чичәк ичәрисиндә гызылкүл тәкчә өзүнүн көзәллијинә көрә дејил, ону башга күлләрдән фәргләндириән хош әтринә көрә дә сечилир. Бу күл аз гала мүгәддәсләшибдир, бүтүн күлләрдән гијмәтли сајылыр, «күлләр бағынын шағы» адландырылыр. Буну даһи шаиримиз Низами нечә дә көзәл дејиб:

Гызылкүл олмаса гырмызы һәркаһ,
Күлләрин ичиндә сајылмазды шаһ.

Дүнјанын башга јерләриндә дә гызылкүл та гәдимдән хошланыб, әзизләниб. Гәдим Һиндистанда бу күлү севки вә көзәллик аллаһы кими таныјыблар. Италијада мөшһур сијаси вә һәрби хадимләр гызылкүл дәстәләри илә мұкафатландырылармыш. Финландијада ән көзәл

мұкафат ағ гызылкүл һесаб олунурду. Орта әсрләрдә Иранда ән чох ихрач едилән мөһсуллардан бири дә гызылкүл јағы иди.

Дејирләр ки, Рома императору Нерон (1 јүз ил) кечирдији шәнлик кечәләринин бириндә сүфрәләри гызылкүллә бәзәмәји әмр едибмиш. Алынған гызылкүлләр императора нә чох, нә аз—бир чәлләк гызыла баша кәлибмиш.

Бир сыра өлкәләрдә бајрам вә шәнликләрдә күчә вә мејданчалары, евләри гызылкүллә бәзәрдиләр. Мөһәббәт вә һөјат рәмзи олан гызылкүлә һәм Шәрг, һәм Гәрб шаирләринин бир чоху шә'рләр гошмуш, ону өз әсәрләриндә тәрәннүм етмишләр.

Алимләр јазырлар ки, гызылкүлүн вәтәни Суријадыр. Бурада битән Дәмәшг гызылкүлү илә Франсадакы Праванс ағ гызылкүлү мөшһур Газанлығ күлүнүн әсл «валидејнидир». Бу күлләр сонралар Болгарыстана ајағ ачарағ орада Газанлығ вадисиндә иглимләшдирилиб вә бу адла да шөһрәт тапыб. Башга бир фикрә көрә исә Дәмәшг гызылкүлү Суријадан Ирана вә Азәрбајчана, бурадан исә Болгарыстана јайылыб.

Бир сыра јазылы мәнбәләрә көрә, Гафгазда чох кеңиш јайылмыш гызылкүл, хусусилә, Азәрбајчанда даһа бол олмушдур. Верилән мәлуматлара көрә Азәрбајчанда гызылкүлдән чәкилмиш әтрә күл мүрәббәси, сүд, зә'фәран гатардылар. Ел арасында бу, *хуришидманәнд* адланырды, һәм дә бу мәлһәмдән дәрини јумшалтмағ үчүн истифадә едәрдиләр.

Инди Загаталадан Балакәнә кедән јолун сағ тәрәфиндәки Күлүстанлығда—Загатала ефир јағлар заводунда гызылкүлүн чичәкләриндән гијмәтли әтирли маддә (*гызылкүл јағы*) алыныр. Һәмин јағдан әтријат сәнајесиндә кеңиш истифадә едилир. Анчағ аз адам билир ки, бу зәриф вә инчә күл витаминләрлә зәнкиндирир. Алимләр мүәјјәнләшдирмишләр ки, онун тәркибиндә А, В, Р, Е витаминләри, аминтуршулар вә дикәр хејирли маддәләр вардыр. Һәтта көкү вә мејвәси дә ашылајычы бојағ маддәси алынмасы үчүн хаммалдыр.

Та узағ кечмишдән азәрбајчанлылар гызылкүлдән *күлаб* (күл сују) чәкәрдиләр—рајиһәси бүрүјәрди дағы, дашы; бу нә көзәл әтирди,—дејәрди дујан, һисс едән. Бир сыра сүфрә ички нөвләрини, хусусилә шәрбәтләри һазырлајаркән әтирли олмасы үчүн күлабдан һәмишә истифадә едибләр. Халғ тәбабәтиндә күлаб һәлә гәдимләрдән јуху хәстәлијинә шәфа верир, әсәб хәстәлијинин

дәрманы сајылыр; этријјатда, һәмчинин дини мәрәсим-ләрдә дә күлаб ишләдиләр.

Күлаб чәкилмәси илә бағлы елимизин көзәл адәтләри вар; бу мүддәтдә күлаб бајрамы адлы мәрәсим кечириләрди. Бу заман адамлар шадлыг едир, бир-бирләринә көзәйдынлығы верир, јанагларына, алынларына күлаб сүртүр, күлаб пајлајырдылар. Һамы бир-биринә кичик әтир шүшәләриндә күлаб бәхш едир, мүхтәлиф охума вә ајин ојунлары илә шәнләниб әјләнирдиләр.

Азәрбајчанлылар гызылкүлүн бә'зи нөвләринин ләчәкләриндән мүрәббә, шәрбәт, хүсусилә күлгәнд һазырланмасында истифадә едирдиләр. Күлгәнд һазырламаг үчүн гызылкүл ләчәкләрини гәнд тозу вә ја балла овхалајыб бәрниләрә долдурур вә күнәш алтында сахлајырлар. Халг тәбабәтиндә јүксәк калориси вә әтири илә сечилән күлгәнд үмуми зәифлијин, ганазлығының, баш кичәлләнмәнин гаршысыны алмаг үчүн ишләдиләр.

ЈАЗ ФӘСЛИНИН СОН АЈЫ

Јаз фәслинин сон ајына бә'зи бөлкәләрдә от чалымы дөврү дејирләр. Бу мүддәтдә, јә'ни баһарын «јаша долдуғу» мүддәтдә от дизә галхыр. Суварылан бичәнәкләрдән, әкинарасы мәрзләрдән, горуглардан, кәнддән гыраг дәрәләрдән јем тәдарүк едәрдиләр. Гышда мал-гара јемдән корлуг чәкмәсин.

От чалымынын башланма вахтынын мүәјјән олунмасы рузикарын јағмурсуз кечмәсиндән вә отун нә дәрәчәдә јетишмәсиндән асылыјды. Тәчрүбәли бичинчиләр бичәнәјин бичин үчүн јетишмәсини онун сүнбүл вә ја гөнчә бағламасы, чичәкләнмәнин башланмасы вә бичәнәк саһәсиндән кәлән әтирли гохунун дујулмасы илә тә'јин едәрдиләр. Бә'зи бөлкәләрдә от чалымы дағ чајларынын дашдығы вахтда башлајарды. От бичиминин башланмасы вә гуртармасы үчүн тәгвим мүддәтләринин тә'јин едилмәсиндә јерли шәраит һәмишә диггәт мәркәзиндә дурмушдур.

От чалымы тәк адамын иши дејилди. Белә ишләрдә әерәз, һо, имәчилик чағырыларды, гонум-гоншу, ел јығышыб көмәјә кәләрди. Хәбәри олуб имәчилијә кәлмәк гәбаһәт сајыларды, о адамын ел јанында сөзү өтмәз, һөрмәти олмазды.

От бичини бир гајда олараг, дәрјаз (кәрән ти) илә апарыларды. Бичинчиләр арабир кәрәнтиләри јијәјлә, бүлөвлә итиләјиб ишләрини давам етдирәрдиләр.

Бичинә мане олмасын дејә саһәни кол-косдан, даш-кәсәкдән тәмизләјәрдиләр.

Тәбии отлары олмајан әразиләрдә сүн'и бичәнәкләр јарадар, шумланмыш саһәләрдә, хүсусилә, от-јонча әкәрдиләр. Өрүшләрин от өртүјүнү јахшылашдырмаг үчүн дә тәдбирләр көрәрдиләр.

Бичилмиш оту вә јахуд јончаны бир гәдәр солдугдан сонра јабаларла дарајыб јајар, мүәјјән фәсилә илә чевирәр, бир-ици күн сәрмәдә гурудуб готмаң бағлајар, сонра тајаја вурардылар. Оту елә тајалајырдылар ки, нә јағыш, тутурду, нә гар. Таја јығыларкән су бурахмасын дејә, онун башы дибинә нисбәтән шиши, јахуд балыг бели формада јығыларды. Таја гурулдугдан сонра онун үстүнә мүхтәлиф алаг отлары әләвә едәрдиләр ки, гар вә јағыш сују онун ичинә кечиб чүрүмәсин. Гышда гар гапыны аланда елә һеј бир тәрәфиндән лај-лај көтүрүб төвләјә дашыјар, ахурлара тәпәрдиләр.

* * *

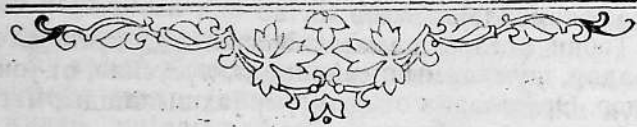
Јаз фәслинин ахырында, јајын башланғычында тез-тез әсән килавар¹ (чәнубдан әсән исти гуру күләк) торпағы гурудур, шеһли думанын торпаға енмәсинә мане олур, зәмиләри рүтубәтсиз, нәмсиз гојурду. Она көрә дә әкинни дән тутан вахты зәмиләрә су вериләрди. Бу мүддәтдә әкинни суварылмасы ризунун боллуғу демәк иди.

Тәчрүбәли әкинчиләр дә јахшы билирдиләр ки, аран јерләриндә тәкчә јағыш сују илә тахыл әмәлә кәлмәз. Она көрә дә јазын гураглыг кечән мүддәтиндә, өзү дә әкин дән тутдуғу вахт зәмиләрә су верәрдиләр. Буна дән сују дејәрдиләр. Беләликлә, илләрин тәчрүбәсиндән дәрәс алан әкинчи бабаларымыз бу мүддәтдә әкинә су вермәјин вачиблијини јахшы биләр, әкс тәгдирдә мәһсулун зәј олачағыны, јаныб күлә дөнәчәјини, әмәкләринин итәчәјини анлајардылар.

Бәнд атмыш буғданы, тахыл зәмиләрини кечәли-күндүзлү көз бәбәји кими горујардылар. Тәлејини торпаға бағлајан кәндли дүшүнүб ки, тәр төкүб әкин әкән, бечәрән онун гәдрини дә билмәлидир, өз әлинин барыны, өз әмәјинин мәһсулуну горумалыдыр. Әкинә мал-гара ајағы дәјсә, орадан мәһсул көзләмәк олмаз,—дејәрдиләр.

Зәһмәтлә долу кәркин күнләрдән сонра илин көзәл фәсли, зәһмәт фәсли јаз өз өмрүнү әкинчинин «досту» јаја бағышларды.

¹ «Килавар» терминини илк дәфә әдәбијјатда Һ. Б. Зәрдаби («Әкинчи», 1875 № 10), чографи әдәбијјатда исә чографијашунас, маариф хадими Гафур Рәшад Мирәзәдә ишләтмишдир (1922).

ИЛИН ЈАЈ НӘҒМӘСИ

Јерин Шимал жарымкүрәсиндә илин эн узун күндүзү вә эн гыса кечәси ијун ајынын 22-нә, јә'ни јајын илк күнүнә дүшүр. Һәммин күн Күнәшин күнорта һүндүрлүү максимал һәддә чатыр. Бу Јерин Шимал жарымкүрәсиндә астраномик јај фәслинин башланғычы сајылыр. Јајын бу анына *јај күнәшдурушу* дејилир. Күнәш *Әкизләр бүрчүндә* олур. Бу андан *пайыз кечә-күндүз бәрабәрлијинәдәк* (23 сентјабр) јај фәсли давам едир. Бундан сонра күндүзләр тәдричән гысалмаға, кечәләр исә әксинә узанмаға башлајыр.

Халг тәгвиминдә јај илин барлы-бәһрәли вахты, анбары һесаб едилир. Баһарда көјәрән тахыл зәмиләри јајда гызылланыр. Бугда, тахыл, чөрәк јајын төһфәси сајылыр. Јај учсуз-бучагсыз көвшәнләри, бичәнәкләри, далғалы зәмиләри, бар-бәрәкәти, түкәнмәз не'мәтләри илә көзәлдир. Будаглардан асым-асым мејвәләри илә көзәлдир. Һәрәси дә бир рәнкдә, бир ләтафәтдә.

Мәһсул топланышы, әкин-бичин, дөјүм ишләри јај фәслиндә һәјата кечирилик. Һәр тәрәф ашыб-дашыр, ишкүч нечә дејәрләр, булаг кими чағлајыр, гајғылар башдан ашыр. Әкинчи өмрүнүн, әкинчи һәјатынын эн кәркин чағы башлајыр.

ЕЛИН ЈАДДАШ ХӘЗИНӘСИ

Ел-оба тәгвими јај фәслини ики әсас мәрһәләјә бөлүр: ај жарым давам едән биринчи мәрһәлә јајын илк күнүндән башлајарды. Халг ичәрисиндә бу вахта *јајын чырчырама дөврү* дејирләр. Бу адын мејдана чыхмасына сәбәб көјдән јерә эләнән истинин шиддәтиндән вә гураглыгдан Аран јерләриндә чырчырамаларын сәсинин ачылмасы, кефли-дамаглы сәсләшмәјә, чырылдамаға башламасыдыр.

Халг тәгвиминдә ијул ајынын орталарынадәк олан

мүддәт *горадөјән ај* адланыр. Бу вахтлар күлдән дүшмүш үзүмүн горалары јаваш-јаваш суланыр. Нәнәләримиз бу горалары јығыб јујар, ири тахта табаглара төкәр, јумру чај дашы—гәмбәрлә дөјүб сујуну чыхарар, *абгора* (г о р а с у ј у) дүзәлдәрдиләр. Абшеронун аһыл гочаларынын дедијинә көрә абгораны гара шаны хал саланда тутардылар. Абгора һазырлама иши үзүм киләләри ширәјә дүшәнәдәк гуртармалы иди. Әкс тәгдирдә киләләр ширәләнәр, нечә дејәрләр,—гора үзүм олар, абгоранын да вахты өтәр. Вахтындан әввәл тутулан абгоранын исә һәм сују аз, һәм дә ачы-тәм оларды.

Беләликлә, јајын бу чағында гора дөјүлдүјү (әзилдији), јә'ни ондан абгора тутулдуғу үчүн һәммин вахта *горадөјән ај* дејилиб.

Һ а ш и ј ә. Туршмәзә дадлы олан *абгораны*, адәтән, хәмир хөрәкләриндә ишләдирләр. Абгораны сәбзиговурманын, тојуг чығыртмасынын, фисинчанын ичинә әләвә едирдиләр. Дүнјакөрмүшләримизин дедијинә көрә, елә ки, јағлы хөрәјин үстүндән бирчә гуртум абгора ичирсән, олурсан анаданкәлмә.

Халг тәбабәтиндә абгора шәкәрли диабет хәстәлијинин јүнкүл формасында чох хејирлидик. Абгоранын инсан организминин хәстәлијә мүгавимәтини артурмаға вә шәкәрин гаршысыны алмаға көмәк етдијини билән улularымыз онун ичилмәсини мәсләһәт көрмүшләр. Пијләнемәдә, колит хәстәлијиндә абгораны аз мигдарда күндәлик гидаја дахил етмишләр. Абгора башағрысынын да дәрманыдыр. Нанәчөвһәрини абгора илә гарышдырыб ичмәк өскүрәјә гаршы тә'сирли дәрман һесаб едилир.

* * *

Халг тәгвиминдә ијул ајынын орталарындан августун орталарынадәк олан мүддәтә *горабиширән ај* дејирләр. Јајын бу дөврү онун эн исти вахтына, јә'ни јајын зирвәсинә тәсадүф едир. Бу вахт һава о гәдәр исти, гызмар олур ки, јаған јағышын да һеч бир хејри олмур—бухара чеврилиб гурујур.

Јајда көјдән јерә од эләнәндә, һаванын шиддәтли дәрәчәдә гызмасы илә атмосфердә көјүн вә ја мүхтәлиф чисимләрин узагларда хәјали әкси көрүнүр. Халг арасында буна илғым¹ дејирләр.

Јај фәслинин бу мүддәтиндә үзүм горалары сүр'әтлә

¹ Илғым гәдим түрк сөзү олур, Муған бөлкәсиндә даһа кешиш јајылмышдыр. Илк дәфә әдәбијјата Сәмәд Вургун («Муған» поемасы) кәтирмишдир. Елми дилдә буна сәраб (мираж) дејирләр.

јетишмәјә башлајыр, јә'ни үзүм киләләри бишиб гаралыр. Буна көрә дә бу дөвр *горабиширән ај* адланарды.

Узун илләр үзүмчүлүклә мәшғул олмуш бағбанларын дедијинә көрә, бу мүддәтдә баға кириб үзүм салхымларына тохунсан онлары күл басар (*күлбасма* вә јахуд *күлварма* үзүм хәстәлијидир), салхымлар јетишмәз, гора икән үзүм јаныб мөвүч олар.

Ијун ајындан башлајыб августун ахырларына кими алма, армудун јәј нөвләри јетишир. Бу мејвәләр узун мүддәт галмыр, дәрилдикдән сонра 2—3 һәфтә сахлана билир.

Һәмин мүддәтдә әкинә вә бичинә зәрәрли олан исти күләк—*ағ күләк, килавар, боғанаг, гара јел* әсәр. Абшерон јарымадасында јәј ајларында *хәзри* дә әсир. Гәдим инанча көрә, ата-аналар өвладларынын илкинини чыхардардылар тапыја ки, бәс маһны оху, гој килавар јатсын. Ушаглар да чыхыб маһны охујардылар:

Мән анамын илқијәм,
Ағзы гара түлкүјәм,
Килавар јат,
Хәзри кәл.

Горабиширән ајынын сонларында јемиш-гарпызын тағы саралыр. Јајын бу бүркүлү күнләриндә бостан ғырағында әјләшиб тағдан гопуб дүшмүш шәһди-ширәси ахан гарпыз јемәјин ајры-ләззәти вар. Иллаһда ки, јајын ғызмарында сусузлуғу јатырдыр, бәдәнин күмраһлығыны артырыр гарпыз. Исти тәндир чөрәји, јахшы мотал пендири, дадлы-тамлы гарпыз јајын ән ләззәтли јемәји сајылыр. Хәстәјә шәфа, саға дад-ләззәтдир торпағымызын бу не'мәти.

Гарпызын јетишиб-јетишмәдијини, ширин олуб-олмадығыны билмәк вачибдир. Әсл бостанчы тағлардакы гарпызы әлин ичи илә вурарды. Елә ки, гарпызын сәси күт чыхды, титрәди, демәли јетишиб, елә ки, зил сәсләнди, демәли һәлә јетишмәјиб, тағдан үзмәк олмаз. Гарпызын күндәјән үзүнүн парылтылы олмасы да әсас шәрт иди.

Һ а ш и ј ә. Тәәссүф ки, бә'зи адамларда тамаһкарлыг, асан јолла варланмаг һәрислији һәлә дә галыр. Она көрә дә тағлара һәддән артыг дава-дәрман вериб гарпыз «јетишдириләр». Нәтичәдә чан дәрманы олан гарпыз да, нечә-нечә дикәр бағ-бостан биткиси дә јүнкүл газанч һәвәскарларынын һәрислији учундан сағламлығымызын дүшмәнинә чеврилик. Ахы, белә олмаз, гарпыз гидадыр, гана кедир, чана кедир, ону зәһәрә дөндәрмәк ән азы чинајәтдир.

ДИРИЛИК СУЈУ, ШӘФА СУЈУ

Елә ки, јајын истисиндә кәндин әтрафындакы бә'зи булагларын сују сысгалды тәбиәтин гәдрини биләнләр кимсәдән тәмәнна көзләмәдән булагларын тутулмуш көзүнү ачыб тәмизләјәр, су јолуну кенәлдәр, јан-јөрәсини сәлигәјә-саһмана салар, зүмрүд булагларын башында даш ахур һәрәр вә башга бу кими хејирхаһ ишләр көрәдиләр.

Республикамызын әразисиндә узун гәринәләрдән бәри сујунун ләззәти илә аднан танынан јүзләрлә шәфа булағы вар. Туршсу, Хангызы булағы, Адыкөзәл булағы, Гошабулаг, Ағбулаг, Пирбулаг, Истису, Бадамлы, Сираб, Кәрәм булағы, Һејдәр булағы, Ғызлар булағы, Гајнама булағы, Ширинбулаг, Ғырхғыз булағы, Сарыбулаг, Судлүбулаг, Новлүбулаг, Көјбулаг, Баллыбулаг, Иса булағы, Аға булағы, Чејран булағы... о гәдәр чохдур ки, сајмагла гуртармаз. Бунлар ади су дејилдир, тәбиәтин надир бәхшишләриндәндир, дағларымызын шаһ дәрманындан ахыб кәлән мисилсиз, әвәзсиз мүәличә вә шәфа гајнагларыдыр бу булаглар. Һәр булағын да өз мүәличә әһәмијјәти вар: Мә'дә сују, Јел сују, Готур сују, Дәри сују, Сарысу, Дузлусу, Дәмиров сују вә и. а.

Халгымыз булаглара, чешмәләрә нечә дә көзәл, поетик адлар јарашдырыб. Јол кәнарларында, тәбиәтин ән фүсункар кушәләриндә салынмыш бу булаглар улуларымызын хејирхаһ әмәлләринин нәтичәсидир. Сују да бири о бириндән сојуг, бири о бириндән дадлы, тамлы, дупдуру, һәрәси мин дәрдин дәрманы. Булаглар узаг-узаг мәнзилләрдән кәлиб кечән үрәји јанан јолчуларын гәлбинә сәринлик чиләјәр, онлар да чешмәни чәкәнә гәни-гәни рәһмәт диләјәрләр.

Јај ајларында булагларын әтрафы адамла долу олар, чадырлар, дәјәләр јан-јана дүзүләрди. Күллү јајлыглы, күллү донлу ғыз-кәлинләрә әлләриндә жүјүм, чийинләриндә сәһәнк һәр булагда раст кәлмәк оларды.

Булаглар аиләләрин һәсрәтли көрүшүнүн, ғызларын сир-сөһбәтинин, кәлинләрин арзусунун шаһиди, севәнләрин көрүш јери, шәнликләрин, мәчлисләрин кечирдији севимли кушә олмушдур:

Ашыг Шәмшир, Дәлидағдан кечәндә,
Кәкликли дашлардан хәбәр ал мәни.
Чејран булағындан ғызлар ичәндә,
Саз тутуб, сөз гошуб јада сал мәни...

Бу, даһи Вурғунун Ашыг Шәмширә јаздығы е'чазкар ше'рдәндир. Қалбәчәрдә Чејран булағындакы көрүшләрини јада салыр бөјүк шаир.

Булағларла бағлы ел арасында чохла рәвајәт, әфсанә, нағыл, дастан, сөјләмә, гошмача долашмагдадыр.

Рәвајәтә көрә, Дәдә Горгуд јурдунун әфсанәви гәһрәманы нечә күн, нечә кечә дөјүшүр, ахырда ал ган ичиндә тагәтдән дүшүр. Вәтән уғрунда чаныны гурбан вермиш гәһрәман артыг чан үстәдир. Елә бу вахт о, ани олараг көзләрини ачыб әтрафа нәзәр салыр. Көз јашы кими дупдуру чағлајан булағы көрүр. Чијәринин јанғысыны сон дәфә сөндүрмәк вә көзләрини әбәди јуммаг истәјир. Сүрүнә-сүрүнә булаға јахынлашыр вә додағларыны онун көзүнә дирәјир. Судан дојунча ичир вә јухуја кедир. Нечә күндән сонра ајылыр ки, сапсағламдыр. «Дирилик сују» елин икидини өлүмдән хилас етмишдир.

«Дирилик сују»нун сорағы илә чохлаы өзүнү ода-көзә атмыш, јел ганадлы ат белиндә кедәр-кәлмәзә јолланмышлар. Ән марағлысы будур ки, һәмин атын ајаг сәсләрини биз рәвајәтләрдә дә, Низаминин «Искәндәр-намә»синдә дә ешитмишик.

Хызыр пејғәмбәр «дирилик сују» үчүн һаралара баш вурмамышдыр. Сән демә әсрләр боју чырагла ахтарылан «дирилик сују» елә Азәрбајчанын дашларынын көз јашы имиш...

Кәлбәчәр елиндә, Тәртәр чајынын вадисиндә, 2100—2200 *м* жүкәкликдә Истису мүаличә сују, сонра Дәвәчи јурдунда, Бөјүк Гафгазын әтәкләринин мәнзәрәли кушәләринин бириндә Галаалты сују тапылмасы һагында хәбәр јаылды. Республиканын һәр јериндән адамлар ахышыб кетдиләр ораја, Мө'чүзәләр данышылмаға башланды.

Тарихи гајнағлардан мә'лум олур ки, һәмишә бу мүаличә әһәмијјәтли булаг суларындан бәһрәләниб онларын шәфа гүдрәтинә «Танры очағы»,—дејә инанмышлар. XII јүз ил әрәб алими Әбу һәмид әл-Гәрнатинин вә XIV јүз ил мәшһур Азәрбајчан сәјјаһы вә тарихчиси Әбдүррәшид Бакувинин әсәрләриндән мә'лум олур ки, улу көјләрә јахын олан улу Савалан дағында беһишт булаглар вәр, бу дағын әтәкләриндән чыхан мүаличә әһәмијјәтли исти вә сојуг минерал суларындан шәфа тапмаг үчүн ораја адамлар кәлир.

Кәлбәчәрин буғлана-буғлана гајнајан Истису булағынын мүаличә әһәмијјәтли сујундан һәлә 1100—1200 ил бундан әввәл әрәб чоғрафијашунас—сәјјаһлары мә'лу-

мат вермишләр. Бу булағын сују нечә-нечә адамы вахтсыз өлүмүн пәнчәсиндән алыб, һәјат фәалијјәтини, иш габилитјәтини артырыб. Галаалты сују ичилди. Бөјрәк-ләримизин дашы әријиб јоха чыхды, ағры-ачылары азалды, бир јоллуг кетди, елә бил һеч өд кисәси јохмуш вә и. а.

Дирилик сују, шәфа сују тапылды торпағымызда.

Улуларымыздан јадикар бир мүдрик кәлам галыб, дејәрләр ки, «гәдри билинмәјән булаг јолуну азар». Она көрә дә нечә-нечә ел ағсағгалынын, тәбиәтсөвәрин, хејирхәһ адамларын әзиз јадикары олан дағларымызын шыр-шыр булагларыны да бәрпа етмәли, тәбиәтин бәхш етдији түкәнмәз һәјат не'мәтләринин үстүндә әсмәли, онлары горумалыјыг. Һәм дә тәкчә горумалы јох, дағларымызын шәфа сујунун, бұллу сујунун һавајы јерәчә дәрәләр, дүзәнләр боју сусмајан, чағлајан ахарыны јолуна салмаг, кәндләрә, һәјәтләрә чәкмәк һаымызын вәтәндашлыг борчудур.

БИР ДӘНДӘН СҮНБҮЛ ЈЕТИШӘР

Ијун ајынын орталарындан башлајараг август ајынын сонунә гәдәр ел гәдри, чәрәк гәдри биләнләримиз әл-әлә вериб тахыл бичининә башлајырды, нечә дејәрләр әкиб-бичдијини јығыб-јығышдырар, гыш рузусуну топлајардылар.

Өмрүнү күнүнү торпаға бағлајан әкинчи бабаларымыз әкин јеринә бахардылар, елә ки, тахыл диздән оларды, арпа, буғда сүнбүлләри кәһрабаја дөнүб јырғаланарды, мәһсул јығымыны—бичинин башланмасы вахтыны көзәјары тә'јин едәр, «арпаны өтүр, тахылы сүтүл» кәламыны әсас кәтүрәдиләр.

Әкинчиләр тахылын јетишмәсинә азча галмыш ону бичиб гурудар, сонра дәјирманда үјүдүб чәрәк биширәр вә јајлаға *пешгурд* (тахыл мәһсулунун илкин нүбары мә'насында ишләдилір) кәндәрәдиләр. Пешгурд арабаларынын ичинә дөшәнмиш көј отун арасында нә дөсән олмазды: гарпыз, јемиш, мәр-мејвә, хијар, ширнијат. Аранчы арабалары јурд јерләринә јахынлашанда габағына чыхардылар, алгыш-көрүш сәсләри ешидиләрди. Арвад-ушағын сөвинчи јерә-көјә сығмазды. Аран чамаатынын һәр кәлиши бајрам оларды.

Хатирә дәфтәриндән. Јадымдадыр, бабам бу вахтлар сүнбүлү көздән кечирәрди, сүтүл сүнбүл гомасыны гохулајарды, бурнуна тәзәчә бишмиш тәндир чәрәјинин әтри кәләрди... Гылчығы гаралмыш арпа сүнбүл-

ләрindən бир нечәсини гырыб овчунда өвкәләжәр, овчунун ичәрсиндә иждә тумлары бојда јалхы арпа дәнәләри галарды. Сүтүл арпанын әтрини ичинә чәкән бабам—һә, инди бичинә башламаг олар,—дејәрди.

Елә ки, бир нечә күн әсл бичин һавасы олду, күнәш зәмини нечә дејәрләр «говурду» бичинчиләр һазырлыг көрәр, дәрјазларыны, чин вә орагларыны, јатыб-дурачагларыны көтүрүб арабаја минәр, зәминин бир гырағында чадыр гурардылар.

Елә ки, көјүн үзүн булуд алды, һава тутулду, нәмли олду зәмини бичмәк мүшкүл мәсәләјә чевриләрди. Әкинчиләрин дедијинә көрә, арпа лүтдү, рүтубәт она бир елә кар еләмир, анчаг буғда көјнәклиди, сүнбүлү шәһләнди-ми, рәғбәтли дөјүлмүр.

Бичин вахты тајанын үстүнә сағсаған гонуб, севинчлә сәсләнирдисә, ишин аванд олачағына инанырдылар.

Тахыл бичини... һамы—қиши, гадын, оғлан, гыз, әли јаба тутанларын һамысы сәһәр обашдан «бисмиллаһ» дејиб бичинә башлардылар. Ајлара чинләрдән од чыхарды. Ишләр рәван кедәрди. Һәр кәс күчү чатан иши јеринә јетирәрди. Адамлар да гајгыкеш, мөһрибан. Торпаға бәрәкәт вермәк үчүн ушаглар да өзләрини ода-суја вурардылар.

Бәзи бөлкәләрдә илк бичинә чыхан әкинчиләр саһәјә чыхан биринчи адамы әтирли сүнбүл дәсти илә мушту-луглајар, үзүнә кәлән илин хејир-бәрәкәтли, чөрәкли олачағына инанардылар. Бичинчиләр һәмйн адамы рузулу, сајалы адам кими гијмәтләндирәр, онун хошбәхт, евиндә наз-немәтли олмағыны арзулардылар.

Тахыл бичинини вахтында вә тә'чили һәјата кечирмәк үчүн гаршылыгы јардым формасы олан *әврәз* (имәчилик) тәшкил олунарды. Әврәз заманы тахыл бичмәји бачаран һәр бир кәндли бу ишдә өз гоншусуна вә ја һәмкәндлисинә бачардығы көмәји көстәрәрди. Чүнки әкинчиләр узун илләрин тәчрүбәсиндән мүәјјән етмишләр ки, «бичиндә кечикән удузар». Ишини-күчүнү еһтијаглы тутмајанлар зәрәр чәкәр бу вахтлар.

Гәдим азәрбајчанлылар торпаға дүшмүш һәр дәнән бир чох дәнли сүнбүл, һәр сүнбүлдән хејли буғда, тахыл-бәрәкәт јарандығыны көрүрдүләр. Хагани шә'рләринин бириндә «ондәнли сүнбүл» ифадәси ишләдир ки, бу да бир дәнән 10 дән јаранмасына ишарәдир. Буна көрә дә бичинчиләр тахыл иткисинә јол вермәздиләр, урватлы јығардылар:

Тәзә буғда, тәр буғда,
Хырман үстә сәр буғда.
Рузудур, бәрәкәтдир,
Чөлә дүшән һәр буғда.

Тахылын бирчә сүнбүлү, бирчә дәни ајаглананда үрәкләр көјнәјәрди. Бир буғда дәнәси дә, пудларла тахыл да, чөрәк дә мүгәддәс не'мәт адыјла әзизләнерди. Ел ағзында кәзән сөздү:—«Бир дәнән сүнбүл јетишәр».

Тахыл да илдән-илә бол кәлирди. Евләрдән илбоју буғда, арпа, дары, човдар, гарғыдалы, пахлалы дәнли биткиләрдән мәрчи, лобја, нохуд, ләркә әскилмәзди. Галан тахылы ун, јарма чәкдириб базара апарардылар, сагтыб ајын-ојун алардылар.

Дәрзләр саһәләрдән хырмана дашынаркән ушаглар јолбоју јерә дүшмүш сүнбүлү јығыб «дараг» тохујардылар, бир дәни чөлдә гојмаздылар. Кечмишләрдә бичилмиш көвшәнләрдән сүнбүл тапыб топламаға, *башаг* јығмаға кедән күнләр дә олурду. Хүсусилә чөрәјин гыт олан вахтларында башаг јығмаг кениш јайылмышды. Бичинчиләр мәһсулу топладыгдан сонра јенә дә әкин саһәсиндә, арада-бәрәдә башаг еләмәк үчүн сүнбүл галырды. Кәнд ушагларынын зирәклији сүнбүл топламагла, башаг јығмагла өлчүлүрдү.

Бичилиб бафа-бафа, дәрз-дәрз готманланан (дәрзләрин сүнбүл тәрәфи ичәри јығылар) тахыл өкүз, јахуд да кәл арабаларына јүкләниб хырман јеринә дашынарды. Илк дәрзи бичмиш бичинчијә, јахуд дәрзи әкин саһәсиндән хырмана биринчи кәтирән арабачыја, адәтә көрә һәдијјә, хәләт вериләрди.

Тахыл бичилиб гуртарандан сонра күләш-саман бәндәми галырды. Бунлар илк нөвбәдә торпаг үчүн күбрә иди, мал-гара үчүн әләф демәкди. Бу саман-күләши әкин саһәсиндән, һәмчинин хырманын әтрафындан чиј кәрпичдән (төкмә палчыгдан) ев тикәнләр дә јығардылар.

Тахылы бичәнләрә *бичинчи*, тахылы дөјәнләрә дә *дөјүнчү* дејәрдиләр. Бичинчиләр тахылы бичдикчә бафалары јығырдылар бир јерә. 1 ба ф а да бичинчинин 4 әл тутуму сүнбүлә дејәрләр, 4 бафа сүнбүл дә 1 дәрз адланыр. Сонра дәрзләри галаг-галаг топлајардылар бир јерә. 10 дәрзин бир јерә јығылмасы пенчә (*хара*), 10 пенчә исә х о т м а, ја да х о т у м адланыр. Дәрз

¹ Әврәз мәзмуну вә маһијәти е'тибарилә көнүллүк әсасында халгын бир-биринә тәмәннасыз көмәји кими тәшәккүл тапмыш вә формалашмыш гәдим ел адәтләримиздәндир.

багланылан күләшә бәндәм дејәрләр. Ил боллу-
бәрәкәтли кәләндә 1 пенчәдән 2—3 кәвиз тахыл чы-
харды. Кәвиз өлчү адәтидир. 1 кәвиз 6 чанага, јәни 2
пуддур; 1 пуд да 16 килоја бәрабәрдир.

Һә, көрүрсүнүз дә, әкин-бичин ишиндә нә гәдәр бе-
ләчә адвар, истилаһ вар.

* * *

Улу чағлардан әкинчи-бичинчи бабаларымыз өзләри
илә әкинәчәјә, хырмана *ајран* долу бардаг апарар, наһар
вахты ичинә чәрәк доғрајыб јејәр, сузујанда јанғыла-
рыны сөндүрәдиләр. Мүдрикләримиз демишкән:—«Ај-
ран ичәр, әкин бичәр»диләр. Ахы, јайын исти чағында,
ғызмар күнәш алтында тәсәррүфат ишләри көрүлән вахт
сәрин ајран ичмәјин ләззәти башгадыр.

Ајрандан сонра *атлама* ән јахшы сәринләшдиричи
ички һесаб едилирди. Өтәнләрдә бичин вахты бичинчи-
ләр үчүн атлама һазырламагдан өтрү гатыг вә сују мүәј-
јән нисбәтдә тулуға ат белиндә отурмуш оғлан ушағы-
нын тәркинә бағлајараг сәјирдирдиләр. Ат гачдыгча га-
тыг тулугда чалхаланыб һәлл олунурду. Чох күман ки,
атлама сөзү дә елә бурадан мејдана кәлмишдир.

Адәтән исти вахтларда гатыгдан *доғрамач* да һазыр-
ланыр. Бунун үчүн доғранмыш хијары, көј соғаны, шү-
јүдү, нанәни, һәмчинин чәрәји су гатылмыш гатығын
ичәрисинә төкүб гарышдырыр, дуз, истиот әлавә едиб сә-
рин јердә гојурлар. Бу мәһсул Азәрбајчанын бә'зи бөл-
кәләриндә овдуг, авдыг да адланыр.

* * *

Елә ки, бичин дүшдү тәчрүбәли бағбанлар шахтаја,
хәстәлик вә зәрәрверичиләрә гаршы давамлы мејвә ағач-
ларыны артырмаг, бәзәк биткиләрини чохалтмаг үчүн
ата-бабадан галмыш үсуллардан истифадә едәрдиләр.
Бунун үчүн күчлү ағачлардан ән јахшы тумурчуглу гә-
ләм кәсиб көтүрәр, башга ағачын сағлам будағына ча-
лаг вурардылар. Беләкликлә, бир нечә илин әрзиндә зә-
иф, чырлашмыш ағачларын јерини јенидән бој атыб бө-
јүмүш, пејвәнд вуруб чинсләшдирилмиш ағачлар ту-
турду.

ХЫРМАН ӘТӘЛИ, БӘРӘКӘТ ӘТӘЛИ

Синәдәфтәр нәнәләр, мүдрик бабалар јаваш-јаваш
хырман јеринә чыхар, сөз-сөһбәтләр тәзәләнәрди...

Тахылын дөјүлүб тәмизләnmәси үчүн ајрылмыш меј-
данчаја *хырман*, бә'зи јерләрдә исә х ә р м ә н дејәр-
диләр. Хырманлар, адәтән, һүндүр, күләк тутан јерләр-
дә дүзәлдиләрди. Һәр дөјүмдән әввәл хырман јеринә су
сәпилирди ки, тахыл тәмиз олсун. Кечмишдә бир нечә
аиләјә мәнсуб шәрикли хырманлар да олурду.

Хејир-бәрәкәтин гапыны ачдығы тахыл дөјүмү күнү
әкинчиләрин әсл бајрамы оларды. Тәчрүбәли әкинчиләр
хырманда гызылы тәпәләрә охшајан тахылдан бир овуч
хышмалајыб көтүрәр, онун гурулуғуну јохлајар, бунун
үчүн дәннин бир-икисини дишләриндә сундырарды. Тәзә
буғданын әтри о дәгигә һисс олунарды.

Һәр күн хырмана *һешан* салыб дәрзи дөјәрдиләр.
Буғда, әләф вә арпаны о заманлар атла дөјәрдиләр.
Хырманда чаванларын шән сәдасы алтында дөврә ву-
ран атлара тамаша еләмәкдән көзәл нә ола биләрди.
Күләш тамам саман оландан, тахыл сүнбүлдән чыхан-
дан сонра совуруб буғданы самандан ајыбардылар:

Хырмана, ај хырмана,
Өкүз даға дырмана.
Совруг тутдуг, совурдуг,
Буғда јағды ормана.

Хырман ағзы гызылы рәнкин бајрамы оларды. Сап-
сары саман гызылы даға дөнәрди. Адәтән, хырманларын
јанында *мәрәк* (саманлыг) тикиләрди ки, бура-
дан һасил олан саман бирбаша мәрәкләрә вуруларды.
Мал-гара үчүн ғыша јем тәдарүкүнүн вачиблијинә, бу
јемдән бир гәдәр јаз үчүн дә сахланмасына ишарә едән
бир ел нәғмәсиндә дејилир:

Мартда мәрәк кәрәк,
Мәрәк јары кәрәк.
Апрел ајында да
Бир хорум отун кәрәк.

Сары буғданы хырманда дөјәндә зирәк, тәпәрли ушаг-
ларын вәлдә отурмаларына ичазә верәрдиләр. Хырман
боју дөврә вуран өкүзләрин далынча сүрүшкән саманын
үстү илә сүрүнән вәлдән ким ашмаздыса, ән гочағы да
о сајыларды. Хырманчылар булагдан сәрин су кәтүрмәјә
дә ону көндәрәрдиләр.

Намы *совруг* атмага ахшам меһи көзләрди. Елә ки, дағларын јахасындан јел әсиб совруг атанларын имдадына чатды, бичинчиләр севинәрди, әлләрини көјә—Танрыја сары галдырыб: ...әс, сәни әсдирәнә гурбан! Бу әс-мәјинлә чөлләрә гүввәт кәтирирсән, бар-бәрәкәт кәтирирсән,—дејәрдиләр.

Шананын чаловундакы тахыл наваја елә атылмалы иди ки, бәлими јахын дүшмәсин. Тахыл совуранда «Һеј-дәр баба, кәл пајыны апар»—дејиб күләји чағырардылар. Әкинчи бабаларымыз јели чағырмаг үчүн «Јел баба» маһнысы илә дә она мүрачиәт едәрдиләр:

А Јел баба, Јел баба,
Гурбан сәнә, кәл баба
Тахылымыз јердә галды,
Јахамыз әлдә галды,
А Јел баба, Јел баба,
Гурбан сәнә, кәл баба.

Совур бизим хырманы,
Атына вер саманы,
Дән жығылыб дағ олсун,
Јел бабамыз сағ олсун.

Улуларымызын инамына көрә, бу чағырышдан сонра Јел баба кәлиб хырманы совуран, саманы апарыб өз атына верәр, тәмизләнмиш дәни исә бир көз гырпымында ағызбаағыз чуваллара долдурарды.

Хырман совурулуб, тахыл дөјүлүб гуртарандан сонра охујардылар.

Хырмандя шана галды,
Јел әсди шана галды.
Хырмана бир гыз кәлди,
Сачы нишана галды.

Чох гәрибә адәтләри варды бизим нәнәләрин, бабаларын. Елә ки, тахыл совурулан вахт Јел баба бәрк әсиб ишә мане олду, әләјин, јахуд хәлбини үстүнү бәрк-бәрк басдырардылар ки, Јел баба инсафа кәлиб јаваш әссин. *Боганаг*¹ кәләндә дә ата-аналарына көмәк едән ушаглар

¹ Гуру, исти күләк. Торпағын үст гатыны гурудуб тоз сүтуну јаранмасына сәбәб олур. Бәзән буна «т о з а н а г» да дејилр.

«боғанаг кәлмә, боғанаг кәлмә»,—дејә дөврә вурардылар... Вә јахуд чаван гызлар башлардылар охумаға: «Боғанаг, кәлмә, сәнә кедәчәјәм». Намы да елә биләрди ки, боғанаг елә буна бәндди, даһа зијан вурмаз, башга јердән өтүб кечәр.

Тахыл дөјүмү заманы кәлән думан хејирсиз иди. Әкинчиләр думаны говмаг үчүн очаг галајар, онун кәнарында дөврә вуруб бир ип көтүрәр, једди кечәлин адына дүјүн салыб очагда јандырардылар. Ушаглар да думана мүрачиәт едиб ону горхудар, маһны охујардылар:

Думан, гач, гач, гач,
Пәрдәни ач, ач, ач,
Сәни дағдан атарлар,
Сәни гајадан асарлар.

* * *

Севинч, шадлыг јери олан хырман дилләр әзбәри олуб јүзилләр, минилләр боју. Бәрәкәт гохулу хырманын өнүндә диз чөкүбләр.

Хырман әтәји,—дејәрләр, бәрәкәт әтәји.

Халг е'тигадына көрә хырмандан соврулмуш буғда көтүрәнин оғлу олар.

КӘНДИМИЗИН ӘЗӘМӘТИ, БӘЗӘЈИ ДӘЈИРМАН

Тарихдән бәллидир ки, чох-чох гәдим заманларда инсанлар дәнли биткиләри чиј һалда јејәрдиләр, сонралар суда исладыб јумшалтмагла ондан гита кими истифадә этмәји өјрәндиләр. Тәдричән онлар дәни ики даш арасында, (киркирә) *һавәнкдәстә* вә јахуд *сүрткәчләр* вәситәсилә әзиб үјүтмүш, ондан јарма вә ун һазырламышлар. Бир нечә мин ил дә кечир, инсанларын сәриштәси, тәчрүбәси артыр, онлар *дәјирман* гурмағы, ун үјүтмәји өјрәнирләр. Беләликлә, илк дәјирман, илк ун вә нәһәјәт, илк чөрәк мејдана чыхыр вә јер үзүндә чөрәкбиширмә мәдәнијјәти башланыр.

Дәјирманларын илк дөфә һарада, нә вахт гурулдуғу дөгиг мәлум дејил. Тәдгигатчыларә көрә, илк *су дәјирманы* әкинчилијин мејдана кәлдији Кичик Асијада јарадылмыш, орадан да миладдан өнчә I јүзилдә Ромаја кечмишдир. Гулдарлыг гурулушу, хүсусилә феодализм дөврүндә әкинчилијин әсас тәсәррүфат сәһәси кими ин-

кишафы илә әлагәдар су илә ишләјән дәјирманлар бир чох јерләрә јајылмаға башлајыр.

Археологи газынтылар заманы ерамыздан әввәлки VII жүзилә аид су дәјирманынын үст дән дашынын тапылмасы Чәнуби Гафгаз әразисиндә, о чүмләдән Азәрбајчанда да су дәјирманларынын һәмин дөврдән мөвчуд олдуғуну көстәрир. Азәрбајчанлылар Бөјүк вә Кичик Гафгаз дағларындан сүр'әтлә ахан чајларын, булагларын говшағында, јарғанларын әтәјиндә су дәјирманлары гуруб ишләтмишләр.

Орта әсрләрдән Азәрбајчанда су дәјирманы илә ејни гурулушлу, күләјин тәзјиги илә һәрәкәтә кәтирилән *јел дәјирманлары* да ишләдилмишдир. Јел дәјирманындан 50—60 ил бундан әввәлә гәдәр дүзән рајонларда, хүсусилә Абшерон әразисиндә кениш истифадә олунурду.

XIX жүзилдә бухар машыны илә ишләјән дәјирманлар мејдана чыхмышдыр. Һазырда *електрик дәјирманларындан* (буна халг арасында од дәјирманы да дејирләр) истифадә едилир.

Кечмиш заманларда һәр кәндин бир, һәтта бир нечә дәјирманы олмуш, кәндлиләр өз тахылларыны бу дәјирманларда үјүтмүшләр. Дәјирманчынын да ел-оба арасында гәдир-гијмәти, һөрмәт-иззәти олуб һәмишә. Һәлә улу сәнәткарларымыз, бөјүк ел шаири Дәдә Әләскәр дә бир мүддәт дәјирман ишләдиб...

Көһнә кишиләр, дүнја көрмүш гары нәнәләр «дүкан чөрәји»ни әввәлки дәјирман унунун чөрәји илә мүгајисә едәркән һејфсиләнир, көкс өтүрүб дејирләр—су дәјирманындан чыхан унун ләззәти, тамы һара, од дәјирманынқы һара. Ағбирчәк нәнәләримизин сөзү гүввәти, чөрәјин јахшы чыхмасы дәјирманда дәнин үјүдүлмәсиндән чох асылыдыр. Дүздүр су дәјирманы вахт апарарды, дәни аз чәкәрди, амма унунун, чөрәјинин дады, әтри бамбашга оларды. Чүнки су дәјирманынын дашларынын сүр'әти ајры иди. Мәһсул иткиси дә аз оларды. Әлбәттә, унун әләнмәси, хәмирин јахшы кәлмәси дә аз шәрт дејил. Хәмир ушаг кими шејдир. Бир балача көздән јајындымы, күсәчәк, јә'ни чөрәк кејфијјәтсиз чыхачаг. Һаны дәјирман унунун әриштәси, умачы, сулу хинкалы? Јуха, лаваш, фәтир, хамралы, сач эппәји нијә гејб олду?

Адамларын карына кәлән бу гургулар тәбиәтә һеч бир зәрәр јетирмәдән онун гүввәләриндән истифадә етмәјин әи јахшы нүмунәси иди. Әкәр мүасир дәјирманларын ишләмәси үчүн електрик вә с. истифадә олунурдуса, дәдә-баба дәјирманларына исә јалныз күләк вә су лазымдыр. Анчаг нечә јүз илләр инсанларын ишинә јарајан,

әлиндән тутан су вә јел дәјирманлары јени елми кәшфләр артдыгча өз јерини мүасир гургулара верди. Дәјирманларә санки сүпүркә чәкилди, әсрләрлә халга хидмәт едән елин бәрәкәт очаглары јоха чыхдылар.

Дәјирманлар кәндин јарашығы, әзәмәти иди. Дәјирман чәх-чух етдикчә дејәрдиләр.—«Чәх... көрүн күләк нечә рам едилир, чух... көрүн ахан су нәјә гәдирдир, чәх-чух... көрүн күләк дә, су да инсана нечә әл тутур».

С о з а р а с ы. Бу күн кәндләримизин бөјүк әксәријјәтиндә дәјирманлар дағылыб јерлә-јексан олмаг тәһлүкәси алтында галыб. Чох јерләрдә дәјирманларын сују гурумуш, бәрбад вәзијјәтә дүшмүшдүр. Мәкәр дәјирманын һәр шејини сөкүб апаранлар, ону харабалыға, әтрафыны зибиллијә чевирәнләр буранын мүгәддәс бәрәкәт очағы олдуғуну баша дүшмүрләрми?

Нијә бабаларымызын бизим үчүн, кәләчәк нәсил үчүн гојуб кетдији ән'әнәләрә, бир дә бәлкә һеч вахт гајтара билмәјәчәјимиз тарихи јадикарларә гаршы белә лагејидик? Нијә кәндин чаванлары дәјирманлары бәрпа едиб јенидән һәјата гајтармасынлар. Бу абидәләри чөрәк мүзејинә, чөрәк евинә, әкинчилик кушәсинә чевирмәк дә оларды. Вә јахуд әтрафыны сәлигә-саһмана салыб абад истираһәт очағына чевирмәк, бурада мүәјјән көрүшләр, кечәләр, бајрамлар кечирмәк оларды. Бу, ејни заманда, тәбиәтин, әтраф мүһитин көзәлләшдирилмәси, горунмасы демәкдир.

Дәјирманлар да гәдим кәнд вә шәһәр галыглары, галалар, көрпүләр, карвансаралар, јазылы дашлар кими мадди мэдәнијјәт абидәләридир. Чох һаглы олараг бу абидәләри халгымызын милли сәрвәти, тарихи адландырырлар. Инанырыг ки, дәјирманларын тәлеји кәнд ич-тимаијјәтини, тәсәррүфат рәһбәрләрини нараһат едәчәк, кәндләримиздә сују совурулмуш дәјирманлар да јада дүшәчәк, јенидән бәрпа едиләчәк, халга хејирхан, нәчиб хидмәтини давам етдирәчәк.

* * *

Әкинчилик мэдәнијјәтимизин бәрәкәт әтирли јадикарларына гаршы е'тинасызлыг Азәрбајчан халгынын узаг јүз илләрдән, мин илләрдән кәлән мүгәддәс ән'әнәләринә јабанчыдыр. Ахы, дәјирман хејир-бәрәкәт рәмзи, һалаллыг, дүзлүк, паклыг тимсалы олуб елләримиздә, обаларымызда.

Дәјирмана һарам мәһсул кәтирмәк күнаһ сајылыб. Ата-бабаларымыз инаныблар ки, үјүдүләчәк бугда, ар-

па, гарғыдалы оғурлугдурса, о заман мәнсулун бәрәкәти гачачаг, чүнки дәјирман һарам кәтүрмүр.

Дәјирман сујуну кәсмәк, ону чиркләндирмәк, мурдарламаг да күнаһ һесаб едилирди. Индијәдәк ешидилмәјиб ки, дәјирмандан оғурлуг едилә.

Ел адәтинә кәрә дәјирмана ун үјүтмәјә евин-ешијин ајағы сајылы, әли бәрәкәтли үзвү кедәрди.

Халгымызын гәдим вә нәчиб адәти вар. Дәјирманда ун үјүдәндә дејәрләр:—чәрәјимиз бол олсун, рузулу олсун.

Дәјирмандан кәләнләрин, уну үјүдүб кәтирән адамларын аиләдә хүсуси һөрмәти оларды, о һөрмәт-иззәтлә, еһтирамла гаршыланарды.

Чувалдан уну үч дәфә кәтүрүб, бир дә гајтарыб ичинә бошалдыб дәјәрләр: «Бәрәкәти ичиндә галсын». Бундан сонра чувалдакы уну ишләтмәк оларды.

БӘРӘКӘТ ТӘКНӘСИ

Археоложи вә етнографик материаллардан мә'лум олур ки, гәдим инсанлар илк чәрәк әлдә етмәк үчүн чалаларда очаг галајар, сонра онун күл вә көзүнү тәмизләјиб жоғрулмуш хәмир күндәсини гызмыш чалаја гојар, үзәринә очаг көзү төкәрдиләр. Бу чүр чәрәкбиширмә сон заманлара гәдәр галмыш, ел-обада *күллү кәмбә* адланмышдыр. Бу ибтидаи үсулла бишән чәрәјә *күлләмә* дә демишләр.

Бәс, тәндир нә вахт мејдана кәлиб?!

Ән гәдим чәрәкбиширмә васитәләриндән олан *тәндир* Енеолит дөврүнүн (7—8 мин ил бундан әввәл) мүһүм ихтираларындандыр. Тәндирләрин илк дәфә һарада кәшф едилдији мә'лум дејил. Үмумијјәтлә, тәдгигатчылар тәндири Јахын Шәрг халгларынын ады илә бағлајырлар.

Гәдим заманлардан тәндир универсал сәчијјә дашымыш, һәм *мағара* вә *күһүл* евләрдән башлајараг *гарадамлара* гәдәр бир сыра ән'әнәви ев типләриндә гыздырычы васитә кими, һәм дә чәрәк вә дикәр әрзаг мәнсуллары биширмәк мәгсәдилә истифадә олунмушдур.

Археоложи газынтылар заманы Азәрбајҗан әразисиндән 5 мин ил бундан әввәлә аид чохла тәндир галылары тапылмышдыр. Демәли, һәлә о вахтдан улу бабаларымыз килдән тәндир дүзәлтмәји өјрәнмишләр. Јурд башында тәндир гурулмуш, тәндириң очағы чатылмышдыр.

Чәрәјин дадлы, тамлы чыхмасы үчүн тәндирә од сал-

мағы бачармаг, ону јахшыча гыздырмаг әсас шәртләрдәндир. Тәндир ағармајыбса демәли һәлә лазымынча гызмајыб, чәрәк јапмаг олмаз, јохса күндә күт кедәр.

* * *

Тәндирлә бағлы халгымыз арасында чохла адәт-ән'әнәләр, инанчлар јаранмышдыр. Тәндир хејир-бәрәкәт рәмзи олуб, тәндир јапмаг ән саваб иш сајылыб елләримиздә, ихтијарлар дејәни, бу саваб онун өзүнә дә бәс едәрди, једди арха дөнәнинә дә.

Тәндир јапылан күн һәмишә һәјәт-бачаја севинч, шадлыг кәтирәрди.

Тәндирә һарам чәрәк јапмаг күнаһ һесаб едилиб. Мајасы һарам чәрәјин нә әтри, нә ләззәти?

Тәндирдән тәзә чыхмыш чәрәк гәдәр хош, иштаһачан әтри вә дады олан башга бир нә'мәт тәсәввүр етмәк чәтиндир. Она қәрә дә ел арасында дејирләр ки, «Тәзә чыхды тәндирдән, миннәти јох пендирдән».

Адәтдир, тәндирә чәрәк јапанда, исти кәһрәба чәрәкләр тәндириң әтрафына дүзүләндә јолдан өтәни мүтләг чағырыб тәндир башында бир тикә чәрәк кәсмәјә мәчбур едәрдиләр:—А јолдан өтән, һәр кимсәнсә тәндир үстүнә кәлмисән. Сәнә чәрәјин әтри дәјиб. Кәрәк бир тикә чәрәјимизи кәсәсән,—дејәрдиләр. Гонум-гоншуја да тәзә чәрәк пајы көндәрәрдиләр ки, чәрәкли, меһрибан олсунлар.

Адәтә кәрә, тәндирдән тәзә чыхан илк чәрәји бычагла јох, мүтләг әллә кәсмәк лазымдыр.

Улуларымыз тәндирә, дәјирмана сәчдә гылыб, мүгәддәс јер—очаг сајыб.

ҺӘЈАТЫМЫЗЫН МҮГӘДДӘС РУЗУСУ

Әсрләрин, нәсилләрин сынағындан кечәрәк бизим күнләрәдәк кәлиб чатмыш јашары ел адәтләри арасында чәрәклә, тахылла бағлы ибрәтамиз адәт вә ән'әнәләр хүсуси јер тутур.

Елимизин-обамызын чамааты улу чағлардан тахылы, чәрәји, бүтүн нә'мәтләриң башы билмиш, сүфрәнин бәрәкәти сајмышдыр. Буну чәрәклә, тахылла бағлы ибрәтамиз адәт вә ән'әнәләрдә ајдын көрүрүк.

Јурдумузун өвладлары дүнјаја көз ачандан чәрәјин әтрини чанына чәкиб, истисинә сығыныб онун. Гаһ гараланда көрпәни ешијә чыхараркән ағбирчәкләримиз бир

тикэ чөрөк гојублар бэлэјин ичинэ, јатанда ушағын башы алтына да, бешијинэ дә чөрөк гојублар ки, ушаг сәк-сәнмәсин, раһат јатсын. Бу адәтимизин әкс-сәдасы «Авеста»дан ешидилир:—«Чөрөк бишириләндә шәр гүввэләр гачар».

Сәфәрә чыханда, узаг-узаг елләрә јол аланда чөрөк алтындан кечәрләр. Дејәрләр ки, чөрөк алтындан кечән, саламат гајыдар сәфәрдән.

Вәтән һәсрәти, ел һәсрәти күч кәләндә доғма торпағы, бир дә онун јетирдији чөрәји өпүб көз үстә гојмушлар.

Кечмишдә өлкәмизә тәмиз гәлблә, ачыг үрәклә кәлмиш јаделли һөкмдары, сәркәрдәни вә ја елчини дуз-чөрәклә гаршылардылар. О, да чөрәкдән бир тикә кәсиб дуза батырыб јемәлијди. Бунунла да, һәммин шәхс јурду-муза саф нијјәтлә гәдәм басдығыны билдирәрди.

Р э в а ј э т. Дејиләнә көрә, өтәнләрдә дүнјаны ајаглајыб кечән, ордулары мәғлуб еләјиб, өлкәләр алан фәтһ-ләр, гошун башчылары һеч нәдән чәкиниб чимчәшмәјиб-дир. Өзүнү ихтијар саһиби билиб ушағы да, бөјүјү-ағсаггалы да, ағбирчәји дә тапдајыб кечибләр. Тәкчә чөрәјин үстүндән адлајыб кечә билмәјибләр, онун гаршысында ајаг сахлајыб тапдаламаға чәсарәт етмәјибләр.

* * *

Чөрөк һәјатдыр, һәр бир евин, аиләнин, һәр бир адамын күзараны, нечә дејәрләр күндәлик рузусу чөрәклә башлајыр, чөрәклә бағлыдыр. Елимизин-обамызын чамааты улу чағлардан тахылы, чөрәји бүтүн не'мәтләрин башы билмиш, сүфрәнин бәрәкәти сајмышдыр. Чөрәјә олан һөрмәт вә еһтирам нә мизана кәлиб, нә өлчүјә сығыб. Чөрөк мүгәддәсдир, чөрөк улудур,—дејибләр.

Һәлә 1000 ил бундан өнчә бизим елләри кәзән дүнјача мәшһур сәјјаһлар чөрәјимизин боллуғундан, һәм дә чоһ учуз, демәк олар ки, һавајы олмасындан бәһс едибләр.

Азәрбајчан торпағымыз эзәлдән бәрәкәтли, сәхавәтли олуб, чөрәкли олуб. Чөрәкли өлкә исә гүдрәтли, шөһрәтли сајылыб, һеч кәсә баш әјмәјиб. Чөрөк елин гејрәти олуб һәмишә.

Наһаг јерә демәјибләр, «Ел-оба чөрәји илә танынар».

Ән улу јер—очагдыр, јурд-јувадыр.

Ән улу не'мәт—чөрәкдир.

Чөрөк Вәтәндир!

Чөрөк вар-дөвләтдир, Вәтәнин күчү-гүввәтидир, вүғарыдыр!

Бол чөрөк дүнјамызын севинчи, фәрәһидир, халғын шан-шөһрәтидир!

Чөрәји бол олан өлкә, мадди күзәрәны јахшы олан халг һәмишә өзүнү јенилмәз санмышдыр. Халг шаиримиз Сәмәд Вургун нечә дә көзәл дејиб:

Торпаға дүшмәсин һавајы бир дән,
Чөрөк бол оларса, басылмаз Вәтән.

Анд-аманларынын бир учу чөрәјә бағлы олуб аһыл-ағсаггалларымызын, улуларымызын. Һәлледици анларда, сәдагәт, е'тибар анды ичмәк истәјәндә «Чөрөк һаггы», «Бәрәкәт һаггы», «Чөрәјә анд олсун»,—дејибләр.

Сүфрә башындан дуранда дејәрләр: «Сүфрәниз һәмишә ачыг олсун, чөрәкли-бәрәкәтли олсун. Биз бир гисмәт чөрәјимизи једик, һеч кәс рузусуз галмасын, аллаһ һәмнын чөрәјини јетирсин».

Ата-бабаларымыз бу не'мәти ән чәтин вәзијјәтдә бәлә газанмағы бачаранлар һаггында «Чөрәји әкәндә газанарлар», «Мәрд киши чөрәјин дашдан чыхардар»—дејибләр.

Мә'нәви сафлығы, нәчиблији чөрәјин мүгәддәслијилә мүгајисә едиб улуларымыз:—«Сәхавәтли олмаг истәјир-сәнсә һамыја чөрөк вер», «Бүғда чөрәјин олмады, бүғда дилинә нә кәлиб», «Дүз адамын чөрәји түкәнмәз, һәмишә бол олар»—сөјләјибләр.

Бу әвәзсиз не'мәти горујан, онун гәдрини билән адам һаггында дејибләр:

«Чөрәјин гәдрини чөрәкчи биләр», «Чөрәји вер чөрәкчијә, бирини дә үстәлик», «Чөрөк чөрәјә борчлудур».

Јахшылығы, пислији, мәрдлији, намәрдлији чөрөк тәрәзиси илә өлчүб-бичибләр: «Чөрәји дзинин үстүндәдир», «Чөрөк көзүнү тутсун», «Чөрөк итирәндир».

Чөрөк достлуг, гардашлыг, е'тибар рәмзи сајылыб: «Киши илә чөрөк кәсәрләр, намәрдлә јоһ», «Чөрәјин гәдрини билмәјән намәрддир», «Бир үрәјә дәјмә, бир дә чөрәјә», «Чөрөк кәсмишик, чөрәјә хәјанәт олмаз, «Чөрәјә көз дәјмәз».

Чөрәјин гәдрини билмәјәнләрин, е'тибары итирәнләрин, дәјанәтсизләрин үнванына «Чөрөк басанды», «Чөрәјә хор баханын сүфрәси боллуг көрмәз»,—дејибләр.

Чөрөк, тахыл тәзә аилә үчүн хејир-бәрәкәт, ширин не'мәт, мейрибанчылыг рәмзи олуб. Гызына чәһиз јыған, кәләчәк кәлин үчүн пал-палтар топлајан аналар саңдыгда сахланан чер-чәһизин арасына сүнбүл гојардылар ки, хејирли-бәрәкәтли күнә гисмәт олсун. Гыз көчүрән-

дә, оғлан евләндирәндә улуларымыз онлара «боллу-бәрәкәтли тәкнә-табаг саһиби оласыныз»,—хејир-дуасы верәрдиләр. Кәлин өзү илә әр евинә 7 нөв тахыл нүмунәси (буғда, арпа, дары, гарғыдалы, дүјү, ләркә, мәрчи дәни) апарырды ки, тәзә айләдән, тәзә евдән бәрәкәт төкүлсүн. Ејнилә, тој хончасына бу мәгсәдлә ширин чәрәк, шәкәрбура гојуларды.

Халгымыз арасында «чәрәккәсди» адәти дә олуб. Ел тојунда сөз вериб сөз аландан сонра оғлан тәрәфи чәрәји тутуб гыз тәрәфи кәсиб. Дејибләр:—бу һалалча чәрәји кәсдијимиз кими сөз кәсдик, хошбәхт олсунлар, боллу-бәрәкәтли өмүр сүрсүнләр.

Нәнәләримиздән, улуларымыздан галма адәтә көрәкөрпәнин диши чыхмаға башлајанда һәдик биширәләр.

Ајаг алтына дүшмүш бир парча чәрәји тапдаламазлар, бу бөјүк күнаһ, тәһгир һесаб едилир.

Кечәләр әләји башгасына вермәздиләр ки, евин рузусу чәкиләр.

Јаландан чәрәјә анд ичмәк бөјүк күнаһ сајылырды.

Әл-үз јумамыш чәрәјә әл вурмаг, ајаг үстә чәрәк јемәк, чәрәји үзү ашағы јығмаг, архада тутмаг олмаз, бу чәрәјә һөрмәтсизликдир. Әлиндә чәрәк олан шәхс налаг јиг сөз ишләтмәзди.

Дүјүнү, буғданы јерә, ајаг алтына салмазлар,—дејәрләр бәрәкәти гачар.

Чәрәк тикәси тәсадүфән јерә дүшәрсә, ону торпаглыторпаглы өпүб көз үстә тутур, сонра әл-ајаг дәјмәјән јерә гојурлар. Бунунла чәрәјә јалварыр, ондан үзр истәјирләр.

Чәрәк једији сүфрәјә јан чевирәнләр, гәдир билмәзләр барәдә белә сөјләјибләр:—«Бәрәкәтә кәм бахмаг олмаз», «Чәрәјә нанкорлуг етмәк инсан сифәти дејил».

Һагг-саламы ајаглајан, нанкор адам һаггында дејибләр: «Чәрәк үзүнә дурсун», «Чәрәк сәнә һарам олсун», «Чәрәк итирән, чәрәк тапмаз».

Сәхавәтли, гонагпәрвәр, үрәји кениш адамлара «Чәрәкли кишидир», «Кишинин адыны чәрәк чыхардар»,—дејибләр.

Бол тахыл, чәрәк фираванлығын мејары олмушдур: «Тахыл баһаса—һәр шеј баһадыр, тахыл учузса—һәр шеј учузду»,—мәсәли дә бунунла әлагәдардыр көрүнүр.

Јурдумузун аһыл-ағсагалларынын, ағбирчәкләринин тахыл, чәрәк бәрәкәтли сөзләри, өјүд-өрнәкләри чохдур.

Чәрәк инсанын јаратдығы елә бир не'мәтдир ки, онсуз һәјаты тәсәввүр етмәк мүмкүн дејил. Она көрә дә чәрәјин гәдрин билмәк, онун улу адыны һәр шејдән үстүн тутмаг, көз бәбәји кими горумаг, чәрәјә гајғы вә гәнәәтчиллик мүнәсибәти бәсләмәк Вәтәнини севән, һәјатымызын даһа көзәл олмасыны истәјән һәр бир кәсин мүгәддәс борчудур,—тахыл әкәнләрин дә, бичәнләрин дә, дәни үјүдәнләрин дә, чәрәк биширәнләрин дә, алыб сүфрәсинә гојанларын да.

Тәссүф ки... һәјатымыз вә јашајышымыз үчүн әвәз-едилмәз не'мәт олан чәрәји бир чох һалларда лазымынча гијмәтләндирә билмирик. Бә'зи нанкорлар чәрәк боллуғуна, чәрәк чохлуғуна лагәјд вә е'тинасыз јанашыр, ону туллајыр, јарарсыз һала салыр.

Беләләри унудурлар ки, чәрәјин зәмидән сүфрәјәдәк кечдији јолда нә гәдәр әзаб-әзијјәт чәкилмишдир. Ејни заманда онлар бир тикә чәрәјин һасилә кәлмәси үчүн зәһмәт чәкән, алын тәри ахыдан адамларын әмәјинә һөрмәтсизлик етмиш олулар.

Јери кәлмишкән ону да гејд етмәк истәрдик ки, инди аддым башы һәр тиндә нөвбәнөв чәрәкләр биширилик. Лакин шәһәримизин мәркәзиндә нүмунәви чәрәк мағазаларынын, хүсуси чәрәк евинин олмамасы тәәччүб доғурур. Арзу едәрдик ки, көрмәли јерләрдә милли үслубда тәртиб олунмуш хүсуси чәрәк евинин тикинтисинә башлансын. Инди Одлар дијарынын пајтахты Бакыја дүнјанын һәр тәрәфиндән чохлу гонаглар, иш адамлары кәлир. Зәннимизчә сүфрәләримизин бәзәји олан, гонаг габағына чыхарыла билән милли чәрәк нөвләринин дә чешидини артырмалы, гонаглара Азәрбајчан халгынын зәнкин чәрәкбиширмә мәдәнијјәтини көстөрмәлијик.

Тут ағачы бојунча...

ТУТ АҒАЧЫ БОЈУНЧА...

Јајын чырһачырында, күн адамын башыны дешәндә сәринлик арајан јолчулар өзләрини ағач алтына чатдырар, јарпагларын говушмасындан јаранан сәрин мејдән хошалланардылар. Кур јарпаглы, голлу-будаглы чәтирләри илә сечилән тут ағачларынын алты да, көјдән јерә од әләнән заман, јолчуларын пәнаһ кәтирдији јер олуб, бу ағачларын көлкәсиндә сәринләнән мин-мин адам јајын истисини онлара унутдура билән гочаман тут ағачыны әкән бабаларына рәһмәт охујар, бир-бир бу ағачын мә'зијјәтләрини хатырлајарлар. Ады да, дады да дилләр әзбәри олан, сөзү маһныларә дүшән бу ағач һаггында нәләр демәјибләр.

Тут ағачы бојунча, тут јемәдим дојунча... сөзләрини

гошдуглары нәгмәләрә бәзәк едән ел озанлары тутун меһ әсдирән жарпаглары алтында мәчлисләр гурар, чалчагыра гуршанардылар.

Тут ағачы мәнзил үстү, динчлик јери олдуғу кими, онун мејвәси дә әвәзсиздир. Тутун мејвәси тез јетишир, ширин вә ја туршаширин олуб организм тәрәфиндән јахшы мәннимсәнилән шәкәр, витамин вә микроэлементләрлә чох зәнкиндир. Тутун *ширәси, бәһмәзи, ричалы, мүрәббәси* әвәзедилмәздир.

Јајын истисиндә тут ширәјә долдугча бир јандан бу даглар чырпылар, о бири јандан азча аралыда чајдашларындан очагалты дүзәлдәрдиләр, очаглар чатыларды. Ири бәһмәз газанлары суванар, тијанлар асыларды, кәһрәба рәнкли бәһмәз бишириләрди. Ағачлардан чырпылан туту азча аралыда сәриб гурудар, ғыш азугәси дә һазырлајардылар. Ахы сојуг ғыш күнләриндә *тут гурусу* илә чај ичмәјин ајры ләззәти вар.

Әввәлләр һеч кәс туту пула сатмазды, чүнки һәр јердә—һамынын һәјәтиндә, јол ғырағында, арх кәнарында ағлы-гаралы тут ағачлары истәдијин гәдәр иди.

Кечмишләрдә тут ағачлары хүсуси бағларда јетишидирилирди. Бунлара *тут бағлары*, јахуд *чәкиллик* дејәрдиләр.

Тут ағачыны кәсмәк дә, јандырмаг да күнаһ сајылыб елләримиздә. Дејиләнә көрә пир әвәзи олан бу ағачы Хызыр пејгәмбәр еһсанлыг үчүн әкиб.

БӘСЛӘСӘН АТЛАС ОЛАР ТУТ ЈАРПАҒЫНДАН

Тут ағачларынын әкилмәси, онлара гуллуг көстәрилмәси ипәкчиликдә ән мүһүм саһә һесаб едилирди. Тут жарпағы илә ипәк гурдлары јемләнәрди. Ипәк гурдлары диқәр биткиләрлә (јемлик, маклүра, тоз ағачы вә с.) мүвәггәти гидалана билсә дә, әсас әвәзедилмәз гида тут жарпағыдыр. Она көрә дә халгымыз һағлы олараг «Бәсләсән атлас олар тут жарпағындан»—демишир. Бу ағачлар бөјүдүкчә мејвәси олмаса да кәндә бәрәкәт кәтирәрди. Бу бағларын һесабына чохлу барама јетишидириләр.

Јурдумузу, халгымызы учалдан, она әтәк-әтәк газанч кәтирән Азәрбајчан барамасынын, Азәрбајчан ипәјинин дүнја базарында һөрмәти, шөһрәти олуб һәмишә, Вахтилә Азәрбајчаны кәзиб долашмыш, Шәргин вә Гәрбин бир чох сәјјаһлары, тачирләри, алимләри өз әсәрләриндә Бәрдә, Ширван, Шәки, Тәбриз вә диқәр шөһәрләрин ә'ла

кејфијјәтли ипәк парчаларындан, Кәнчәнин зәриф ипәк баш өртүкләриндән бәһс етмишләр. Орта әсрләрдән башлајараг Азәрбајчанын ипәк парчалары Бөјүк Ипәк Јолу илә дүнјанын бир чох өлкәсинә кәндәрилир, әксәр һалларда сарај адамларынын, дин хадимләринин тәмтәрағлы кејимләрини, ев вә мәишәт бәзәкләринин бир гисмини тәшкил етмишдир.

Чох тәссүф ки, инди кәндләримизин чохунда тут ағачларыны да балтанын ағзына верибләр, чәкилликләри күтләви һалда мәһв едибләр. Амма тутсуз һәјәт-бачанын нә гијмәти? Бағ-бағат да елә бил јетимләшиб.

ӘТИРЛИСӘН, ДАДЛЫСАН ЧАЈ, ЧАЈ, ЧАЈ...

Ијул вә август ајларында илк мәһсул верән зоғлардан јығылан зәриф, әтирли чај жарпаглары даһа кејфијјәтли олуб, ә'ла нөв сајылыр. Чохиллик тәчрүбәләр нәтичәсиндә уста чајчылар мүәјјән етмишләр ки, чаја дад вә әтир верән маддәләр жарпагларда мәһз бу ајларда топланмыш олур.

Чајын тәркибиндә 130-а јахын кимјәви маддә олдуғу мүәјјән едилмишдир. Апарылмыш тәдгигатлар нәтичәсиндә ајдынлашдырылмышдыр ки, дүзкүн, јахшы дәмләнән чај организмин бүтүн физиоложи просесләринә мүсбәт тә'сир көстәрир. Чај ичилдикдә јорғунлуг кечир, инсан өзүнү күмраһ һисс едир, баш ағысыны дајандырыр, үрәји сакитләшир, бәдәни јүнкүлләшир, инсанын һиссијјат габилијјәтини јахшылашдырыр.

Гызмар јај күнләриндә сусузлуғу јатырмагда чај әвәзедилмәздир. Јемәкдән сонра мүтләг чај ичмәк мәсләһәт көрүлүр. Бир сөзлә чај нәинки хәстәликләрин мүәличәсиндә, һәм дә гаршысыны алмагда бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Чајын кејфијјәтинин әсас көстәричиси таннин сајылыр. Чајын рәнки, әтри вә ләззәти мәһз таннинлә бағлыдыр.

Сөз арасы. Мәнбәләрдән мә'лумдур ки, һәлә 5 мин ил әввәл чиндиләрә чајын шәфаверичи гүввәси мә'лум иди. Чај IX јүзилдә Јапонијада вә Корејада, 1824-чү илдә Индонезијада, 1834-чү илдә Индистанда, 1842-чи илдә исә Сејлонда бечәрилмишдир. Авропа өлкәләриндә исә јалпыз XVII әсрдә илк дәфә һолландиялыларың сүфрәсиндә көрүнүшдү. Русијаны чајла таныш едән Чин сәрһәдиндә јашајан Сибир түркләри олмушлар. Бу да баш вериб XIX јүзилдә. Вахтилә бә'зи

өлкэләрдә мүаличәви вә гита әһәмијјәтинә көрә чај ап-
текләрдә дәрман биткиси кими сатылырмыш. 100 ил вә
даһа чох јашајыб мәһсул верән чај биткиси вар.

Бу биткинин инкишаф етдирилмәси үчүн әлверишли
торпаг вә иглим шәраитинин олмасы республикамызын
Ләнкәран—Астара бөлкәси сајылыр. Чај илк дәфә Ләнкә-
ран районунда 1896-чы илдә әкилмишдир.

Халг шаиримиз Сәмәд Вурғун нечә дә көзәл дејиб:

Кечәк Күр чајыны, Араз чајыны,
Ичәк Ләнкәранын нүбар чајыны...

Дүнјада истәһсал олуан чајлар ичәрисиндә Азәрбај-
чан чајынын тәркибиндә бә'зи маддәләр даһа чохдур.
Азәрбајчан чајы ән јүксәк чөвһәрли вә јүксәк таннинли
чајлардан сајылыр.

ДАҒЛАР ДАҒЫМДЫР МӘНИМ

Јурдумузун ән сәфалы, сәрин, јам-јашыл, сағламлыг
очаглары, үрәкачан, көнүлохшајан дилбәр күшәләридир
јајлагларымыз. Елә бил дүнјанын ән надир лоғман оту-
ну, күл-чичәјини сечиб бурда әкмишләр, тәбиб-дәрман
зијарәткаһыдыр бу јурд јерләри. Дүнјанын ән тәмиз
сују, бумбуз, бүллур кими дуру булаглары, мүаличә вә
шәфа гајнаглары бурдадыр. Јоллар боју сал гајалар
алтындан чағлајыб чыхыр бу дурна көзлү булаглар.
Оғул дејәрдим бармағыны бешчә дәгигә буз кими була-
ғын көзүндә сахласын. Булагларын башында очаг јер-
ләри көрүнәр.

Јајлаг... тәмиз аб-һава, бол күнәш, саф су, күзкү
көлләр, шәһли чәмән, сылдырым кечидләр, учурумлу
дәрәләр, јал-јамачларда күл-чичәкләр, чәһ-чәһ вуран
гушларын үрәкачан нәғмәси, отлу-чәмәнли, кениш ја-
мачлара сәпәләнмиш топа-топа гојун-гузу сүрүләри,
шаһә галхан атлар. Јахасындан шырыл-шырыл чајлар
ахан, уча зирвәләриндән ағара-ағара шәләләләр төкү-
лән, башынын думаны-чискини әскик олмајан дағлар...

Азәрбајчанда башы көјләрә сөјкәнән уча-уча дағлар
вар. «Ағ чалмалы» бу дағлар елин көзүндә учалыг, әјил-
мәзлик, мәғрурлуг рәмзидир. Дағ мәғрур дајандығы
үчүн әзәмәтли көрүнүр. Онун әзәмәтли көрүнүшү ел
оғуллаарыны да вүгарлы олмаға чағырыр. Елә она көрә
дә биз азәрбајчанлылар һәмишә мәғрур олмушуг, уча-
лыгы, јүксәклији арзуламышыг, учалыға анд ичмишик.

Мин илләрдир улуларымыз бу дағлара, улу мүгәддәс

дағлара пир кими бахырлар. Бу дағларын лоғман һик-
мәти аднан олуб.

Дағ инамы, даға тапынма Азәрбајчан мифолокија-
сында кениш јер тутур. Халгымызын ән әски тәфәккү-
рүнә көрә јухуда даға галхан һәјатда да учалачаг, да-
ғын башына чыха билән хошбәхт олачаг.

Оғуз халгынын оғланларынын ады Күн, Ај, Улдуз,
Көј, Дәниз вә бири дә Дағ иди.

Азәрбајчан мифолокијасынын тәдигатчыларындан
проф. Мирәли Сејидов јазыр ки, Алы киши Дағ Тан-
рысынын, дағ руһунун инсан шәклиндә олан формасыдыр
вә Короғлу кор Дағ Танрысынын оғлудур. Короғлу дағ
башындакы ағач алтындан чыхан булағын көпүклү су-
јунда чимиб вә һәмин булагдан ичәндән сонра бәдәнинә
јенилмәз бир күч көлир.

Бизим дағлар һәм дә тарихдә дәфәләрлә халгымы-
зын јаделли ишғалчылара гаршы апардығы ганлы мүба-
ризәсиндә сығыначаг јери, алынмаз бир истәһкам олмуш-
дур.

Гәдим гајнаглар, сәјјаһлар, алимләр дағларын күл-
лү-чичәкли, јамјашыл әтәкләриндә салынмыш јашајыш
мәнтәгәләри, шәһәрләр, јурд јерләри, бурадакы абидә-
ләр, мүаличә әһәмијјәтли мә'дән сулары, бу јерләрин
көзәллији, әһалисинин һөрмәтчил вә сәхавәтли олмасы
барәдә гијмәтли мә'луматлар вермишләр.

Уча дағларын зирвәләринә јағыш јағмыр, ора јал-
ныз долу, хырда вә јахуд ири гар јағыр. Базардүзү
(4466 м), Шаһдағ (4243 м), Туфандағ (4191 м), Базар-
јурд (4126 м) дағларынын зирвәләри илин һәр фәслиндә
гарла, бузла өртүлү олур. Бу зирвәләрдә үмуми саһәси
6,21 км² олан кичик бузлаглар вә даими гар саһәләри
вар. Бузлаглар ән јахшы ширин су мәнбәјидир. Дағ чај-
ларынын әксәријјәти сујуну бузлаглардан алыр вә тор-
паға бәрәкәт кәтирир.

Дағлардан үзүшаға барлы-бәрәкәтли мешәләр уза-
нырды. Онларда чохлу гоз, фындыг ағачлары варды,
алма, армуд, алча, көјәм, әзкил, зогал баш алыб кедәр-
ди. Ел-оба да тәдарүкүнү јәјдан көрәрди. Мешәләрдән
әтәк-әтәк көбәләк, моруг јығардылар, гапгара гаралмыш
бөјүрткәни дадмамыш јан кечмәздиләр. Бүтүн бунлар
чамаатын азугәси, дирилији иди. Гочаларын дедијинә
көрә әкәр бу мешәләрин мер-мејвәси, пенчәри олмасај-
ды, чәтин күнләрдә чамаатын күзәрәны ағыр кечәрди.
Мешәләрин әтрафы ағ, гырмызы, чәһрајы, сары чичәк-
ләрдән тохунан халы-дүзәнлик иди. Һәр аддымда узаг
кечмишин бир јадиқары—абидәси илә растлашырсан.

Һәр дашын, һәр гајанын үстүндә тарихин нишанәләри вар.

Көз өнүндә ачылан тәбиәтин бу е'чазкар көзәллижинә бахыб дүшүнүрсән, бүтүн бунлар Танрынын, јараданын бизләрә бәхш етдији һәдијјәдир.

ЈАЛЛАГ ЛӨВҲӘЛӘРИ

Јајлагда һәр шеј мө'чүзә кими көрүнүр. Әтрафа сәпәләнмиш алачыглар, дәјәләр узагдан диггәти чөлб едир. Килимләр, палазлар, мәфрәшләр гуршағачан отун ичиндә гурулмуш алачыглары бәзәјир. Алачыгларын арасында гујруғу кәсик чәнбәр итләр һәрләнир. Һәр јандан чичәкләрин, отларын, хүсусилә нанә вә кәкотунун әтри кәлир. Алабәзәк кәпәнәкләр, чүрбәчүр рәнкли учағанлар, дағ арылары чичәкләрин үзәриндә сүзүр, күлзарлыг вә чәмәнликләрдә ораја-бураја учушурлар.

Сәсли-күјлү, ишли-күчлү күнләријлә, өзүнәмәхсус һәјат тәрзијлә, адәт-ән'әнәсијлә, еләчә дә гонаг-гарасыјла, сазлы-сөзлү мәчлисләри, ел ашыгларыјла көзәлдир јајлаг јерләри. Мәләшән гојун-гузуну јербәјер едән ким, гојунлары саған ким, һеһрә чалхалајан ким, самавар гајнадан, очаг јандыран, сач ичи, сач әппәји, јуха биширән ким. Чобан түтәјинин һәзин сәси ешидилер.

Халгымыза хас олан ән көзәл, ән дәјәрли адәт-ән'әни јајлагда көрмүшәм. Гонагсөвәр, мөһрибан, саф гәлбли идиләр. Дәфәләрлә әдәбијјат-инчәсәнәт хадимләри, алимләр бу јајлагларын гонағы олуб, булаг үстүндә ханәндәләр, ашыглар, шаирләр өз сөзүн дејиб, онлара зијафәт дүзәлдилиб. Јајлагда олан адамын көзү һәмишә јол чәкәр, арандан галхан јола дикиләр, елә ки, бир әзиз гонаг кәлди, сүрүдә бәсләнән әмлик гузуну онун адына кәсәр, очаг гурулар, кәлән адам кабаба вә ја еркәк пөртдәмәсинә гонаг едиләрди.

* * *

Өмрүнү-күнүнү гојунчулугда кечирән, һәр үзүнү билән чобанлар ел малыны саламат горујуб сахламағ үчүн кечә дә, күндүз дә ајағ үстә, сәрвахт, газдан ајыг олардылар. Гојунчулугун һәр сирринә бәләд идиләр, гојуну рәнкинә, әләмәтинә көрә сечиб таныјардылар. Јајлағын-гышлағын гајғыларыны аз билмәјибләр. Онлар сағлам, дамазлыг һејван јетишдирмәјә сә'јлә чалышыблар, әт, јун, бала артымына диггәтлә јанашыблар. Бунун үчүн

дә үрәјинчә олмајан гојуну, гочу сүрүдән ајырмәздылар. Мајасына һарам гатмајыблар, тәчрүбәли чобанлар— дамазлыг хејир вермәлидир, зијан јох—фикринә һәмишә әмәл едибләр.

Јајлагда һәр бир тоғлунун, гузунун дојунча отарылмасы вә јемләндирилмәси, күмраһ бәсләнмәси гајғысына галар, әтә-чана кәлиб бөјүмәсинә диггәт едәрдиләр. Ел-оба арасында јајылан гәдим бир ел мәсәлиндә уста чобанларын бу сәһәдә әлдә етдикләри чохәсрлик тәчрүбә көрк кими өз хәләфләринә белә өтүрүлүр: «гојуну јаз отар, јаз отармадын күз (п а ј ы з) отар, күз отармадын јүз отар». Елат чамааты да бу мүдрик мәсләһәтә әмәл едәрәк гојун-гузуну гышлаға сағлам, күмраһ, әти үстүндә кәтирмәјә чалышырдылар.

Инәк, чамыш, өкүз, кәл, чөнкә, дүјә, дана бир јерә топлашанда *гарамал нахыры*, бу һејванлары отарана исә *нахырчы* дејирләр. Гојун-гузу, кечи, гоч, еркәк, дүбүр, тоғлу, күјәр бир јерә јығышанда *давар*, бунлары отарана исә *чобан* дејирләр. Истәр гарамал отаран нахырчы, истәрсә давара кедән чобан һејванлары обашдан өрүшә сүрүр, күн доғуб хејли галханда кәтирирләр. Һәфтәдә бир дәфә гарамал вә давара дуз верирләр. Бунун үчүн дөјүлмүш дуз «Дузлаг» дејилән дашларын үстүнә сәпилер, һејванлар ону јаламаға башлајырлар. Дуз јаладыгча һејванларын иштаһасы артыр, јахшы отлајырлар.

* * *

Јајлаг дөвранынын, бу дөвранла бағлы ишләрин о гәдәр ачылмамыш сирри-сөһри вар ки, данышмагла гуртаран дејил. Јајда бураларда һәјат булаг кими гајнајыр. Нахыр, давар өрүшдән дөндүмү, инәк-гојун сағылар, сәрничләр бадјалар көпүкләнән сүднән долар. Елә орадача үзлү-көзлү *пендир* мајаланар, *дәләмә* бишириләрди. Гыш үчүн азугә еһтијаты көрүләрди. Ајран сүзмәсиндән *гурут* һазырланарды.

Пендири узун мүддәт сахламағ үчүн гојун дәрисинин јунлу үзүнә јығыр, дәринин ағзыны мөһкәм бағлајырлар. Сәбәби дә будур ки, пендинин галмыш сују јуна һопур, бу исә онун ләззәтини узун мүддәт сахлајыр. Пендири дәријә јығдыгча ичинә кәкоту, нанә, әтиршаһ, јарпыз вә с. гојурдулар.

Шор дүзәлтмәк үчүн ајраны ири газанда очаға гојуб биширирләр. Ајран чүрүјүр, ону торбаја төкүб сујуну алырлар. Су сүзүлдүкдән сонра јердә галан күтләни дүз-

лајыр, гојун дәрисинә јығыб ағзыны бағлајырлар. Буна да шор моталы дејилір. Үмумијјәтлә ағарты (сүд мәһ-суллары) кәндли сүфрәсинин мөтәбәр бәрәкәтидир. Пендир бөјүк күпләрдә пајыза гәдәр сахланылыр, јахуд мотала долдурулурду. Ән јағлы вә дадлы пендир нөвләриндән бири ахтарма пендиридир. Бу нөв пендир ел јајлагдан арана дөнән әрәфәдә, һәмчинин арана дөнән вахт гојунлардан сағылан јағлы сүддән һазырланырды. Мә'лумдур ки, сағлам гојунларын һамысынын сүдү бирдән гурумур. Чобанлар ахтарыб сүдлү гојуну тапыр вә ону сағырлар. Она көрә дә белә сүддән ади гајда илә һазырланан пендирә ахтарма пендири дејәрләр.

Јајлагда гојун әтиндән ғыш еһтијаты да көрүләрди. Әти узун мүддәт сахламағ үчүн говурма, гијмә, чыздаг вә гахач едирдиләр. Әтин говурма үсулу илә сахланмасы малдар елатлар арасында даһа кениш јајылмышды.

Говурма һазырламағ үчүн доғранмыш этә лазыми гәдәр дуз вурарағ газанда пөртләдирләр. Пөртләнмиш әтин јағы сүзүлүб јенидән өз јағында говрулурду. Говрулмуш әтин сахланмасында гујруг јағындан истифадә олулурду. Бу, говурманын узун мүддәт сахланмасына јахшы тә'сир едир.

Говрулмуш эт гарындан һазырланмыш дағарчыгла-ра, күпләрә, бә'зән дә јуну чох көдәк кәсилмиш мотала долдуруларағ үстүнә гујруг јағы төкүлүрдү. Јағ әтин үстүнә чыхмалы вә ону өртмәли иди. Нечә дејәрләр, јағ әти басмалыдыр. Ондан истәнилән вахт әтли хәрәк биширмәк үчүн истифадә олулур вә ја сојуг һалда чөрәклә јејилірди. Бу һал гәдим фолклор нүмунәсиндә дә өз әксини тапмышдыр:

Нәнәм, гојунун гарасы,
Гырхлығы полад парасы,
Јаз күнү дөләмәси,
Јај күнү күрәмәси,
Гыш күнү говурмасы.

* * *

Бир вахтлар күллү-чичәкли јајлагларда, дағларда чохлу ат илхысы варды. Најгыртысындан гулаг тугуларды. Кишнәртиси дағлары-дәрәләри башына аларды. Дүшүнүрәм... Ат јолу, ел чығырлары јүз илләр, мин илләр боју бу јерләрин әһалисинин илк пәнаһы, сон үмиди олуб. Атла ениб атла галхыблар өз јурдларына, очагларына.

Гузулары мәләшмәјән кәнди кәнд билмәк гејри-мүмкүн олдуғу кими илхылары кишнәмәјән кәнди дә тәсәввүр етмәк чәтиндир. Јајлаглара, јатаглара јоллананда јамачлара јајылан атларын тамашасына һәмишә һејран олардығ, бахмагдан дојмаздығ. Онун бојуна-бухунуна, чејрансајағы дурушуна, илхынын күмраһлығына, нечә дејәрләр, мүштағ олардығ. Бу атларын бојну дүз, боғазы чејран боғазы кими узун вә гәшәнкди. Мисилсиз көзәллијә маликди.

АТ МУРАДДЫР

Атчылығ һәмишә кәрәкли олан, гајғы истәјән тәсәррүфат саһәсидир. Одлар дијарымызын јарашығы, бәзәји, вары-дөвләти, милли сәрвәтимизин ән гәдим, һәм дә чох етибарлы саһәләриндән олуб, халғымызын шөһрәтини дүнјаја јајыб атчылығ.

Гәдим азәрбајчанлыларын һәјат вә мәишәтиндә мүһүм рол ојнајан ат әсримизин әввәлләринәдәк ән гијмәтли вә әвәзсиз нәглијјат васитәси сајылырды. Сон дәрәчә чәтин дағ шәраитиндә јолларын олмамасы әһалини ата даһа чох мөһтач етмишиди. Атдан миникдә, јүкдашымада вә гошгуда кениш истифадә едирдиләр.

Алимләр Азәрбајчанда атчылығын 7 мин илә јахын тарихи олдуғуну һесабламышлар. Ата олан еһтијач тәсәррүфатын бу саһәсинин даһа да инкишаф етдирилмәсинә сәбәб олмуш, ону әсас тәсәррүфат саһәсинә чевирмишләр. Атчылығын тарихинин өјрәнилмәсиндә Гобустан гаја рәсмләри даһа бөјүк марағ доғурур. Бу гајаүстү тәсвирләрин јашы 8 мин илдән аз дејилдир. Гәдим јунан чоғрафијашүнасы Страбон азәрбајчанлыларын дүшмәнә гаршы 10 мин сүвари чыхардығларыны хәбәр верир. Тарихдән мә'лумдур ки, һәлә 2 мин ил бундан әввәл Рома гошунларына гаршы азәрбајчанлылар 22 мин сүвари чыхармышдылар.

Оғуз јурдунун әрән икидләри дар күндә, дар ајагда бәдөј атлар белиндә күзәрән кечирмиш, узағ јолу јахын етмишләр:

Дәр күлү ат икидә,
Варын вар сат икидә.
Бөрк күндә, бөрк ајагда
Јолдашды ат икидә.

Халг гәһрәманы Бабәкин башчылығы илә IX жүзилин биринчи жарысында әрәбләрә гаршы апарылан азадлыг мұһарибәсиндә жалныз үсјанчыларын сырасында 20 миндән чоһ суваринин иштиракы атчылығын өлкәдә нә дәрәчәдә инкишаф етдијини кәстәрир.

Һәлә әрәбләрә гәдәрки тарихимиздән башлајараг узун бир дөврдән хәбәр верән «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында атчылыгга бағлы гијмәтли мә'луматлар вардыр. Тарихи гајнаг 1514-чү илдә баш вермиш Чалдыран дөјүшүндә Сәфәви гошунунун тәркибиндә 10 мин гадындан ибарәт сувари һиссәнин иштирак етдијини билдирир. Бурадан ејни заманда мә'лум олур ки, әли кәсәрли, гәлби һүнәрли аналар да дар ајагда ат миниб, гылынч ојнадыб, галхан кәздирибләр. Түрк елләринин гәһрәман оғлу Короғлу да таләјини ата бағламыш, атла нечә-нечә дөјүшләрдә гәләбә чалмыш, Гыраты онун јол-јолдашы, алынмаз архасы олмушдур:

Гыратым кишнәјиб кирәр,
Атылар мејдан башына.
Гылынч чәкиб дәлиләрим,
Од әләр дүшмән башына.

Улуларымыз аты күч, гүввәт, гүдрәт, е'тибар нүмунәси һесап етмиш, «Ат мураддыр»,—демишләр. Ону вәтәнлә, өвладла, икидлә, гардашла, достла бәрабәр тутмушлар: «Әсл дост јәһәрли ата бәнзәр», «Икид аты илә өјүнәр».

Атын ағыллы, өз саһибини јахшы таныјан вә севән олдуғуну ешитмишик. Әр бабалар ата инсанын сәдагәтли досту, сирдашы, хиласкары кими бахмышлар. «Гуш ганады илә, икид аты илә танынар»—дејиб ихтијар бабалар.

Бир дә белә дејибләр: «Ат икидин јарашығыдыр» вә јахуд «Ат икидин ганадыдыр».

Түрк халгларынын, ејни заманда азәрбајчанлыларын мифик көрүшләриндә, нағыл вә дастанларында ат мүгәддәс вә уғурлу бир һејвандыр. Инама көрә ат көјдән енишиди вә јахуд Күнәш аләминдән кәлмишиди. Мифолокијада бәзи атлар һәм ганадлы, һәм дә күрәкли, аварлыдыр. О, хиласкар вә јол кәстәрәндир, гәһрәманын силаһдашы, горујучусудур. Ат гејбдән хәбәр верир, лазым кәләндә данышыр, мәсләһәт едир, көмәк кәстәрир. Түрк халгларынын фолклорунда ағ ат ән уғурлу ат сајылыр.

Чоһ гәдим заманларда Күнәшә тапынан түркләр она

ат гурбан верәдиләр. Онлар инанырдылар ки, танрынын ән сүр'әтлиси олан Күнәшә һејванларын ән сүр'әтлиси олан ат тәгдим етмәк лајигдир.

Улуларымыз аты да од тәки, торпаг тәки, чәрәк тәки мүгәддәс сајмышлар. Ата хүсуси гуллуг кәстәрмәји, онун һәр ан гајғысына галмағы төвсијә етмишләр. «Ата минәндә өзүнү, дүшәндә атыны унутма» вә јахуд «Аты әллә јох, арпа илә тумарла»,—демишләр.

Халгын көзүндә ат о гәдәр мүгәддәсләшиб мифә чеврилиб ки, һәтта јухуда да ат көрмәк, ат налы тапмаг сәадәт сајылыб, мурадына чатмаг һесап олунуб. Адәтә көрә, мәһсулдар арыхананы, бағ-бостаны, бәрәкәтли тахыл зәмиләрини, хырманы бәднәзәрдән горумаг үчүн саһәјә ат кәлләси санчылыр. Һәјәтләрдә чоһунун кирәчәјинә, гапылара, дарвазалара ат налынын вурулмагы да бәднәзәрдән јајынмаг үчүндүр.

Атын тәзә доғуланына *дајча*, алтыајлыг баласына *дајлаг*, бир јашына кими *гулун*, ики јашына кими еркәјинә *үркә*, дишисинә *гулан*, үч јашындан сонра дишисинә *мадјан*, еркәјинә *еркәк ат*, дөллүк ата *ајғыр* дејирләр.

ГАРАБАҒЫН БӘДӨЈ АТЛАРЫ

Азәрбајчанда ат чинсләри арасында даһа чоһ шөһрәт тапаны, онларын төрәјиб артмасында мұһүм рол ојнајаны Гарабағ атыдыр. Мин илләрдән бәри Азәрбајчан әразисинә едилән јүрүш вә басгынларда истифадә олунан Рома, сасани, әрәб, сәлчуг, монгол, Иран вә Түркијә атлары илә гаршылыглы тә'сир нәтичәсиндә јерли Гарабағ аты бә'зән дәјишикликләрә уғраса да өз әслини-көкүнү, әсасән, сахлаја билмишиди. XIX жүзилә анд олан арашдырмада (С. Урусов) белә бир фикир вар: «Чинс инкилис аты Авропа атчылығында нә кими рол ојнамышса, Гарабағ аты да Асија атчылығынын инкишафында ејни әһәмијјәт кәсб етмишиди».

Ат мүтәхәссиси Д. Дубенски XIX әсрин сонларында јазырды: «Загафгазијада бир сыра ат чинсләри олса да, әслиндә онларын һамысы Гарабағ атынын төрәмәсидир».

Тәдгигатчылар XIX әсрдә Гәрби Авропаја хејли Гарабағ аты сатылдығыны мүәјјән етмишләр. Инкилис ат компанијасынын әмәкдашлары һәлә 1823-чү илдә Гарабағ ханы Мейдигулу ханын ат заводундан чоһ баһа гијмәтә 60 баш мадјан алыб өз өлкәсинә апармышды.

К. Фрејтаг 1879-чу илдә Варшаванын ат төвләләриндә гызылы-күрән Гарабағ атларыны өз көзү илә көрдүјүнү хәбәр верир.

Азәрбајчанын бу гәдим ат чинси дәфәләрлә бејнәлхалг сәрки вә мүсабигәләрин бәзәји, јарашығы олмушдур. 1867-чи илин нојабрында Парисдә кечирилән үмумдүнја кәнд тәсәррүфаты сәркисиндә Гарабағ атлары хүсусилә фәргләнмиш, мүтәхәсисләрин нәзәри-диггәтини чәлб етмишди. Гарабағ атчылыг заводунун (завод хан гызы, шаирә Хуршудбану Натәвана атасы Мехдигулу хандан галмышды) јетишдирдији «Әлјетмәз» адлы көһлән ат гызыл медала вә фәхри мүкафата, «Хан» адлы көһлән исә күмүш медала лајиг көрүлмүшдү. «Хан» адлы Гарабағ аты һаггында Әлчәзаир алајынын командири, полковник Марсје белә демишди: «Әлчәзаирдә, һәтта Әрәбистанда бу чүр гызылы халлы, мүтәнәсиб бәдәнли вә көзәл баш гурулушу олан ата раст кәлмәк чәтиндир. Парис гадынлары бу ата мәфтун олмушлар».

Мүтәхәсисләрин Гарабағ аты үзәриндә апардыглары тәчрүбәләр көстәрмишдир ки, бу атлар узаг мөсафәләрә вә узунмүддәтли гачышда, чевиликдә, сычрајышда башга ат чинсләриндән фәргләнир. Сусузлуға, хәстәлијә дөзүмлүдүр. Көзәл, бир гәдәр дә тәкәббүрлү дурушу, бој-бухуну, гызылы-күрән рәнки, јарашығы, чох гәшәнк бичимли бәдән гурулушу, илхы шәраитиндә давамлылығы илә нәзәр-диггәти чәлб едир. Гарабағ атынын үстүн хүсусијјәтләри һаггында чох јазылмыш, бу ат чинсини һәр јердә жүксәк гијмәтләндирмиш вә тәблиғ етмишләр. 1882-чи илин нојабр сајында «Коноводство» («Атчылыг») журналы јазырды: «Натәванын атчылыг заводунда дунјанын ән көзәл атлары јетишдирилир. Заводун јетишдирмәси олан «Мејмуну», «Әлјетмәз», «Тәпәл» атлары Москва, Петербург, Тифлис, Парис сәркиләриндә дәфәләрлә гызыл вә күмүш медаллар, гијмәтли мүкафатлар алмышдыр».

Көрдүмүз кими Гарабағ ат заводу о вахтлар чәлб-едичи көзәл атлар јетишдирмиш, бу атлардан Русијаја, Авропа өлкәләринә, о чүмләдән Полшаја, Инкилтәрәјә апарылмышды. Гафгазын башга ат чинсләринин, Дон атынын јахшылашдырылмасында Гарабағ атларынын бөјүк тәсири олмушдур. 1959-чу илдә Инкилтәрә крал аиләсинә Гарабағ атчылыг заводунун јетишдирмәси олан «Заман» адлы бир ат һәдијјә верилмишдир. Инкилтәрәдә атчылыгла мәшғул олан мүтәхәсисләр көстәрмишләр ки, «Заман» өз јарашығы вә мөһкәмлији илә Бөјүк Британија атларындаң чох-чох үстүндүр.

Көрсән, гүввәсинә һејран галдығымыз, чох ел икидләринин вәфалы досту гыратларын, бозатларын нәсли нијә азалыб? Бәлкә ат өз дөврүнү јашајыб баша вурмушдур? Әввәлләр кәндләримизин чохунда атчылыг тәсәррүфаты варды. Фәрди һәјәтләрдә дә, ајры-ајры шәхсләрдә дә гијмәтли ат чинсләри јетишдириләрди. Инди исә, нечә дејәрләр, «ләлә көчүб, јурду галыб». Елә бил бураларда ат кишнәртиси ешидилмәјиб, јурд-јува, бинә гуран олмајыб.

Дағлар-дәрәләр, јајлаглар ат илхыларына нечә дә һәсрәт галыб.

ЈЕР-ЈУРД АДЛАРЫ

Дағларымызын, јајлагларымызын сирри-сораглы дунјасында һәр дағ, даш-гаја, һәр дәрә, булаг-чешмә бир әфсанә данышыр, мешәләрдәки һәр ағач бир нағылдыр, бир аләмдир. Һәрәсинин өз көркәми, өз ады, өз мәнасы, јаранма тарихчәси вар; ел-обада мәсәлдир, дејәрләр «јурдсуз инсан, адсыз јер јохдур».

Јер-јурд адлары узаг кечмишимизин јадикарыдыр, милјон-милјон һадисәләрин шаһидләридир. Һәр бир халгын тарихини, дилини, сојкөкүн, чоғрафијасыны бу күнә кәтириб чатдырмагда јер-јурд адлары әвәсиз мәнбәдир. Онлар халгымызын милли вә ән'әнәви сәрвәтинин чох гијмәтли бир һиссәсини тәшкил едир. Јер-јурд адларыны өјрәнән елм *топонимика* адланыр. Бир нечә кәлмә дә топонимика һаггында.

Тарихи вә чоғрафи әһәмијјәтли адларын гејдә алынмасы, системләшдирилмәси, мәна вә мәншәјинин ашкарланмасы, јаранма вә инкишаф ганунаујғунлуғлары, грамматик гурулушу, дүзкүн јазылышы вә јајылма ареалыны өјрәнмәклә топонимика елми мәшғул олур. Топонимикаја мараг халгымызын елм вә мәдәнијјәт тарихиндә чох мүтәрәгги бир мејл кими сон заманларда даһа дә артмышдыр.

Тәәсүфләр олсун ки, о гәдәр наһаг ишләрә јол вермишик ки, итирдикләримиз дә чох олуб. Һеч узаға кетмәјәк, кечмишимизлә бағлы јер адларыны көтүрәк. Һансы ағылла онларын башгалары илә әвәз олунмасына вә јахуд ермәничә јозулмасына имкан вермишик. Бу күн бизим торпағымыза нахәләф гоншуларымыз һүчүм едиләр. Ахы, бу һүчүмлар чохдан башлајыб. Өзү дә әмәлијјәт әввәл-әввәл кағыз үзәриндә, хәритәләрдә апарылыб. Бу ад дәјишмә илк бахышдан, көрүндүју кими, о гәдәр

дә садәләвһ иш дежил. Биз исә буну чох асанлыгла еләмишик. Бир фикир верин. Гарабағда инди бизә дүшмән кәсилән һадрутун ады Ағоғлан, Мартунинин ады Ағбулаг, Мардакертин ады исә Ағдәрә олуб.

Гәдим тарихин гәдим мәлуматларындан ајдын олур ки, букүнкү Ермәнистан эразисинин 80 фаиздән чоху улу Азербайчан торпаглары олмушдур. Бу торпаглар 1813-чү вә 1828-чи илләрдә Азербайчанын шимал һиссәсинин Русия тәрәфиндән ишғалынын баша чатмасындан, Ирәван ханлығынын ләғвиндән сонра ермәниләрә верилмишдир. Ермәнистан эразисиндәки күллү мигдарда Азербайчан јашајыш мәскәнләринин адлары, һәмчинин сајсыз-һесабыз түрк мәншәли топонимик адлар—чај, дағ, дәрә, тәпә, булаг, көл вә с. адлар да сүбут едир ки, бу торпагда гәдимдән түрк-азербайчанлылар јашамышлар. Истәр Көјчә, истәр Зәнкәзур, Басаркечәр, Чәләлоғлу, Ирәван, Дәрәләјез, Зәнкибасар, Гәмәрли, Ағбаба елләри вә јүзләрлә кәнд, бунлар һамысы түркләрин тарихи атабаба очагларыдыр.

В әср тарихчиси Мовсес Хоренлинин өзү Ермәнистанда јашајан халглардан сөз ачаркән миладдан өнчә II јүзилин сонунда түркләрин Ирәван әтрафында јашадыгларыны гејд едир. М. Хоренли өзкә халглара рәғбәтлә јанашан тарихчи олмајыб. О һәр шеји ермәниләрин хејринә јазмаға чалышыб. Буна бахмајараг о, бу эразиләрдә түркләрин јашадыгыны көстәриб. Неч узаға кетмәјәк. Бизим «Дәдә-Горгуд»да Көјчә маһалынын, Әкәрәк чајынын ады дәфәләрлә чәкилир. Бунлар тарихи фактлардыр.

Сонралар ермәниләр азербайчанлыларын јашадыглары бу эразиләрдә торпагларымызы мәнимсәмәк үчүн улу бабаларымызын јаратмыш олдуғлары јер-јурд адларына, тәзә адлар вердиләр, о чүмләдән 15-дән чох инзибати рајонун, 10 бөјүк шәһәрин, 11 шәһәр типли гәсәбәнин, јүзләрлә, минләрлә кәндин, јашајыш јеринин, һәмчинин дикәр сајсыз-һесабыз түрк мәншәли топонимләрин адларыны дәјишдирәрәк ләғв едиләр, түрк ады илә доғма ола-ола өкәјләшдирдиләр бизи өз торпагларымыза. Өз гәдим вә доғма очағымызда, боја-баша чатдығымыз евимиздә-елимиздә гәриб јашајырдыг. Белә дәјишдирилмә әмәлијјатлары Азербайчанын ермәни әһалиси јашајан рекионларында да апарылмышдыр. Ермәни гәсбкарлары халгымызын бу торпагларда варлығыны, әсил-һесәбини, симасыны билдирән јер-јурд адларыны дәјишдирмәклә јанашы тарихи дәјәрләримизин, мадди мәдәнијјәт абидәләримизин бир гисмини өзүнүнкүләшдирди-

ләр, өзүнүнкүләшдирә билмәдикләрини јерлә-јексан едиләр. Аразын сол голу Гуручајын саһилиндә јерләшән, дүнјада ән гәдим инсан дүшәркәләриндән олан Азых вә Тағлар мағараларыны, Тунч дөврүндә гәдим азербайчанлыларын тәсәррүфат вә мәишәт һәјатыны (әкинчилик, малдарлыг, тохучулуг, сәнәткарлыг, металәритмә вә с.), һәмчинин адәт-ән'әнәләрини өјрәнмәк бахымындан гиж-мәтли олан Күр-Араз мәдәнијјәтинин, Хочалы—Кәдәбәј мәдәнијјәтинин зәнкин абидәләрини, түрк халгларынын мә'нәви рәмзи сајылан мөһтәшәм даш бүтләри, орта әсрләрә даир Ағоғлан, Хәзинәдағ, Әскипара вә дикәр албан абидәләрини дә бу агибәт көзләди. Неч бир мәнтигә сығмаса да дилсиз даш-торпагла јанашы дилсиз һејкәлләр дә ганы сусамыш дүшмәнин гәзәбинә кечди: тәкчә Гарабағын јох, бүтүн Азербайчанын, һәмчинин бүтүн Гафгаз елинин көркәмли хадимләри—дүнја шәһрәтли бәстәкар Үзејирбәј һачыбәјлинин, инчә гәлбли шаирә Хуршуд бану Натәванын, көзәл сәсли ел нәғмәкары Бүлбүлүн өзвәтәнләри Шушада учалдылан тунч бүстләри дә күлләбаран едилди. Бунунла да онлар мөвчуд торпагларда түркүн изини итирмәк үчүн планлы вә мөгсәдјөнлү фәалијјәти һәјата кечирдиләр.

Јер-јурд адлары чанлы тарихдир. Онлары горумаг, өјрәнмәк, тәблиғ етмәк һамымызын мүгәддәс борчудур.

ТИКДИМ КИ, ИЗИМ ГАЛА

Бизим дағларымыз, јајлағларымыз тарих боју һәм дә бабаларымызын јурд-јувасы, сығыначаг јери, алынмаз галасы олмушдур. Улуларымыз гајалы, јарғанлы дағларда Короғлу галалары һөрүб, елин-обанын ағыр күнүндә бу тәрлан ојлағларында ат миниб, ғылынч ојнадыб, галхан кәздирибләр, арха олублар бу јерләрә, јағыја ган уддурублар.

Бабаларымызын һәр чағырышы одлу олуб. Од һарајына һәр евдән од үрәкли нечә-нечә икид атлы чыхыб. һүнәрләри ел үчүн бајраг олуб, әбәди бир дастана чеврилиб. Јери кәләндә елин оғул гејрәтли соналары—икид гызларымыз да чәнкинин инсанын ганы чошдуран сәдалары алтында ода дөнүб од парчасы олублар, елә чәпәр, обаја сипәр олублар. «Асланын еркәји-дишиси олмаз»,—дејиб улуларымыз.

Елимиз—Одлар јурдумуз азадлыг дөјүшләриндә од үрәкли оғулларына, гызларына архаландығы кими одлу галаларына, одлу мәбәдләринә күвәниб. Дөјүш заманы

һәр тәрәфдән од парлайыб. Јағы күч кәләндә галалар азадлығын оду сөнмәмиш сонунчу очаглар олуб.

Гәдим тарихин гәдим мәлуматларындан ајдын олур ки, о тајлы-бу тајлы доґма Азәрбајчанымызын елә бир кушәси олмајыб ки, орада башы көјләрә учалан мөһтәшәм гала, бүрч, гүллә, истәһкам абидәләринә, онун галыгларына раст кәлмәјәсән: Әлинчәгала, Чыраггала, Бәзз галасы, Кирдиман галасы, Чаваншир галасы, Әрк галасы, Зәрдүшт галасы, Гыз галалары, Дәрбәнд галасы, Абшерон галалары, Фит галасы, Гәһгәһә галасы, Пәри галасы, Кәләсән-көрәсән галасы, Күлүстан галасы, Короғлу галалары, Нәһәчир галасы, Әскәран галасы вә с., вә и. а.

Галалара бахдыгча гандан-гададан хәбәр верән өтән чағлар көзүмүз өнүнә кәлир. Ат дырнагларынын курултусу титрәдәрди бу дағлары. Елә бил ки, кечмиш һадиләрин дилсиз шаһиди олан бу галаларын мөһкәм диварлары, уча бүрчләри, нәһәнк гүлләләри, мөһтәшәм истәһкамлары өз әзми илә јенилмәк, әјилмәк билмәјән әрәнләрди. Бунлар чијин-чијинә дајанараг азман сәдләр тәк кечәли-күндүзлү кешијини чәкиб доґма јурдун. Гала диварларында олан мазгал вә бүрчләрдән галаја јахынлашмаг истәјән јағы дүшмәнә даш, ох, низә јағдырар, башына од әләјәрдиләр.

Улу бабаларымызын дүшмәни һәдәләмәк үчүн дүјүнләнмиш јумругларына бәнзәјир галалар:

Бу гала бизим гала,
Һәмишә бизим гала.
Тикмәдим өзүм галам,
Тикдим ки, изим гала.

Бу галаларын һәр бири тарих боју бир-бириндән ағыр, бә'зән көзләнилмәз тәһлүкәләрлә гаршылашыб.

Елимиздә-обамызда адәт иди. Шад хәбәри, бәд хәбәри тонгал галајыб билдирәрдиләр. Оғуз икидләрини, оғуз хатунларыны тоја, шәнлијә чағыранда дағын зир-вәсиндә, галанын башында одун јығыб тонгал галајардылар, бүтүн ел-оба биләрди, кејиниб-бәзәниб шәнлијә кәләрди, бајрам едәрди. Буна тој-дүјүн тонгалы, шадлыг тонгалы, бајрам тонгалы дејәрдиләр.

Ики тонгал галајанда исә биләрдиләр ки, елин башында бир гәза вар, тәһлүкә вар, дүшмән басгыны көзләнилир. Дејиләнә көрә јахынлашан тәһлүкә кечәләр

тонгалын ишығы, күндүзләр тонгалын түстүсү илә билдириләр. галадан-галаја өтүрүләрди...

Онда да ел икидләри јарагланыб, атланыб сыра-сыра сыраланар, алај-алај алајланардылар. Азәрбајчан ајага галхарды.

Сөз арасы. Намус вә гејрәт рәмзимиз олан галаларымыз тикинти сәнәтимизин ән гәдим абидәләри, ән надир инчиләридир. Маһир Азәрбајчан сәнәткарларынын, јүзләрлә, минләрлә ме'марын, устанын әмәјинин, ағлынын мөһсулудур. Һәр бир халгын өзүнәмәхсус тарихи, мәдәни ирси олдуғу кими, Азәрбајчанын да чох гәдим тарихи вә зәнкин мәдәни ирси вардыр. Бу ирсин бөјүк бир гисмини тарих вә мәдәнијјәт абидәләри тәшкил едир. Онларын бә'зиси тәбии тәхрибатлара уғрајыр, бә'зиси дә бахымсызлыг, наданлыг үзүндән гәсдән дағыдылыб сырадан чыхыр. Һалбуки бунларын һамысы бабаларымызын бу торпагда јадикар гојуб кетдији тарихи изләрдир. Биз бу абидәләрә лагејд мүнәсибәт бәсләмәклә әсил-нәсәбимизи, мәнлијимизи, симамызы, тарихдә варлығымызы, зәнкин мәдәнијјәтимизи һиссә-һиссә итирмиш олуруг.

Бә'зән гулағымыза башга сәдалар чатыр. Бир дә көрүрсән еләләри тапылыр ки, елин-обанын гүдрәтиндән, шөһрәтиндән хәбәр верән, тарихин јадикары нечә-нечә галанын, абидәнин дашларыны—үлү бабаларынын гурдуғуну сөкүб һәјәтинә кәтирир, өз тикинтиләриндә ишләдир. Бу күнкү күнүмүздә елә адамлар аз олар, бәлкә дә һеч олмаз. Ахы, инди һәр јердә гәдим абидәләрин бәрпасы кедир. Әкәр кимсә абидәнин, лап харабалыға чеврилсә дә бирчә дашына да тохунса, буну јалныз дүшмәнчилик кими гијмәтләндирмәк олар. Улу бабаларымызын јаратдыгларыны јерлә-јексан едән јағылар, бу абидәләри өз адларына чыхармаг истәјән үздәнираг «достларымыз» да аз олмајыб, инди дә јох дејилләр. Она көрә бир нәфәр кими һамымыз абидәләримизи горујуб јашатмалы, онлары өјрәнмәлијик. Башга чүр мүмкүн дә дејил.

Гәдим абидәләримизи горумагла биз јени нәсли халгымызын тарихи кечмиши вә зәнкин мәдәнијјәт хәзинәси илә таныш едир, онлары вәтәнпәрвәрлик руһунда тәрбијә етмиш олуруг.

Кәлин изимизи итирмәјәк...

МИН БИР ДЭРДИН МИН ДЭРМАНЫ

Јајлаглары кээдикчә аб-навасындан үрәкләрә мөлһәм јајылыр. Меһ эдикчә этрафдакы чичәкләр әтирләниб наваны долдуруп. Дизә чатан чүрбәчүр отлар, көз охшајан, әтри адамы мәст еләјән күл-чичәкләр арасында бир-биринә сөјкәнән чобан евләриндә—дәјәләрдә, ала-чыгларда галмаг, јүзилләрин тәчрүбәсини јашадан, мин дәрдин мин бир дәрманы олан шәфа биткиләринин сиррини билән узунөмүрлү гочаларымызла сөһбәт етмәк нечә дә хошдур. Ушаглар да, бөјүкләр дә дағлардан, јајлаглардан әвәлик, пилтан, әләјаз, гантәпәр, гузугулағы, гырхбугум, нанә, шому, зиринч, гырхбүзүк, баға-јарпағы, гајмагчичәји, ајыдөшәји, чобанјастығы, тәкәсаггал, јарпыз, итбурну, бөјүрткән вә нечә-нечә адыблинмәз лоғман биткиләри топлајар, хурчунларыны, һејбәләрини долдурарлар.

Өтән чағларда дағларымызын, јајлагларымызын бу шәфаверичи отларыны, күл-чичәкләрини адбаад таны-јанлар дава-дәрман билмәздиләр.

Лоғман һикмәтли биткиләрин сиррини, һикмәтини јахшы билән нәнәләримиз, бабаларымыз ону јығар, гајнадыб хәстәни буға верәр, дәмләјиб ичирдәр, јахуд бәдәнинә дөшәјәрдиләр. Көтүрәк елә ади, һәр јердә битән кичитканы:

— јел хәстәлијинин дәрманыдыр; бундан башга онун сујунда баш да јујар, бәдәни сәпән адамы дузлу кичиткән сујунда чимиздирәрдиләр.

Бизим кәнддә гоча бир гадын варды. Ејвандакы дибчәкдә һәмишә сәдо адландырдығы битки әкәрди. Хырда јарпаглы бир битки иди. Өзүнәмәхсус гәрибә әтри варды. Елә ки, бизләрдән биримиз тумов олардыг, һәмән гоча нәнә о саат бу биткидән чај дәмләјәр, ону һәм хәстәјә ичирдәр, һәм дә башына бир дәсмал салыб нәфәсинә верәрди. Онун кәрамәтинә сөз ола билмәзди.

Нәнәләримизин хејир-дуасы үзәрлик күлүндә јашајыр:

Үзәрликсән, навасан,
Мин бир дәрдә давасан.

Бојмадәрән биткисинин нә гәдәр азар-безара әлач олдуғу барәдә исә белә дејибләр:

Бојмадәрән ачыдыр,
Дава-дәрман тачыдыр.

Белә бир мө'чүзә әвәликдә дә вар. Дејирләр, әвәлик једди дәрдин дәрманыды... Бәс јарпыз? Куја јарпыз башағрысына дәрманды. Биткиләр өз јериндә, лап мејвә вә киләмејвәләр дә, тәрәвәз нөвләри дә, бағ-бостан биткиләри дә дәрман кими ишләдилир. Көтүрәк ади сарымсағы. Онун үчүн дејәрләр ки:

Әчәб једим сарымсаг
Чаным олду саппасаг.

Сарымсаг һаггында белә бир рәвајәт дә вар. Дејирләр ки, ушаға 15 јашынадәк сарымсаг једирдилсә, о күнүн-күнорта чағы көјдәки улдузлары көрә биләр.

Мејвәләрин демәк олар ки, һамысы өзүнә көрә тәбии дәрмандыр. Халг арасында һаһаг јерә демирләр ки, үзүм, алма, нар һәкими гапыдан гајтарыр.

Үзү Дәдә Горгуддан бәри дастанларымызда, нағылларымызда һәмишә дағларымызын, јајлагларымызын дәрлдәрә дәрман, јаралара шәфа күл-чичәјиндән данышылыб, сөһбәт ачылыбдыр. Икид Туралын ағыр јарасына дағларымызын чичәји, бир дә ана сүдү әлач едибдир. Халгда тәсадүфи һеч нә јаранмајыб. Лоғман күл-чичәкләр јүз илләрин, мин илләрин сынағындан чыхыб, икидләримизә, әрәнләримизә чарпылмаз гол, алынмаз синә верибдир.

Дағларымызын, јајлагларымызын доғрудан да чан дәрманы олмасы илә бағлы бир рәвајәт јада дүшдү.

Рәвајәт. Дејиләнә көрә, чох-чох гәдимләрдә бир падшаһын гызы ағыр дәрдә мүбтәла олур. Лоғманлар төкүлүб кәлирләр, анчаг һеч бири гызын дәрдинә әлач тапа билмир. Көзләр көрә-көрә гыз шам кими әријир. Падшаһ гызынын өлмәсини көрмәмәк үчүн әмр едир ки, ону көздән-нәзәрдән узаг бир јерә апарсынлар. Гызы кәтириб, уча бир дағын башына чыхардырлар. О, тәктәнһа галыр, боғулдуғуну һисс едир, синәсиндә баш верән ағрыдан јерә узаныр, дили илә торпағы јаламаға башлајыр. Арадан бир нечә күн кечир. Падшаһ әмр едир ки, кедиб гызын вәзијәтилә таныш олсунлар, онун тәлејиндән бир хәбәр кәтирсинләр. Сарај адамлары һәмин даға кәлир, гызы сағ-саламат көрүб көзләринә инанмырлар. Ондан бу мө'чүзәнин сиррини сорушурлар. Этәгана кәлән, јанаглары алланан гыз күлә-күлә чаваб верир:

— Мәни бу торпаг дирилтди. Үрәјимә гүввәт, көзләримә ишыг верән көрдүјүнүз бу торпагдыр, дашларын гүдрәтидир...

Бу һадисэдән сонра лоғманлар һәммин даға кәлирләр. Дағын зирвәсиндән торпаг көтүрүб диггәтлә бахырлар. Торпағын ичиндәки ағ парлаг дуз дәнәчикләрини көрүб тәәччүбләнирләр. Елә о вахтдан бу даға Дуздаг дејир-ләр.

* * *

Бир нечә ил бундан эввәл археолог алимләримиз Нахчыван шәһәриндән 10—12 км шимал-гәрбдә јерләшән Дуздагда (һүнд. 1200 м) ерамыздан эввәл III—II мин-иллијә аид едилән дуз мәдәнләри ашкара чыхармыш-лар.

Бу күн дузу доғрудан да чан дәрманы олан һәммин Дуздагда нечә-нечә хәстә дуз дәнәчикләринин ишығына топлашыр. Јахынлыгда салынан аллеркеоложи санато-ријада бронхиал астма (тәнәффүс јолларынын хәстә-ләнмәси) хәстәлији мүәличә олунур. Мүәличә үсулу чох садәдир. Хәстәләр дуз чыхарылан мәдәнләрдә кечәлә-мәли олур. Дуз мәдәни дедикдә һамыја мәлум олан, даш шәклиндә чыхарылан ади хәрәк дузу, башга сөзлә мәтбәх дузу истәһсал олунан јер нәзәрдә тутулур. Көһнә дуз мәдәни лағымынын диварында јер газыјыб дүзәл-дир, ораја чарпајы гојурлар. Хәстәләр бурада јалныз кечәләр јатыр, өзү дә шәфа тапырлар.

Һ а ш и ј ә. Бир мәсәлә адамын үрәјини көјнәдир. Инсафдырмы шәһәрләрдә, һәтта бир чох кәндләрдә әл-әл ахтарылан лоғман чичәкләр о дағларда, мешәләрдә кө-јәрә-көјәрә нијә аптекләрә «кәлә билмәсин». Бизә елә кәлир ки, ајры-ајры рајонларда дәрман биткиләрини гәбул едән мәнтәгәләр јаратмаг олар. Бу иш гәјдаја гојулса, һәм көздән узаг, көнүлдән ираг дағ кәндләри-мизин чамааты хејир көрәр, һәм дә сәһијјә очагларымыз. Бу күл-чичәјин, бу дәрман биткиләринин топланмасы, јығылмасы да сәлигә-саһман истәјир. Адам вар ки, он-лары көкүндән гопарыр, јахуд да тохумлајан вахты јы-ғыр. Белә олмаз. Кәрәк биткинин көкү торпагда гала, тохуму сәпәләнә ки, кәлән ил јыға биләк. Јохса көкү кәсиләр.

ҺӘР ПИЈАЛӘСИ МИН БИР ДӘРДИН ДӘРМАНЫ

Ән гәдим чағлардан бәри дәдә-бабаларымыз јајлаг-ларымызын әтирли күл-чичәјиндән, бағларымызын, ме-шәләримизин мер-мејвәсиндән ширә чәкиб хош әтирли, ләззәтли сүфрә ичкиси вә шәрбәтләр дүзәлдәрдиләр. Һәр пијаләси мин бир дәрдин дәрманы...

Хошакәлим, ағыз дада кәтирән бу ички вә шәрбәт-ләр чох вахт һазырландыглары от вә чичәкләрин адыны дашыјыр: *чижәләк шәрбәти, моруг шәрбәти, албалы шәр-бәти, лимон вә портағал шәрбәти, зәфәрән шәрбәти, рејһан вә јахуд нанә шәрбәти, күл сују* вә с. Сүфрә ич-киләриндән бунларла јанашы сәһләб, *туришаширин, гән-даб, хошаб, искәнчәби, гораба* вә башгаларыны да көс-тәрмәк олар. Мүхтәлиф адда, мүхтәлиф дадда олан бу мәһсуллар халгымызын күндәлик зәрури тәләбатыны өдәмәклә јанашы, ән'әнәви олараг тојларда, бајрам вә шәнликләрдә дә вериләрди. Онларын тәркиби шәкәр, зүлали маддәләр, витаминләр, ејни заманда сағламлыг үчүн хејирли олан бир сыра дикәр маддәләрлә зәнкин-дир. Бу ичкиләрин үстүн чәһәтләриндән бири дә одур ки, онлар сәринләдичи, күмраһландырычы, иштаһачма хү-сусијјәтләринә маликдирләр, өзләри дә алкоғолсуздур-лар. Һәммин ичкиләр инсанын һафизәсини мөһкәмләнди-рир, фикрини дәгигләшдирир, иш габиліјјәтини ар-тырыр, әсәби сакитләшдирир. Ону ичән адамда көзәл әһвал-руһијјә јараныр.

Јери кәлмишкән гејд едәк ки, гәлби нур улуларымыз бир чох хәстәлијин, о сырадан ган азлыгынын, бәдән зәифлиинин, баш кичәлләнмәсинин, сојугдәјмәнин, бо-ғаз вә гарын ағрысынын, өскүрмәнин вә с. гаршысыны алмаг үчүн нөв-нөв ширәләрдән, шәрбәтләрдән истифа-дә еләјибләр.

Чох тәәссүф ки, бу шәфалы ички вә шәрбәтләрин неч бири сатылмыр, онлар республикамызын ичтиман ишә мүәссисәләриндә дә тәтбигини тапмалыдыр.

КӨЗҮ ЈОЛДА ГАЛАН ДАҒЛАР

Бу дағлар, улу дағлар,
Чешмәли, сулу дағлар.
Бурда бир икид өлүб
Көј кишнәр, булуд ағлар.

Ел арасында чох мәшһур олан бу гәдимдән гәдим бајатыны динләдикчә хатирәләр дил ачыр. Башынын думаны, чәни-чискини әскик олмајан улу дағлар, доғма јајлаглар јада дүшүр. Өз көзәллији, фүсункар јајлағлары, буз булағлары, күзкү көлләри, күллү-чичәкли ја-мачлары, мешәләри, јајда да әримәз гарлары илә әбәди учалығында галан дағлары јада саланда гәлбләрдән ағры, көјнәрти кечир, гәһәр боғазда килидләнир, титрәк додағлар гәфил араланарағ

Үзү бәри бахан дағлар...

дејир.

Елә бил ки, бағры јаныг дағларымыз ган ағлајыр, фәрјад чәкир, һарај чәкир. Елә бил ки, бојну буруг дағларымыз јаса батыб.

Һарданса ашығын охудуғу һәзин, кәдәрли бир сәс ешидилир:

Бу дағларда мәғрур галан,
Даш јеринә мән олајдым.
Јанағындан ахыб кедән
Јаш јеринә мән олајдым.

Һеч ағыла да кәлмәзди ки, нә вахтса бу улу јурд јер-ләри дүшмән тапдағына чевриләчәк. Онларын көзәлли-јинә, сакитлијинә гыјан инсан тапылачағ.

Әсир дүшмүш бу чәннәт кушәләриндә инди нә мәлә-шә-мәләшә кәзән гојун-гузу, мал-гара сүрүләри, нә дә ат илхылары вар. Елә бил ки, јүјрәк дағ чајларынын зүмзүмәси, шәләләрин һарај-һәшири, гушларын үрәк ачан нәғмәси дә јоха чыхыб. Јајлағларын, мешәләрин гојнуна вәлвәлә салан, адамын үрәјинин өзәјини дағлајаң чобан түтәјинин сәси гејбә чыхыб.

Ана торпаг! Бу күн сәнин душтаг гојнунда үјүјан улу-ларымызын түрбәси дә, јурд-јуваларымыз да, ојлагла-рымыз да кимсәсиз галыбдыр. Јад ләһчәләри ешидилән бу јерләр инди доғма сәсә, доғма данышыға һәсрәтдир.

Јағы дүшмән, ганичән дүшмән һеч вәдә көз тутмаја-чағ јаралар вурду бизә. Бу сағалмаз јаралар һәлә иннән белә чох көјнәдәчәк көксүмүзүн башыны. Анчағ гәм-кәдәр дүјүлары бизләри һәлә тәрк етмәсә дә, дағлы-јајлағлы күнләримизин һәсрәт јанғысы илә говрулсағ да гәддимизи дүзәлдиб ганлар баһасына олса да тез-кеч јурд јерләримизи, торпағларымызы дүшмән тапдағын-дан азад етмәли, о бәхтәвәр күнләрә бир дә гајытмалы-

Синәси јаралы дағлар, сән һеч заман јадын-јағынын мәскәни олмајачағсан. Вахт кәләр, бир дә дөнәрик ора-лара, о дағлара, о јајлағлара, о елләрә.

Әзизим Вәтән ағлар,
Көјнәји кәтан ағлар.
Дағ чәкди елә дүшмән,
Анам, аһ Вәтән ағлар.

Әзизим Вәтән јахшы,
Көјмәјә кәтан јахшы.
Кәзмәјә гәриб өлкә,
Өлмәјә Вәтән јахшы.

ГУЈРУГ ДОҒДУ—ЈАЈ ЈАРЫ ОЛДУ

Јајын икинчи дөврү дә чох марағлыдыр, адына *гуј-ругдоғду* дејирләр... Әввәлки мүддәт кими бу дөвр дә 45 күн давам едир, јә'ни август ајынын орталарындан пајыз кирән күнәдәк узаныр.

Бәс, гујругдоғду сөзү нә демәкдир, һарадан мејдана чыхыб?

Гујругдоғдунун тарихи чох гәдим заманлара кедиб чыхыр. Өзү дә инсанларын көј вә улдузлары мүшаһидә-синдән јараныб. Инсанлар јајын јары олдуғуну көјдә гујруглу улдузларын көрүнмәсиндән мүәјјән едирдиләр вә тәсәррүфат ишләрини мәнз бу дөврдә көрүрдүләр.

Халғымызын јүз илләрдән кәлән мүшаһидәчилији она чох шеј өјрәдиб. Мәсәлән, јајда пиштиши биткиси сараландан сонра торпағы шумламазлар. Бу вахт шум-ланан торпаг кәлтәләнәр вә мәһсүл вермәз. Бу нәсиһәтә гулағ асмајанлара дәјирманын ағзыны бағлајанлар де-јәрләр. Вә јахуд ел-обада билирдиләр ки: гујруг доғана-дәк күләши јығмазлар, чүнки гујруг доғандан сонра һа-валар сојујур, јерә шеһ дүшүр, чөл-чәмән јенидән јашыл либасыны кејинир. Күләши дә она көрә һәлә јығмыр-дылар ки, гујругдоғандан сонра шеһ дүшүб күләши нәм-ләтсин, јумшалтсын, дашынмасыны асан етсин.

XIX јүзилин икинчи јарысында—XX јүзилин әввәл-ләриндә јашамыш мәшһур Азәрбајчан тәбиәтшүнәсы маарифчи-алим һәсәнбәј Зәрдаби һәлә 1905-чи илдә «Гујруг доғду, чиллә чыхды» адлы мәғаләсиндә јазыр-ды: «Бизим көј үзүндә кечәләр көрүнән улдузларын һа-мысы һәмишә көрүнмәјир. Елә улдуз вар ки, илин бир вахтында көрүнүр, гејри вахтларда көрүнмәјир вә бир

дә улдузлар чох олдуғундан онлары бир-бириндән араламагдан өтрү онлары дәстә-дәстә едиб һәр бир дәстәјә бу дәстә охшадығы шејин, ја һејванын адыны гојурлар ки, онлары танымаг асан олсун. Бу улдуз дәстәләринә чүрбәчүр адлар гојублар. О чүмләдән онларын бир дәстәсинә гујруг дејирләр ки, һәгигәтән һејван гујругуна шәбаһәти вар. Зикр олан заман ки, јајын ортасы олур вә күнүн иткисинин јер үзүндә галан һиссәси фәзада јох олан һиссәсинә бәрабәр олур ки, ондан сонра јерин үзү мүрур илә сојујур. О, гујруга охшајан улдуз дәстәси бизим јеримиздә түлу едир. Һәр кәс ијулун 25-дә (тәзә тәгвимлә исә августун 7-дә) сүбһ тездән дуруб күндөгана бахса, орада о гујруга охшајан улдуз дәстәсини көрүр. Гујругдоғманын вахты августун 6-дан 15-дәкдир. Һәмин дөврән башлајараг һавалар тәдричән сојујур».

Һәмин гујруглу улдузларын јајын бу дөврүндә доғмасы гәдим азәрбајчанлыларын илин бу мәрһәләсини белә адландырмасына сәбәб олуб.

Алимләр арашдырмалар нәтичәсиндә көстәрибләр ки, «Гујругдоғду» ифадәси Буға бүрчүндәки Үлкәр улдуз топасы илә бағлы јаранмышдыр. Н. Б. Зәрдабинин јаздығы «гујруга охшајан улдуз дәстәси» Буға бүрчүндәки Үлкәр улдузларыдыр. Үлкәр улдузларыны руслар Плејады, әрәбләр Сурәјја, фарслар исә Пәрвин адландырырлар. Биз азәрбајчанлылар Һәмин улдузлара һодагкарван вә ја шамтәрәзи дејирик.

Азәрбајчан халг тәгвиминдә јајын јарыдан кечдији чаға *гујругдонду* да дејирләр. Бәзиләри елә билир ки, бу, *гујругдоғду* истилаһынын сәһв шәклидир. Анчаг гујругдоғду башга, гујругдонду башгадыр. Бунларын һәр икиси јајын ејни дөврүнүн мүхтәлиф адларыдыр. Јајлағларда чобанлар гујруг әридиб јағыны кечә чөлә гојардылар. Ертәси күн бахардылар, әкәр гујруг донубса демәли, дағларын кечәдән-кечәјә кәлән сојуглары башлајыр. Бундан сонра истинин үзү дөнәр, јајын бәјлији гуртарарды.

«Гујругдоғду» мүддәтиндә, Азәрбајчанын демәк олар ки, бүтүн арычылыг бөлкәләриндә кәндалаш биткисинин башындакы сачаглы чичәкләр гараланда арычылар бал кәсмәјә башларды. Халг тәчрүбәсинә көрә бу дөврәдәк арылар лазыми гәдәр ширә топлаја билирди. Балын Һәмин вахтдан тез кәсилмәси әлверишли дејилди, чүнки бал һәлә јетишмәмиш олур, һәм дә ки, бу мүддәтдә ары аиләсиндә арыларын сајы олдуғча чох олур, бу

да бал кәсилмәси ишини чәтинләшдирир. Кәндалашын күлләри гаралан вахт исә ары аиләсиндә арыларын сајынын азалмасы бал кәсилмәси ишини нисбәтән асанлашдырыр.

Балы кәсмәк үчүн, адәтән, илин мүәјјән вахты (јәни кәндалашын чичәкләри гараланда), һәфтәнин мүәјјән күнү (чүмә күнү), күнүн исә мүәјјән вахты (күн әјилән вахт) сечилирди.

Бу, арычылар арасында күнүн ән әзиз вәдләриндән бири иди.

Ләнкәран—Астара бөлкәсиндә исә балын сүзүлмәси бичиндән сонра, тәхминән ијулун икинчи јарысында башланырды. Бәзи рајонларда (Исмајыллы, Губа) уста арычыларын дедикләринә көрә, пәтәјин гаршысында шәһ әмәлә кәлдикдә балы кәсмәк оларды.

Балын кәсилмәсинин башланмасы арычыларын севинчинә сәбәб олурду. Бу мүнәсибәтлә шадлыг едирдиләр, бир-биринә көзәјдынлығы верир, јанағларына бал чәкир, хејир-бәрәкәт диләјирдиләр. Ел арасында дејилән «кәлди баллы күн, јамачда вар тој-дүјүн» бунунла әләгәдардыр. Бу дөврә халг арасында *баллы ај* да дејиләрди. Евин ајағы сајалы, әли бәрәкәтли ағсагалы, ағбирчәји әлләрини галдырыб, үзүнү һаггын дәркаһына тутуб:—Бәрәкәтли олсун, Аллаһ һамынын хејирли-шинли пајыны версин,—дејәрди.

Халгымызын нәчиб адәтинә көрә, бал кәсилән вахты балдан миннәтсиз-тәмәннасyz гоһум-гоншулара, арысы олмајан јахын кәндлиләрә пај көндәрирдиләр. Бу пајла ширин һәјат, боллуг арзулајыблар.

БАЛ ТУТАН БАРМАГ ЈАЛАР

Һәлә гәдим заманлардан балы тәбиәтин һәдијјәси, сәһирли мө'чүзәси һесаб едирдиләр. Арычылығын сирли дүнјасына бәләд олмајанлар балын зәриф шәһ шәклиндә көјдән дүшдүјүнә инанырдылар. Бу әгидә Азәрбајчанда да вахтилә кениш јајылмышдыр. Арылар һаггын да сөз дүшәндә арычылар дејирдиләр: «Нә едәсән ки, Сүләјман пејғәмбәр дүнјанын бүтүн сирләрини ачыб, амма ки, арынын сиррини тапмајыб». Халг арасында белә бир мәсәл вар: «Бу сирр—арынын сирри—ары һәјатын сирридир».

Аз зәһмәт тәләб едән, чохлу кәлир верән тәсәррүфат сәһәси олан арычылыгда Азәрбајчан халгынын нәсилдән-нәслә чатдырдығы гәдим вә зәнкин тәчрүбәси, ба-

чырыгы олмушдур. Арычы кэндилер арыларын һәмишә гәдрини билмиш, онларын мө'чүзәли аләмнини марагла вә диггәтлә изләмишләр. Жөрүнүр, бу, арыларын һәжәтынын вә ары балынын лап гәдим заманлардан инсанын диггәт мәркәзиндә олмасындан ирәли кәлмишдир. Тәчрүбәли арычылар дејирләр ки, ары јахшы дөвләтдир, кәрәк ондан јахшы да муғажат оласан. О, наз сеvir, гаҗы сеvir. Ары да инсан кими гуллуғ истәјир. Халг арасында дејилмиш «Арыны гој баҗчаја, балын кетсин ахчаја», «Арынын зилләти, балын ләззәти», «Балы сүфрәмиздә, зәһмәти торпағымызда» вә дикәр мүдриқ сөзләр вә мәсәлләр мәнз бунун нәтичәсидир.

Бал тәбиәтин инсанлара бәхш етдији, әмәлә кәлмәсиндә биткиләрин вә арыларын иштиракы олан ән гијмәтли вә мө'чүзәли не'мәтдир. Ағыз ләззәти олан, улуларын дедији кими, адамы бир лоғман тәк дүнја дурдугча сахлајан бал мүаличәви хүсусијјәтләрә малиқдир.

Шәргин мүдриқ алим вә һәкими Ибн Сина өмрү узатмағ вә әмәк габилијјәтини сахламағдан өтрү бал јемәји мәсләһәт көрүрдү: «...Әкәр кәнчлијини горумағ истәјирсәнсә, мүтләғ бал је».

Ибн Синанын фикринчә, јашы 45-и өтмүш һәр бир адам мүнтәзәм бал јемәлидир. Нәм дә о, белә һесаб едирди ки, балы, хүсусилә, тәркибиндә чохла мигдарда јағ олан гозла бирликдә једикдә даһа фајдалы олур. Бөјүк лоғманын јаздыгына көрә, гызыл күл ләчәкләри илә балын гарышыгы вәрәм хәстәлијинин илк мәрһәләсиндә тә'сиредији гүввәјә малиқдир. Ибн Сина үрәк хәстәлијини нар ширәси гарышдырылмыш бал илә мүаличә едирди.

Балын өмрү узатмағ үчүн гијмәтли гида вә еләчә дә бир чох хәстәликләр үчүн көзәл мүаличә васитәси олмасы азәрбајчанлылара улу чағлардан мә'лум иди. «Бал лоғмандыр, мин бир дәрдә мин дәрманды»,—дејиб улу бабаларымыз. Бал сөзүн әсл мә'насында чан дәрманьдыр, зәифә гүввәт, гансыза ган, күчсүзә күч, сағалмаз дәрләрә шәфа, көзләрә ишығ верир.

Јарымшәффаф, гызылы-чәһраји рәнкли, дады ширин, хош әтирли балын тәркиби кимјәви чәһәтдән чох мүрәккәбдир. Мүәјјәнләшидрилмишдир ки, балын тәркибинин 80 фаизиндән чохуну глүкоза вә мејвә шәкәри тәшкил едир. Балын тәркибиндә организмн тез бир заманда мәнимсәјә билдији карбоһидратлардан башга мүхтәлиф ферментләр, үзвү туршулар, витаминләр, минерал маддәләр вә с. ашкар едилмишдир.

Балын дәјәри, мүаличәви тә'сири онун тәркибиндә-

дир. Рәнки, әтри, дады, кристаллашма габилијјәти һәмин балын алындыгы күл-чичәк ширәсинин кејфијјәтиндән вә нөвүндән асылыдыр. Јүксәк гида кејфијјәтинә вә мүаличәви хүсусијјәтләрә јалныз јүксәк кејфијјәтли тәбии вә халис ары балы малиқдир.

Сүфрәләримизин ән көзәл не'мәтләриндән олан балдан һәлә гәдим заманлардан мүхтәлиф адда, мүхтәлиф дадда ләзиз милли ширнијјат мәһсуллары һазырланмасында кениш истифадә едилир.

Азәрбајчанлылар бүтүн Шәргдә шөһрәт газанмыш Бақы, Шәки, Нахчыван, Кәнчә, Губа пахлавасына ширә әвәзинә бал һопдурудулар. Губа бүкмәси, Шамаһы баллыбадысы, Зағатала гурабијәси вә с. ширнијјат мәһсулларынын ширәсини балдан һазырлајырдылар. Ширван гатламасынын, Ордубад рулетинин, гозлүбурманын ичини һазырламағ үчүн гоз, бал вә әдвигәтдан истифадә едирдиләр. Мәрәсим һалвасыны, адәтән, балла чалырдылар. Балдан һазырланмыш гујмағ, һалва гәнддән һазырланмыш һалва вә гујмағдан даһа кејфијјәтли, ләззәтли вә чох әтирли олур. Гујмағ, хәшил халг арасында ган азлыгынын, зәифлијин, баш кичәлләнмәсинин гаршысыны алмағ үчүн дә ишләдилир. Бундан башга, гујмағ вә хәшил бәдәнин зәифлијинә көмәк етдијиндән доғушдан сонра кәлинләрә дә верилир.

Азәрбајчанда балдан мүхтәлиф нөв мүрәббәләр, бәкмәз, шәрбәт, ричал вә башга јемәкләр һазырланаарағ кениш истифадә олунмушдур.

* * *

Халгымызын тәсәррүфат мәншәтиндә арычылыгы кениш јер тутмасы илә әлағәдар оларағ ары сахлајан кәндилер арасында бир сыра инанчлар, ајинләр, адәт-әнәнәләр дә мөвчуд иди. Бунлар чохла бал топламағ, бечә әлдә етмәк, арылары һәр чүр хәтәрдән горумағ үчүн едилән чәһдләрлә бағлыдыр. Мәсәлән, пәтәкликдә һүндүр бир јерә Гур'ани-Кәримн мүгәддәс ајәләриндән бирини, бә'зән исә үзәррик, бујнуз, ит, ат, марал вә с. һәјван кәлләсини, тәбии дешији олан даш, көзмунчуғу асар вә белә күман едәрдиләр ки, бунунла онларын мәһсулу бол, арылар да һәр чүр бәладан узағ олачағлар.

Сөз арасы. Илк јазылы гајнағларын вердији мәлумата көрә ә'ла кејфијјәти, хош әтри, дады, гызылы шәффаф рәнки илә фәргләнән Азәрбајчан балы мәшһур олмушдур. Бу торпағын балы артығ XIX јүзилдә Прагада,

Франсада, Америкада жүксәк мүкафатлара лајиг көрүл-мүшдү.

Сағалмаз дәрдрә шәфа верән, дағларымызын, јајлағларымызын әтирли балы бу күн көрән нечәдир. Дағ балынын ләззәти инди дә дамағымыздадыр. Һәлә дадмамышдан әтриндән гокусундан мәст олардын.

Кәлбәчәрин фүсункар јајлағларында, сых галын мешәләриндә зоғал, вәләс, фындыг, јемишан, палыд вә с. јүз чүр барлы-бәһәрли, наз не'мәтли мешә ағачлары вар. Кәлбәчәрин Ағчакәнд јахынлығындакы мешәләриндә, Тәртәрчајын сағ саһили бојунча узанан Готурлу кәндинин мешәлијиндә кениш чөкә ағачы саһәләри вардыр. Арычылар нағлы олараг бу јерләри «бал мәнбәји» адландырырлар. Кәлбәчәрдә гоча арычыларын дедијинә көрә, 100 јашлы чөкә һәр ил 40 кг бал ширәси верә билир. Халг арасында дејирләр ки, «Чөкә олан јердә ары олар» вә јахуд «Чөкә зоғлары сүзүлмәмиш ары шаныдыр».

Дадына, кејфијәтинә вә мүаличә әһмијјәтинә көрә бөјүк шөһрәт газанмыш, узаг-узаг өлкәләрә апарылмасына сәбәб олмуш Азәрбајчан балыны арычылар Габагтәпә арысындан (сакит, зәһмәтсевәр, сојуға, хәстәлијә дөзүмлү, һәмчинин мәһсулдарлығы илә сечилән Габагтәпә арысы һәлә XIX јүзилдә мүтәхәссисләр тәрәфиндән «гызыл ары» адландырылмышдыр) алырдылар.

Һајыф, чох һајыф ки, вахтилә күлзарлығларымызын, дағ чәмәнликләримизин, мешәләримизин јарашығы, тәсәррүфатларымызын шөһрәти олан бу гијмәтли ары сон илләр хејли азалмыш, көкү қәсилмәк тәһлүкәсинә мәрүз галмышдыр. Һәлә аз гала «Гырмызы китаб»а јазылмалы олубдур. Габагтәпә арысынын горунмасына, гајғысына сајынын артырылмасына бөјүк еһтијач вар.

ЕЛГОВАН КӘЛИБ—КӨЧМӘК ВАХТЫДЫР

Елә ки, дағларын јахасыны бир сојуг шеһ титрәдиб кечди, јајлағларын сојуглары башлады, көч хәбәри јајыларды ел-обаја. Бу мүддәтдә тез-тез гыров дүшәр, чән дүшәр, дағлардан думан, чискин әскик олмаз. Дан јериндән сојуг күләк әсәр, адына елгован дејәрләр. Еләчә дә халг тәгвиминдә бу дөврә е л г о в а н — јајлағ чамаатыны арана гован сөјләјәрләр. «Елгован кәлиб, көчмәк вахтыдыр»,—халг дејими дә бунунла бағлыдыр.

Јајлағ дөврүнүн сонунда чобанлар гојунлары гырхардылар. Адәтә көрә гырхым вахты гојуна су көстәрмәз-

диләр. Дејәрдиләр ки, су көрән гојун гырхлыға дүшәр.

Ел-обанын үмуми адәтинә көрә, илк гојунун әл-ајағыны бағлајан вә гырхлығы ишә салан ағсагал оларды, Сүрүдән ән ири вә сачағлы гојун кәтириләр, гајчы ишә дүшәрди.

Јаз вә пајыз јунундан мүхтәлиф мөгсәдләр үчүн истифадә едирдиләр. Халг арасында «јапағы» адланан јаз јунундан әсасән, јун парча, кәбә, халча тохунар, јорған вә башга шејләр һазырланмасы үчүн истифадә олунарды. «Күзәм» адланан пајыз јунундан исә кечә дөшәк вә мүхтәлиф өлчүлү кичик дөшәкчәләр һазырланарды. Гузу јуну әсас е'тибары илә јун парча тохунмасы вә јорған һазырланмасы үчүн ишләдиләрди.

Адәтән сентјабрын әввәлләриндә баша чатан јун гырхымындан сонра башланарды аран көчү. Очағларын түстүсү күнү-күндән сәјрәлмәјә башлајарды. Бу вахт елат чамааты јыр-јығыш едәр, әшјаларыны һејванлара јүкләјәр, алачығлары сөкәрди.

Јајлағдан арана көч едәндә, дәјәни-алачығы сөкәндә гәнд, ноғул вә б. ширнидән хонча тутар, 3 дәфә алачыг јеринин әтрафына доланар, ширни сәпиб үстүнә су төкәрләр. Јајлағ јурдунун һај-һарајлы, сүрүлү, нахырлы, бинәли-дәјәли, бир сөзлә, елли-елатлы күнләри беләчә гуртарарды.

Елә ки, көч башлајарды арана сары дартынмаға, чобан «Думан саламат гал, дағ саламат гал»ы зүмзүмә әлә-јә-еләјә сүрүнүн габағына дүшәрди. Бахырсан ки, гојунгузу төвшүјә-төвшүјә дағлардан үзү ашағы кәлир. Нечә дејәрләр, ел-обаја хејир-бәрәкәт, рузу кәлир. Көчә раст кәләнләр, әтә-чапа кәлмиш гојун-гузуја бахыб «Ај ма-шаллаһ, бәрәкәти түкү саны олсун»,—дејәрдиләр. Јол-боју ушағлар да јајлағдан енән сүрүнүн далынча гачар, сөз сөјләјәр, бајаты чағырардылар:

Телли мәрчан бизә кәл,
Дағдан ениб дүзә кәл.
Дырнағынын изијлә
Бу јерләри бәзә, кәл.

Өкүзләрим наз ејләр,
Гујруг булар, тоз ејләр.
Һәр ахшам күн батанда
Көвшәгдә пәрваз ејләр.

Дагдан енен заман тәчрүбәли чобанлар мүтлэг јовшанлыгыда бинә салардылар. Әтирли битки олан јовшаны гојун чох иштаһла јејәрди. Чобанларын фикринчә, дагдан енен гојун кәрәк, јовшан да јејәјди, јовшан јејән гојунун чијәрләриндә јара, гурд олмур.

Јајлаг чамааты арана чатһачатда евдә-ешикдә бир-бириләрени муштулуглајардылар.

Илкин үч ајыны көј јајлагларда, күл-чичәк сәлтәнәтиндә јајлаглајан аһылларымыз, оғул-ушаг, гыз-кәлин дағын-јајлағын һавасыны көтүрәр, әтә-гана кәләрдиләр. Танымаг олмурду онлары. Елә бил јанагларына гырмызы боја чәкиләрди. Тәмиз дағ һавасы, көј јајлаглар инсан өмрүнү узатмаға, чох јашамаға хидмәт едир. Нәнә-бабаларымыз да јүз ил, јүз илдән артыг өмүр сүрәрдиләр.

ДУШҮНЧӘЛӘРИМИЗ, АРЗУЛАРЫМИЗ

Јазылы гајнаглардан, еләчә дә аһылларын јаддашын-да галанлардан мәлум олур ки, вахтилә Азәрбајчанда «Көч бајрамы», «Гырхым бајрамы», «Гузу бајрамы», «Дөл бајрамы», «Сағым күнү» вә и.а. гејд едиләрди.

Лакин чохдандыр ки, чобан бајрамлары јаддан чыхыб, олан-галан шәнликләрдә дә әввәлки гурғу-бүсәт галмајыб. Түтәксиз тәсәввүр едилмәјән чобан өз түтәјини дә артыг унудур.

Әввәлки вахтларда ајрыча кечирилән «Гузу бајрамы» әрәфәсиндә чобан он күн мүддәтиндә гузуну көрпә ушаг кими гучағына алыб анасына көстәрәр, сонра гајтарарды. Ијирми биринчи күн гузу ота бурахыларды. Илк отарма... Бах елә һәмийн күн гадынлар чобанлара ширни хончалары апарар, ушаглар гузулары чичәкләрлә бәзә-јәрдиләр.

«Көч бајрамы» даһа тәнтәнәли вә шән кечириләрди. Әввәл-әввәл чыдыр башлајарды. Нишан алма, хәндәкдән, кәндир вә тонгал үстүндән атылма јарышлары кечириләрди. Чалыб-охујар, мусиги сәдалары алтында гызғын рәгс едәрдиләр. Шәнлик гызышар, зарафат артарды. Мәзнәкәли ојунларда ајы, чанавар, кечи дәриләриндән истифадә едәрдиләр.

Һамы чалышарды ки, ән көзәл донуну кејинсин. Көј отларын үстүнә үзәриндә мүхтәлиф јемәкләр олан әлван сүфрәләр салардылар. Лакин бајрам башланмамыш һеч кәс сүфрәјә әл узатмазды. Сонра исә адәт үзрә бәһсә-бәһсә кәләрдиләр, чобанлардан бири башга бир чобанын гојунуну сағарды; анчаг елә етмәк лазым иди ки, јерә

бир дамчы да сүд дүшмәсин, һәм дә гојунлар ахырадәк сағылмалы иди. Бүтүн бу ишләрә елин һөрмәтли ағсагаллары вә баш чобан нәзарәт едәрди. Галиби, јә'ни өз сүрүсүнү јајлаглара, ән јахшы отлаглара биринчи чатдырмаг һүгугу газанан чобаны да онлар мүәјјәнләшдирәрдиләр. Галиб кәлән чобана чораб, долаг, папаг, јапынчы вә с. гијмәтли һәдијјә бағышлајардылар. Әлбәттә, бу садә әјләнчә дејилди, ағыр сәфәрдән габаг күч, гүдрәт нүмајиши иди.

Чобан бајрамларынын, нәсилдән-нәслә, әсрдән-әсрә пүхтәләшән, јени формалар алан бу ән'әнәләрин көрүнүр малдарлығын өмрүнә бәрабәр гәдим тарихи вар. Бәлкә дә бу мәрәсимләр инсанларын тәбиәти илаһиләшдирдији, ана торпаға ситајиш етдији гәдим дөврләрә аиддир. Һәр һалда, чох тәәсүф ки, бу мәрәсим вә бајрамлар инди јох олур.

* * *

«Гујруг доғандан» сонра дагдан әсән күчлү күләк *карвангыран* адланыр. Карвангыран гәфилдән баш вериб һаваны бәрк сојудур ки, бундан да, биринчи нөвбәдә карван зәрәр көрүр.

Рәвајәт. Бир күн бөјүк бир карван јолда кечәләмәли олур. Аз кечир, чох кечир, көзәтчи бахыр ки, көјдә бир улдуз ишым-ишым ишылдајыр. Һај салыб карваны јухудан галдырыр. Дан сөкүлдүјүнү хәбәр верир. Сән демә бу Үлкәр улдузу дејилмиш.

Карван јола дүшүр. Кетһакет, хејли јол кедирләр. Амма сәһәр ачылмыр ки, ачылмыр. Елә бу вахт боран башлајыр. Човғун дағ башына чатмыш карваны бир адым да атмаға гојмур. Сәһәрә гәдәр сәрт күләк, човғун чалыб-чапыр. Карвандан бир нәфәр дә саламат галмыр.

Бу хәбәр һәр јана јајлыр. Ондан сонра карванлар еһтијатлы олмаға чалышырлар. Карванын гырылмасына баис олан улдуза да «Карвангыран улдузу» ады вермишләр.

* * *

Ел сынамаларына көрә, Азәрбајчанын мүхтәлиф јерләриндә иглим шәраитинә ујғун олараг бу дөврүн ајры-ајры мәрһәләләринә чүрбәчүр адлар верилмишдир. Мәсәлән, Абшеронда августун сону—сентјабрын әввәләриндә олан мүддәт «*әнчир јетишән дөвр*» вә јахуд «*мөвүч гурулан дөвр*» адланыр.

Алимләр энчир ағачыны Јер үзүндә мөвчуд олан ағачларын эн гәдими һесаһ едирләр. Энчир бизим торпағымызын да эн гәдим вә шанлы-шөһрәтли не'мәтләриндән бириди. Абшеронун ширәли, тамлы вә чох ширин сары энчиринин гәдрини јејәнләр билир. Өмүр ләззәти олан энчирдән мүрәббә һазырланыр. Энчирин һәм тәзәси, һәм дә гурудулмушу инсан үчүн фајдалыдыр.

Рәвајәт. Адәм вә Һәвваја аид рәвајәтләрин биринә көрә улу баһамыз вә нәнәмизин јашадығлары чәннәт бағы эн көзәл ағачлар, эн дадлы мејвәләрлә зәнкин иди. Бағдакы мејвә ағачлары ичәрисиндә энчир хүсуси јер тутурду. Дејилдијинә көрә «билик вә хејир» ағачы олан алманын мәш'ум мејвәсини дадан Һәвва өз чылпағлығыны мәһз бу ағачын јарпағлары илә кизләмишди.

Дүнја гәдәр гәдим олан бу ағачын мәншәји һағғындакы јунан мифинә көрә, дүнја јаранандан сонра Зевс јер илаһәси Керанын оғланлары—титанларла мүбаризәјә башлады, илдырымын күчү илә онлары бир-бир өлдүрдү. Өзүнүн эн севимли оғлу Силевкин өлүмүнә таб кәтирмәјән Кера ону энчир ағачына дөндәрди.

Энчир ағачы түрк халғлары, о чүмләдән азәрбајчанлылар арасында мүгәддәс сајылыр вә пир һесаһ олунур.

Гәдим ромалылар дүнјанын эн бөјүк империясынын јаранмасыны энчирлә бағлајырлар. Рәвајәтә көрә худпәсәнд Амилиус өзүнүн јени доғулмуш гардашы ушағлары Ромул вә Реми боғдурмағ әмрини верир. Онлары зәнбилә гојуб Тибр чајына атырлар. Лакин зәнбили атаркән о энчир ағачынын будағларына илишир вә ушағлар сағ галырлар. Сонралар онлардан бири, гурдун сүдү илә бөјүмүш Рем Рома шәһәринин әсасыны гојур.

Гәдим әфсанә вә мифләрдә энчирә бу гәдәр диггәт верилмәсинә, Муса пејғәмбәрин јабаны јер мејвәләриндән илк нөвбәдә мәһз энчир ағачыны мәдәниләшдирмәк истәмәсинә сәбәб көрән нә олуб? Сөзсуз ки, бунун сәбәби энчирин бир чох халғларын һәјаты вә мәишәтиндә ојнадығы ролдан, онун мејвәсинин олдуғча хејирли вә сәмәрәли кејфијәтләриндән ирәли кәлир.

ИЛИН ПАЈЫЗ СӘРКИСИ...

Пајыз кәлир... Дағларын зирвәси булудланыр, јайлагдан күкрәјә-күкрәјә кәлән сел дағ чајларыны сыхышдырыб јатағындан чыхарыр, чајлар дашыр. Күләкләр әсиб, ел-обаја пајыз хәбәри кәтирир. Мешәләрин, ағачларын пајыз нәғмәси башланыр. Күл-чичәјин чоху, ағачларын јарпағлары, бир сөзлә чөл-чәмән, бағ-бағат пајызын кәһрәба бојасы илә бојаныр. Тәбиәт тәдричән донуну дәјишәрәк гызылы дон кејинир. Елә буна көрә дә бу фәслә *гызыл пајыз* дејәрләр. Гызыл пајызын гызыл да бары-бәһәри олур.

Күнәш еклиптика бојунча һәрәкәт едәрәк көј екваторуну кәсән анда (бу ан сентјабрын 23-нә мүвафигдир) дүнјанын Шимал јарымкүрәсиндән Чәнуб јарымкүрәсинә кечир. Бу заман Јер күрәсинин бүтүн кушәләриндә (гүтбләрдән башга) күндүзлә кечәнин узунлуғу бәрәбәр олур (тәгрибән 12 саат). Һәмин ан *пајыз кечә-күндүз бәрәбәрлији* адланыр. Бу, Јерин Шимал јарымкүрәсиндә астрономиқ јајын сон күнү, пајыз фәслинин илк күнү сајылыр. Күнәш *Гыз бүрчүндә* олур. Бу вахтдан башлајараг, күндүзләр гысалыр, кечәләр исә әксинә узаныр. Пајыз фәсли гыш күнәшдурушу нөгтәсиндән кечән ана (Һәмин ан декабрын 22-нә мүвафигдир) гәдәр давам едир. Пајызда күнәшин үфүгдән јүксәклији кетдикчә азалыр ки, бунун да нәтичәсиндә һаванын вә торпағ сәтһинин температура тәдричән ашағы дүшүр, јағынты нисбәтән чоһалыр.

Пајызда һавалар чох шылтаг кечир, тез-тез бозарыр, боз пајыз күнләри башлајыр. Бу мүддәтдә рүтубәтли, лакин јағмурсуз күнләр дә чох оларды. Ел-оба арасында буна *чән* дејәрләр. Пајызда сојуг күләк әсир, сых бозумтул булудлар бир-бирини говур, шимшәк чахыр, курулту-нәрилти һәр јаны бүрүјүр... Сел-су дүнјаны башына

көтүрүр. Пајызын шахталы-човгунлу гуру күнлөри дө олур.

Илин пајыз фәслинин думанлы-чискинли күнлөри дө әскик олмазды. Булудлар бир-биринин үзәринә жүрүш едәндә, галаг-галаг кәлән чән-думан һамыны бир-бириндән ајыарды. Белә анларда оба обаны, кәнд кәнди көрмәзди. Дағларын пајызы даһа тез кәләрди, башыны думан, чискин бүрүјәрди, јамачлар бозарарды. Дағ рајонларында пајызда артыг гар дүшәрди.

ЕЛИН ПАЈЫЗ СЫНАМАЛАРЫ

Ел-обамызын пајыз фәсли илә бағлы адәт-ән'әнәләри, инанчлары, сынамалары, мүдрик сөз-сөһбәтләри чох дур. Дүнја көрмүш улуларымыз пајызда ел-обанын үстүндән көч еләјиб кедән гушлара, ағачлара, һаваја нәзәр салмагла көјдән төкүлән јағышын да, гарын да, гасырға вә туфанын да баш верәчәјини әввәлчәдән мүәјјән едә билибләр. Белә дејирләр ки, гатарланыб исти өлкәләрә учан дурна дәстәләри пајызла видалашаркән алчадан учарларса, гыш ағыр олачаг, јох, әкәр дурна көчү һүндүрдән кетсә, гыш мүләјим кечәчәк. Бабаларымыз көчәри гушларын көчмә вахты илә сојугларын кеч вә ја тез дүшәчәјини дө асанлыгла билибләр, белә ки, гушларын кеч көчмәси гышын мүләјим кечәчәјини көстәрәрмиш. Бир дө ел-оба гочалары тәчрүбәдән чыхармышлар ки, әкәр пајызын илк ајында көј курулдаса, әмин ола биләрсән, пајыз фәсли исти олачаг, пајызда јерә гар дүсә, гыш мүләјим кечәчәк, пајыз фәсли исти кечәрсә, гыш узун сүрәчәк.

Чөл-бајыр ишиндә чалышанлар пајызда ағачларын јарпагларынын кеч төкүлмәси илә гышын сәрт кечәчәјини билдирәрдиләр. Чинар ағачы јарпагларыны башдан төкәрсә, гышын мүләјим кечәчәјини дејирдиләр. Әксинә оlanda, јәни чинар јарпагларыны ашағыдан төкәндә гышын тез кәләчәјини, шахталы, човгунлу кечәчәјини сөјләјәрдиләр.

Елә ки, пајызда палыд, зиринч, зоғал ағачлары бол мәнсул верди, демәли, гыш сојуг вә узун сүрәчәк. Палыд ағачында гозалар сых олдугда гыш сәрт кечир. Бир дө дејирләр ки, әкәр пајызда тоз ағачынын јарпаглары јухарыдан саралса, јаз тез кәләчәк, ашағыдан саралса, кеч.

Улуларымыз белә бир вәзијәти арыларын мө'чүзәли һәјәти илә дө билибләр. Әкәр арылар пајыз јахынлашанда пәтәкләринин ағзыны (кириш јолуну) мөһүрлә-

јирдиләрсә, бу гышын тез кәләчәјинә ишарә кими гәбул едилирди. Јох, әкәр пәтәкләрин ағызлары ачыг галырдыса, демәли гышын мүләјим кечәчәји көзләнилирди.

Башга әламәтләр дө варды: пајызын әввәлиндә тојуг түләширсә, демәли гыш мүләјим кечәчәк; пајызда гарышга топалары чох көзә дөјирсә, ишини е'тибарлы тут, һава позулачаг, гыш сәрт вә узун сүрәчәк.

Ел сынамаларына көрә, илин пајыз фәсли јағмурлу кечәрсә, мәнсулун бол олачағы көзләнилир.

Пајыз күнләриндә кечәнин ајдынлығында көјдә улдузлар сајрышанда дејәрләр сабах јахшы күн олачаг.

БӘРӘКӘТЛИ ФӘСИЛ

Пајыз бар-бәрәкәт фәслидир, иш-күчүн ән кәркин чағы, вар-дөвләт, мәнсул боллуғу фәслидир. Елә ки, пајыз кәлди, кәнд-кәсәјимизин бәрәкәт әтри әләми башына көтүрәр, әкин јерләри, тарлалар, бағ-бағат ашыб-дәшарды. Гызыл пајыз күнләриндә јүрдүн һәр ели, һәр кәнди бағ-бағчанын барыны-бәһәрини јыр-јығыш еләјәр, әкиб-бечәрдикләри, сувардыглары, пазыны-гајғысыны чәкдикләри торпагдан сон дәннә, сон гозасына, сон салхымынадәк мәнсул топламаг үчүн сә'јлә чалышардылар. һамы пајыз гајғыларындан сөһбәт саларды. Пајызда тәбиәт елә бил инсан үчүн сәрки ачыр, варыны-јохуну нүмајиш етдирир. Бунунла әлагәдар ел-обада белә дејәрләр:—«Пајыз јахшыдыр, бәһәри, не'мәти даһа јахшы».

Өмрүнү-күнүнү, бүтүн үмид вә диләкләрини торпаға бағлајан бағбанлар торпагла гүдрәтләниб, бәһәрли-рајиһәли торпагла шөһрәтләниб. Бунунла әлагәдар халг арасында «бағында үзүм олсун, јемәјә үзүн олсун» вә јахуд «кими дағы илә, кими бағы илә танынар»,—дејибләр.

Јурдумузун һәр кушәсинин улу не'мәти сајылан, бәлкә дө симасыны мүәјјән едән мәнсуллары вардыр. Бакынын ағ шанысынын, гара шанысынын сорағы Азәрбајчанын һүдудларыны адлајараг узаглара јајылыб. Чәтин ки, ағ шанынын, гара шанынын тајы-бәрабәри олан үзүм нөвү тапылсын. Бал үзүм, шаһ үзүм, һаһар јерә онун адына шаны, шаһаны — шаһларла лајиг дејилмәјиб. Сарај әнчиринин, Зирә гарпызынын, Чорат говунунун, Гөвсан соғанынын, һәмчинин зә'фәранын, зейтунун, бадамын шөһрәти һәр јана јајылыб. Губанын, Исмајыллынын ширин, әтирли, дадлы алмасы, Шәки—

Загаталанын, Гәбәләнин гозу-фындығы, шабалыды сүфрәләрин бәзәјидир.

Гарабағын шелли нары, Көјчајын күлејшә нары мин дәрдин мин бир дәрманыдыр. Нахчыванын сапсары кәһрәба кими һазары, кишмиши, шәфеји (шәфа сөзүндәндир) үзүмләри сағалмаз дәрдләрә шәфа верир, үрәјин тәпәрини артырыр.

Ордубадын шафталысы, әрији, армуду, гозу саға дадләззәт, хәстәјә лоғмандыр. Чәлилабадын сары бугдасы, Ләнкәранын нөвбәнөв әтир сачан дүјүсү аднан олуб, лумусу, портағалы, наринкиси ән көзәл совгатдыр. Кәһчәнин һејвасы, хурмасы, Көјчәнин, Ағдашын алчасы, Сабирабадын гарпызы, Күрдәмирин јемиши дејәндә ағызлар суланыр. Чана мәлһәм олан, улуларын дедији кими адамы бир лоғман тәк дүнја дурдугча сахлајан дағ балынын әтриндән, гохусундан дојмағ олмур.

Елимиздә-обамызда адәт иди, һансы мејвә һансы күн дишә дәјсә, јә'ни мејвәләрин илк барындан (нүбар) хонча тутар, тәмтәрагла оғлан евиндән гыз евинә көндәрәрдиләр. Нишанлы оғланларын гыз евинә апардығлары сәбәт-сәбәт мејвә совгатына халг арасында *новбарлыг, бағбашы* дејәрләр. Новбарлыгдан гоһум-гоншуја да пәјланылырды. Белә дејирләр ки, мејвәнин нүбарыны јејән адамын үрәјиндән кечән диләк тезликлә һасил олар. Күл вахты исә ири бир дәстә бағлајыб *нүбаркүл* апарарлар. Бүтүн бајрамларда да оғлан евиндән гыз евинә һәдиј-јәләр, хончалар кетмәлијди.

Чох доғру оларағ јашлылар дејирләр ки, мејвәни кәрәк өзүн ағачдан дәриб дојунча јејәсән, өзүн дәрмәдин, нә ләззәти? Мејвә ки, тәрәзијә кирди дады-бәрәкәти гачыр.

Илин бүтүн фәсилләриндә бајрам хончаларынын, сүфрәләрин бәзәји олан бу не'мәтләр торпағымызда је-тишдирилән ләвиз мер-мејвәнин зәнкинлијини, еләчә дә милли мәтбәхимизин рәнкарәнклијини, боллуғуну көс-тәрир.

* * *

Гарабағ, Ширван, Мил, Муған вә дикәр әразиләрин кениш отлаг саһәләри гојунчулуғун гәдим ғышлаг јер-ләри сајылыр. Араз вә Күр чајлары говшағы арасында-кы овалығларда јерләшән ғышлаглар иглимини нисбә-тән мулајим вә мунасиб олмасы, јем еһтијатынын боллуғу вә өрүшләринин кенишлији илә фәргләнир. Бураларда ғышда башга јерләрә нисбәтән гар аз јағар, солғун па-

јыз күнәши илә исинән дүзәнликләрдә гојун-гузу сүрүсү, гарамал нахыры пәјзын көрпә, тәзә отларыны јејәр-диләр.

Мулајим-исти јарымсәһра вә гуру чөл иглими илә фәргләнән Чејранчөл (Күр вә Габырры чајлары арасындадыр) дә та гәдимдән малдарлығын доғма јурду, сај-сыз-һесабсыз гојун-гузу сүрүләринин, мал-гара нахыр-ларынын, ат илхыларынын ғышлаг вә отлаг јери олмуш-дур. Бураларда олан јарымсәһра биткиләр, күл-чичәк-ләр, һејванлар вә гушлар инсаны валәһ едәрди.

Беләликлә, бир чох обалар 7—8 ај, октябр—нојабр ајларындан башламыш апрел—мај ајларынадәк (јајла-ға көчәнәдәк) бәрәкәтли Аран чөлләринин учсуз-бучаг-сыз ғыш бинәләриндә сахланылыр вә отарылырды.

О да мә'лумдур ки, ғышламаја һәлә јәј ајларындан һазырлыг көрәрдиләр, чобан евләри—алачығлар, дәјә-ләр, о чүмләдән һејван сахланылан төвләләр, ағыллар тә'мир едилиб гајдаја салынар, еһтијач олдугда јени ја-тағлар тикиләрди. Човғунлу-сојуглу күнләр дүшәнәдәк гојун-гузуну, нахыры муһафизә етмәк үчүн јатағларда үстүөртүлү, јанлары бағлы *халхал* (ағыл, галах, кәрәскә вә с. адларла да мә'лумдур) адлы тикили дүзәлдәрдиләр. Чобанлар бүтүн бу ишләрлә јанашы ғышлаглардакы су мәнбәләрини—гују, кәһриз, арх вә с. нәзәрдән кечириб арыдардылар.

* * *

Арыларын күмраһ вә нормал инкишафы, һәмчинин гүввәтли ары аиләләри әлдә едилмәси мәгсәдилә арычы-лар пәјыз фәслиндә арыларын ғышламасына гајғы илә јанашмыш, арыларын ғышдан мүвәффәғијјәтлә чыхма-сына арычылығын әсасы, бүнөврәси кими бахмышлар. Ары иткисинә јол вермәмәк, ғышламаны дүзкүн тәшкил етмәк үчүн пәтәкләрдә арылар үчүн кифәјәт гәдәр јем сахланмасы әсас шәрт сајылыр. Јағышдан, гар вә сојуг-дан горумағ үчүн арыхананын әтрафына чәпәр чәкир, тал-вар вә өртүкләр тикир, пәтәкләрин үстүнү палаз, кечә вә с. илә бүрүјүрдүләр.

* * *

Елә ки, пәјыз кәлди, һавалар сәринләшди, он минләр-лә, јүз минләрлә гуш үнваныны дәјишир. Сибирдән, Уралдан, Газахыстандан, ғышы сәрт кечән Авропа өл-кәләриндән көчәри гушлар өзләрини күнәшли Азәрбај-

чан торпагына јетириләр. Талејини бу торпаға, бу торпагын чәнубунда јерләшән гыш мәнзилләринә—*Гызылағач горуғуна* бағлајырлар. Гызылағач горуғу Авра-сијада суда үзән вә башга көчәри гушларын гышлады-лары әсас мәскәнләрдән биридир. Гушлары бу горуға чәлб едән гуруда вә суда јемин боллуғу, иглимин јум-шағлығы, буранын тәбни-чоғрафи мөвгејинин әлвериш-лилији вә эразинин мұһафизәси үчүн һәр чүр шәраитин олмасыдыр. Бунлардан әлавә Масаллы—Ләнкәран—Ас-тара бөлкәсиндә чәлтик әкинләри гушларын бу эразидә гышлајаркән јемлә тәмин олунмасына әлверишли шә-раит јаратмышдыр. Халг арасында јайылмыш «чәлтик әкинләри бол гуш демәкдир»,—дејими бунунла әлағә-дардыр.

Елми-тәдгигат әсәрләриндә Азәрбајчанын кәнд тә-сәррүфатына даир верилән мәлуматлар әсасында гејд етмәк олар ки, республикамызда тәхминән 350 гуш нөвү јашајыр. Бунларын бәзиләри илин бүтүн фәсилләрини бурада галыр, бир һиссәси исә көчәри һәјат тәрзи кечи-рир.

Јери кәлмишкән. Бәзән инсанлар тәбиәтин бу зәриф, олдугча һәссас чанлы аләминә гаршы лагејд олулар. Бәлкә буна лагејдлик дә демәзләр. Инди бир чохлары гуш овуна адичә бир мәшғулијјәт—һобби кими бахыр, әлине түфәнк алан кими «ова» кедир, габагына чыхан һејваны, гушу лазым кәлди-кәлмәди вурур. Бәзән дә көрүрсән ки, јенијетмә оғланлар гуштан дүзәлдиб дүшүрләр гушларын чанына. Јуваларыны дағыдыр, јумурталарыны сындырыр, гушларын өзләрини исә өл-дүрүрләр. Нә гәдәр гижмәтли надир гуш нөвләри белә рәһмсизлијин гурбаны олуб.

Вахт варды мешәләрдә, дүзләрдә отлајан чүјүрләр адамдан горхмурду, сутутарларда вә батаглыгларда сај-сыз-һесабыз өрдәк, газ, гашгалдаг, киланшаһ, гү гушу, гарназ, әрсиндимдик вә башга гушлар бир-биринә га-рышмышды. Турачлар һәјәтләрдә банлајырды, онлары әллә тутмаг олурду. Чох да узаг олмајан о илләр өтүб кечди, инди турачлар кәндләрдән узаглашыблар, батаг-лыгдакы гушлар да хејли сејрәкләшиб. Лагејд әлләр, даш үрәкләр мәһв еләди, пәрән-пәрән салды онлары.

Хатирә дәфтәриндән. Нарам ов билмәјән ов-чулардан бири дејир ки, сәрт гыш күнләриндә тәбиәтин ситәминә дөзә билмәјән кәкликләр өзләринә кәндин дам-лары гаралан евләрини, ејванларыны, от тајаларыны сы-ғыначаг сечәрдиләр. Бу мәғмун гушлар һара учуб дүшүрдүләрсә, башларыны гарын алтына сохур, арха-

ларындан хәбәрләри олмурду. Кәклијин бу зәифлијиндән истифадә едән адамлар јазыг гуша зүлм едәр, дағларын гарындан-шахтасындан кәндләрә пәнаһ кәтирән гушла-рын гышламасы үчүн шәраит јаратмаг, гајғысына гал-маг әвәзинә онлары гырардылар. Она көрә дә, нә һәмин илин јазында, нә дә ки, һәтта бир нечә ил сонра әтраф дағларда кәклик сәси ешидилмәзди.

* * *

Үзү гыша кедән пајызда елләримиз јыр-јығышыны гуртарар, гышын да, јазын да гајғысына галарлар. Әкин-чилик ишләри давам етдириләр, хырмана дашынмыш тахыл үјүдүләр, јарма чәкиләрди. Евин бөјүкләри аилә-нин гыш еһтијатыны көрәрдиләр. Ушагларын гышлы-ғыны, бајрамлығыны, нахош пајыны, гонум-гоншу «көз-лујуну» зирзәмијә јығардылар. Мер-мејвәнин артығынын алычысы гапыја кәләрди.

Ағбирчәк нәнәләр тас-тас мүрәббә биширәр, сини-ләрдә, мәчмәиләрдә мөвүч, әнчир, мүхтәлиф нөв мејвә гахы гурударлар. Бу неъмәтләр һәмишә касыбчылыг-да да, јахшы күндә дә халгын карына кәлиб.

Ағачларда сары, гырмызы, гара алча, зиринч, зоғал дүзүм-дүзүм олурду. Онлары јығар, күнүн алтына дү-зәрдиләр. Нәнәләр гышда туршу лавашанадан дүрмәк дүзәлдиб ушагларын һәрәсинә бирини верәр:—јағлы хө-рәк јемисиниз, үстүндән өтүрүн, үрәјинизи бассын, га-данызы алым,—дејәрдиләр, јағын гәними туршу лава-шыдыр.

* * *

Пајызда бағчаларын үзүмү ширинләшиб бала дөнүр. Тәчрүбәли бағбанлар бир дәфә бахмагла үзүмүн дәјди-јини биләрдиләр. Бу вахт көјүмсов кишмиш вә ағ шапы кәһрәба кими сары, ачыг-бәнөвшәји дәнәли гара үзүм исә зилгара (гара мәхмәри) рәнкә дүшүр. Һәфтәнин бир дүшәрли күнү үзүм јығымы үчүн ајрылырды. Үзүм јы-ғымына шеһ чәкиләнән сонра башланарды. Үзүм јығы-мы күнүнү һәмишә шәнлик овгатында, тәмтәраглы ке-чирәрдиләр. Јығыма аиләликлә, гонум-гоншуларла топ-лашар, гыз-кәлин бәзәниб-дүзәниб кәләрди. Бунунла әлағәдар ел ичиндә јахшы бир мәсәл вар, дејәрләр «бағ-бан чох севинәр бары көрәндә». Бу, доғрудан да беләдир. Адәтә көрә баға һамыдан әввәл аиләнин ағбирчәји, ағ-

саггалы, жахуд евин ајағы сајалы, әли бәрәкәтли адамы кирәрди. О, бөјүк бир салхым вә ја бир сәбәт үзүмлә бағдан чыханда бүтүн ел, аилә севинәр, шадлыг едәрди, һәрә бал дадан үзүмдән киләләјиб јејәр, бир-биринә көз-ајдынлығы верәр, хејир-бәрәкәт, ширин һәјат арзуларды:

— Нечә белә бәһәр көрәсән.

— Бәрәкәтли олсун, ширин өмүр сүрәсән.

Халг инанырды ки, жығымгабағы ичра едилән бу мәрасим чәкилән зәһмәтин әвәзини бирә-беш гајтарар, боллуг кәтирәр.

Бундан сонра һәрә өз сәбәтини көтүрүб үзүмлүјүн ичәрисинә кирәр, маһны охуја-охуја үзүм топлајарды. Чалышардылар јетишмиш бол мәһсулу јағышлар дүшәнә кими иткисиз жығыб гуртарсынлар. Чүнки јағыш алтын-да галмыш үзүм салхымлары тез корланар, киләләрин ширәси су дадар. Белә вахтларда көмәјә кәләр, бир-биринә әл тутардылар. Көкү та гәдим заманлара кедиб чыхан бу адәт вә ән'әнәләрин бир гисми Азәрбајчан халгынын һәјат вә мәишәтиндә инди дә горунуб сахланмагдадыр.

АЗӘРБАЈЧАН ГӘДИМ ÜЗÜМЧÜЛÜК ДИЈАРЫДЫР

Үзүмчүлүк Азәрбајчан халгынын тәсәррүфат һәјатынын тарих е'тибары илә ән гәдим вә кениш јајылмыш саһәләриндән бири олмушдур. Сајсыз-һесабыз археоложи тапынтылар, палеоботаника, ампелеографија мә'луматлары, дил вә фолклор нүмунәләри, јазылы мәнбәләр, топонимика вә дикәр тәдгигатлар нәтичәсиндә Азәрбајчан әразисинин дә мэдәни үзүмчүлүјүн вәтәни олан кениш бир әразијә дахил олдуғу мүәјјәнләшдирилмишдир.

Әкинчилик тарихини өјрәнән алимләр мүәјјән етмишләр ки, Азәрбајчан мешәләри јабаны үзүм нөвү илә чох зәкинди. Онлар мэдәни үзүмчүлүјүн инкишафында кенетик фонд кими әвәзолунмаз әһәмијјәтә маликдир. Јабаны үзүмүн бу әразидә һәлә јухары плиосендә (тәхминән 500.000 ил бундан әввәл) мејдана кәлмәсини Нахчыван әразисиндән тапылан дашлашмыш үзүм јарпағы да сүбүт едир.

Азәрбајчан халгынын социал-игтисади һәјатынын ишыгландырылмасында, һабелә үзүмчүлүјүн кечмиш олдуғу тарихи инкишаф јолунун өјрәнилмәсиндә археоло-

жи материаллар мүһүм мәнбә сајылыр. Археоложи әдәбијјатда Азәрбајчанын гәдим әһалисинин јүксәк үзүмчүлүк мэдәнијјәтинә малик олдуғуну ајдын көстәрән тапынтылар һаггында хејли материал вардыр.

Үзүмчүлүјә даир әлдә едилән тапынтыларын ән гәдим нүмунәләри Афстафа јахынлығында 1962-чи илдә апарылмыш археоложи газынтылар заманы ерамыздан әввәл V—IV миниллијә аид Шомутәпә абидәсиндән ашкара чыхарылмышдыр. Тәдгигатчылар бу абидәдән тапылмыш үзүм тумларында һәм мэдәнилик, һәм дә јашлыг әләмәтләри олдуғуну көстәрмишләр. Мәһз бу тапынты әсасында Азәрбајчанда мэдәни үзүмчүлүјүн ән азы 7 миниллик тарихи олдуғу сүбүта јетирилмишдир.

Азәрбајчан халгынын өзүнәмәхсус гәдим әкинчилик-бағчылыг мэдәнијјәтинин, о чүмләдән үзүмчүлүјүн инкишаф тарихини мүәјјәнләшдирмәкдә јазылы мәнбәләрдән (латын, јунан, Сурија, әрәб, фарс, түрк, рус вә с.) әлдә олунан мә'луматлар да мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Үзүмчүлүјүн јүксәк инкишаф сәвијјәси һаггында антик мүәллифләр арасында ән дәјәрли вә мүкәммәл мә'луматы Страбон вермишдир. Мәшһүр јунан чоғрафијашүнасы Страбон гәдим Азәрбајчан әһалисинин тәсәррүфат һәјатындан бәһс едәркән үзүмчүлүјүн ролуну хүсуси гејд етмишдир: «Орада (Гәдим Азәрбајчанда—Т.Б.) үзүм тәнәкләрини гышда торпаға басдырмырлар, тәнәкләрин учу беш илдә бир дәфә буданыр, јени салынмыш тәнәкләр икинчи илдән башлајараг бар верир, көһнә тәнәкләр о гәдәр мәһсул верир ки, үзүмүн мүәјјән һиссәси тәнәкләрдә дәрилмәмиш галыр».

Әсрләр, минилләр бир-бирини әвәз етдикчә үзүмчүлүк Азәрбајчан халгынын әсас мәшғулијјәтләриндән биринә чеврилир, өлкәнин харичи вә дахили тичарәтиндә мүһүм рол ојнајырды.

Үзүмчүлүк тәсәррүфатынын әсасыны халг селексијасы васитәсилә јүз илләр нәтичәсиндә јарадылмыш јерли үзүм нөвләри тәшкил едир. Илк мәнбәләрин вердији мә'лумата көрә Азәрбајчан кејфијјәтли үзүм нөвләри илә мәшһүр олмушдур. Һәмдуллаһ Гәзвини (XIV) «Нүзһәт әл-гүлуб» («Гәлбләрин әјләнчәси») адлы әсәриндә *мәләји, тәбәрзәд, хырда разеги, халиги* кими Тәбриз үзүм нөвләринин мәшһүр олдуғуну, Урмија шәһәри әтрафында һәмин нөвләрин јетишдирилдијини көстәрмишдир. О, һәмчинин Ордубадда нөвү вә дады е'тибарилә бөјүк шөһрәт газанан көзәл үзүм бағларынын олмасы барәдә мә'лумат вермишдир. XIII әсрдә јазылмыш, мүәллифи

мәлум олмајан «Әчаиб әл-дүнја» әсәриндә Нахчыван, Кәнчә, Бейләган вә с. јерләрдә јетишдирилән мәшһур үзүм нөвләриндән бәһс олунур.

Азәрбајчанда кејфијјәтли үзүм нөвләринин јајылмасыны сонралар бурада олмуш алимләр, сәјјаһлар да гејд етмишләр. Түрк алыми Евлија Чәләби Тәбриздә *әнгура, мәләји, хырда разеги, тәбәрзәд*, Шамахыда 7 нөв, Гарабагда исә бир чох үзүм нөвүнүн јетишдирилдијини хәбәр верир. Евлија Чәләби Тәбриздә мускат үзүмүндән једди чүр ширә алынмасыны, мәләји үзүмүндән исә чох дадлы-ләззәтли үзүм ширәләри, хош әтирли ичкиләр һазырландығыны билдирмишдир.

XVII әср алман алыми вә сәјјаһы Адам Олеари өз хатирәләриндә јазмышдыр: бурада чохлу үзүм нөвү вар; ән ширин, ән јахшы үзүм Тәбриздә јетишир. Тәбриздә јетишдирилән јерли үзүм нөвүнүн јахшысыны «Тәбризи» адландырырлар. Һәмин үзүмүн киләләри узун-совдур, чијидсиздир, бүтүн ғышы сахламаг олур. Сарым-тыл рәнкли вә һәддиндән артыг ширин олан башга бир үзүм нөвү вар. Ән чох Тәбриз вә Ордубадда битир. Адам Олеари Ширванда (хүсусән Шамахыда) јетишдирилән үзүм нөвләри һаггында, һабелә Астарада «адам јоғунлуғунда үзүм тәнәкләринә» тәсадүф етдији барәдә дә мәлумат вермишдир. Онун јаздығына кәрә, Сәфәви һөкмдары I Шаһ Аббасын көстәриши илә дүнјанын мүхтәлиф јерләриндән ән јахшы мејвә нөвләри кәтирилиб әкилән Сәфәвиләр дөвләтинин о заманкы пајтахты Исфаһан шәһәриндәки шаһ бағында јетишдирилән үзүм нөвләриндән бири хүсусилә мәшһур иди. Һәмин үзүм нөвүнү о белә тәсвир едир: «...баш бармаг ирилијиндә, михәји рәнkdә, бәрк киләли вә чијидсиз үзүм јетишир. Бу үзүм нөвүнү орада *халач* үзүмү адландырырлар».

Азәрбајчанын үзүм усталары, бағбанлар тәсәррүфат тәчрүбәләри, емпирик биликләри әсасында чидди ахтарышлар апармыш, чохлу гијмәтли үзүм нөвләри јетишдиришләр. Өзү дә бу нөвләрдән һәр бирисинин хүсусијјәтләри республикамызын өзүнәмәхсус торпаг вә иглим хүсусијјәтләринә, ајры-ајры бөлкәләрә ујғун кәлиб. Һәм дә бу үзүм нөвләринин һәр бирини **рәнкинә** (ағ, гара, ала шаны, сарыкилә, бөнөвшәји, ғызылы, мәрмәри үзүм, ағ сәәби, ғырмызы чиләји, көј кәзәнди, гара сәрмә вә с.); **кејфијјәтинә**, **дадына**, **әтринә** (күлаби, кишмиши, шәкәри, тәмбеји (тәмбәки) ширәји, кәримгәнди вә с.); **көркәминә**, **киләсинин бөјүклүјүнә** (гушүрәји, мисгалы, түлкүгүјүрүғү, дөвәкөзү, кечимәмәси, инәкәмчәји, кәлин-

бармағы-хатынбармағы вә с.); **габығынын галынлығына** (даш үзүм, галынгабыг, назикгабыг); **тумунун ирилијинә вә салхымынын формасына** (сапдадурмаз, һачабаш, бәнди, тәбәрзә) кәрә мүхтәлиф анлајышларла адландырымышлар.

Азәрбајчанда елә үзүм нөвләри дә вардыр ки, онлар вахтилә **илк дәфә јетишдирилән кәндләрин, обаларын вә шәһәрләрин адларындан дүзәлдилмишдир**: *Бейләгани, Тәбризи, Шабраны, Дәрбәнди, Ордубади, Ширваншаһи, Татлы, Мәрәнди, Мәдрәсә, Шаһтахты* вә с.

Бир чох үзүм нөвләри исә ону јетишдирмиш шәхсин, онун јарадычысынын ады илә танынмышдыр. *Хәлили, Һүсәјни, Әскәри, Сәкинә ханым, Мухтари, Ағадајы* вә башга адлар буна мисал ола биләр.

Гәдим гәбиләләрин, тирәләрин ады илә бағлы үзүм нөвләри дә олмушдур. *Халач* үзүмүнүн ады халгымызын етнокенезиндә јахындан иштирак етмиш *халачлар* адлы мәшһур Азәрбајчан — оғуз тајфасынын ады илә бағлыдыр. Мил—Муған бөлкәсиндә јашајан халачларын јетишдирдији халач үзүм нөвү инди дә мәшһурдур.

Үзүм нөвләринин әксәријјәтинин тарихи мин илләрлә өлчүлүр. Заман кечдикчә өз јүксәк кејфијјәти вә мәнсулдарлығы илә үзүм бағларында өзүнә вәтәндашлыг һүғу-гу газанмыш бу үзүм нөвләри Азәрбајчан халгынын гәдим заманлардан үзүмчүлүк мәдәнијјәтинә малик олмасына бир даһа чанлы сүбүтдур.

Нахчыван гијмәтли үзүм нөвләри бечәрилән ән гәдим әразиләрдән биридир. Мәнбәләрдә Нахчыван әразисиндә 100-дән чох үзүм нөвү олдуғу көстәрилир. Бу әразидә **ағакөрмәз** (тездәјән үзүмләрдән олан бу үзүм нөвү дејилдијинә кәрә, нубар кими бағбанлар тәрәфиндән јејиләр, бағ саһибн — аға сүфрәси көрмәзди. Буна кәрә дә ел арасында она «ағакөрмәз» ады верилмишдир), *хәлили, ришбаба, хатынбармағы, комушимәмә, кишмиши, кечимәмәси, түлкүгүјүрүғү, разиги, шәкәрбира, Һүсәјни, мәрмәри, бәнди, таифи, тәбәрзә, шәфеји, молла Әһмәди, кәримгәнди, ширәскәби, ағ алдәрә, күрдәши, көј кәзәнди, шаһанкир...* кими ағ үзүм нөвләри, *Һәнәгырна, ағ сәәби, кишмиши, күлаби, јаланчы күлаби, чәфти, нахшаби, аразбары, хәзани, тәмбеји, нөврәст, шаһани, јағуби, кәнчә, гара сәрмә, тулакөзү, ғызылы* үзүм... адлы ғырмызы үзүм нөвләри јетишдирилди.

Нахчыванда елә үзүм нөвләри вар ки, дүнјаны кәзиб долансан бу үзүмләрнн әвәзини чәтин тапарсан. Нахчы-

ванын гејри-ади гијмәтли үзүм нөвү олан *кишмиши* бағбанларын ән көркәмли селексия нүмүнәси кими гијмәтләндирилә биләр. Өзүнәмәхсус кејфијјәти олан бу кишмиши үзүмү көркәмчә алты рәнкдән ибарәтдир: *ағ кишмиши, сары кишмиши, гырмызы кишмиши, мәрмәри кишмиши, гара кишмиши, әскәри кишмиши*. Оун башга үзүмләрдән үстүнлүјү ондадыр ки, бу алты нөв үзүмүн һамысы тумсуздур. Ағ, сары, гырмызы, гара кишмиши үзүмләрдән гурудулан кишмиш рәнкини дәјишмир. Әскәри кишмишиндән исә сары вә көј сәбзәләр истәһсал едилир. Сары сәбзә ачыг һавада, көј сәбзә гапалы бинада гурудулан үзүмдән алыныр. Гоча бағбанлар сөјләјирләр ки, Нахчыванда јетишән әтли вә ири киләли *һәнәгырна* үзүм нөвүнүн 2—3 килограмындан 1 кг мөвүч алыныр. Игтисади үстүнлүк көз габағындадыр. Узун мүддәт сахланмасына бахмајараг нә көркәмини, нә дә дад вә тамыны итирмәјән һәнәгырнаны ел арасында пајызын сонунда гар дүшмәјинчә јемәздиләр.

Ағ алдәрә үзүмүнүн вәтәни кечмиш Алдәрә кәнди иди. Халис бу үзүмдән олан бағлара инди чох аз тәсадүф олуноур. Пајызын илк шахталы күнләринәдәк чүрүмәдән тәнәкләрдә галыр. Салхымлары јүнкүл вә мөһкәмдир, тамыны вә тәрәвәтини итирмәдән јазадәк сахланыла билир. Чулфа рајонунун Бәнәнјар кәндиндә бир вахт ағ алдәрәдән јүксәк кејфијјәтли ири дәнли мөвүч гурудулурду. Буна бәнзәр үзүм нөвләри бурада чоходур—*һәнәгырна, гара алдәрә, мәләји, һазары, мисгали, гара сәрмә*. Бу үзүм нөвләринин бир чоху кечмишдә Ирэван губернијасынын мүхтәлиф гәзаларында да әкилиб-бечәрилмишдир. Мараглыдыр ки, һәмин үзүмләр инди нахәләф ермәниләр арасында мәнз јерли Азәрбајчан адлары илә таныныр.

Абшерон јарымадасы тарихән Азәрбајчанда үзүмчүлүјүн инкишаф етдији әразиләрдән бири олмушдур. Верилән мә'луматлара көрә, бу әразидә 60-дан чох үзүм нөвү јетишдирилрди ки, бунларын әсасыны *ағ шаны, гара шаны, сарыкилә, хатыны, пишраз, каванкир, көјбәндәм, ришбаба, халбәсәр, кәлинбармағы, кечиәмчәји, гызыл үзүм, кишмиши* (Т ә б р и з и), *мөвүчи, дәрбәнди, салјани, Забрат* үзүмү тәшкил едирди. Абшеронда Шүвәлан, Маштаға, Бузовна, Билкәһ, Шаған, Нардаран, Гала, Фатмајы, Новханы, Пиршағы, Күрдәханы, Сарај кәндләри өз дадлы үзүмү илә мәшһур иди.

Ағ шанынын, гара шанынын сорағы Абшерона мүхтәлиф јерләрдән елчиләр чәлб етмишди. Дејиләнә көрә

шаны, үмумијјәтлә, шәкәрлилијинә көрә бүтүн үзүм нөвләриндән фајдалыдыр. Бу, һәр шәјдән әввәл, Абшеронун өзүнәмәхсус торпаг-иглим шәраитиндән, гызыл гумунун тәркибиндәки микроэлементләрдән асылыдыр.

Абшеронун ағ шанысынын, гара шанысынын, ала шанысынын сағалмаз дәрдрә шәфа-тәпәр верән гүввәсин вардыр. Пираниләримиз дејирләр ки, Абшерон шанысынын ағы, гарасы мин бир дәрдин дәрманыдыр. Бу торпағын шәһди-шәкәри адамы бир лоғман кими дүнја дурдугча сахлар.

Та гәдимдән үзүмчүлүклә мәшғул олан **Ширван** әһалиси бир чох јүксәк кејфијјәтли үзүм нөвү јетишдирилмишләр. Гајнагларын вердији мә'лумата көрә Ширван бөлкәсиндә *ширваншаһы, хәзри, гызыл үзүм, чил үзүм, кечиәмчәји, хан үзүмү, ат үзүмү, бејләгани, мәрәнди* кими гырмызы үзүм нөвләри, *ришбаба, ағширә, шәкәри, дәвәкөзү, ағры, маһмудави, кишмиш, хунги, әлвани, гуштишдирилрди*. Ширван бөлкәси әвәзсиз, надир техники нөв һесаб едилән ширваншаһы үзүмү илә фәхр етмишдир. Бу нөв үзүм Ширванда һәлә гәдим заманлардан хијабанларда јетишдирилрди. Ширваншаһы үзүмү хош әтри, ширәсинин шәкәрлилији (23—27 фаиз), гара рәнки илә фәргләнир. Ширваншаһы үзүмү дадына, кејфијјәтинә, мүаличәви әһәмијјәтинә көрә бөјүк шөһрәт газанмыш, ону «Ширванын шаһы» адландырмышлар. Үзүмчү алимләримиз исә бу үзүм нөвүнә «үзүмләрин мирвариси» ады вермишләр.

Кечән әсрин биринчи јарысындан Азәрбајчанын гәрб бөлкәси рајонларында (индики Коранбој, Ханлар, Шәмкир, Кәнчә шәһәри әтрафы) јерли үзүм нөвләри илә јанашы, харичи үзүм нөвләри дә кениш сурәтдә бечәрилрди. Бу бөлкәнин үзүмү дәмир јолу чәкиләнәдәк (1883) Тифлисә вә Бакыја, Загафгазија дәмир јолу Русија илә бирләшәндән (1900) сонра Петербурга, Москваја, Варшаваја вә башга шәһәрләрә нәгл олунурду.

Мүтәхәссисләрин фикринчә јерли үзүм нөвләриндән олан *бајанширә* үзүмү тәсәррүфат үчүн фајдалы хүсусијјәтләринә көрә һағлы олараг дүнјанын гијмәтли үзүм нөвү сајылыр. Хәстәлик вә зәрәрверичиләрә, һәмчинин гураглыг вә шахтаја давамлы олмасы, узун мүддәт кејфијјәтли мәһсул вермәси (јахшы бечәрдикдә һәр һектардан мәһсулдарлығы 300—400 сентнерә чатдырырлар) илә сәчијјәләнән бајанширә үзүмүнү дә тәдгигатчылар ширваншаһы үзүмү илә јанашы «үзүмләрин мирвариси» адландырмышлар.

Бир чох хүсусијјэтлэринэ көрө тэбризи дә ән кејфиј-јәтли үзүм нөвү һесаһ олунур. Онун салхымлары тә-нәкләрин будагларында шахталар дүшәнә кими хараһ олмадан галыр. Бу үзүмләрин киләләри ири, әти ширә-лидир. Өз ләззәтли дады вә хош әтри илә фәргләнир. Да-шынмаја жүксәк дәрәчәдә давамлыдыр.

Азәрбајчанын шимал-шәргиндә дә үзүмчүлүјүн гәдим тарихи вардыр. Кечмишләрдә үзүм, әсасән, Мүшкүр вә Шабран маһалларында јајылмышды. Гајнагларда көс-тәрилир ки, әһали әсасән, *ағ шаны, гара шаны, чиләји, дәрбәнди, ағадаји, хәтми, кишмиши, халдар, гара ширеји* вә с. үзүм нөвләри јетишдиридир. Үмумијјәтлә 50-јә ја-хын үзүм нөвү вар иди. Бу бөлкәдә вә онун һудудларын-дан кәнарда *дәрбәнди* үзүм нөвү мәшһурдур. Бунунла јанашы, јерли селексија јолу илә јарадылмыш *шабрани* үзүмүнүн дә мөвчуд олдуғуну гејд етмәк лазымдыр.

Бүтүн бунларла јанашы, чөл-етнографик сәфәрләр заманы Азәрбајчанын ајры-ајры бөлкәләриндә нечә-нечә гејд олунмамыш, өјрәнилмәмиш ата-баба үзүм нөвләринә дә раст кәлирик.

Тәссүфләр олсун ки, јерли үзүм нөвләринин чохунун сирләри, бечәрилмә тарихи индијәдәк өјрәнилмәмишдир. Бу вә ја дикәр адлары чәкилән үзүм нөвләри тәсәррүфат-ларда, демәк олар ки, бечәрилмир. Белә тәнәкләрә чох надир һалларда тәсадүф олунур. Бу үзүм сортларынын әксәријјәти аз гала «Гырмазы китаһ»а дүшмәли олуб-дур.

Бу гијмәтли үзүм нөвләринин горунмаға, гајғыја бө-јүк еһтијачы вардыр. Азәрбајчан торпағынын гәдим не-мәтинин кечмиш шөһрәтини сахламағ, јашатмағ үчүн мүнәсиб јоллар ахтармағ вачибдир. Елә билирик ки, бу гијмәтли үзүм нөвләрини вә кенетик фонду горумағ үчүн халис бу нөвләрдән ибарәт тинкликләр салмағ лазым-дыр. Әкс тәғдирдә ата-баба нөвләри әбәди итиб-бата бил-ләр.

ДАДЫ ӨЗҮНДӘН ШИРИН, АДЫ ӨЗҮНДӘН ШИРИН

Үзүм ширәсиндән *дошаһ* (бәһмәз), *туршаширин, һалва* биширир, *абгора, гораба, сиркә* тутур, *кишмиш, мөвүч* гурудур, *ричал* (һејва, гарпыз, куду, әнчир ричал-лары) биширилмәсиндә ишләнир, *сучуг* һазырлајырлар. Үзүм тәнәјинин зәриф, әтирли јарпағындан милли хөрә-јимиз олан *долма* биширилмәсиндә истифадә едилир.

Абшерон бағларында дошаһ бишириләндә маһны оху-јардылар, оғлан вә гыз ушағлары чәндә, даш һовузда (а х у р д а) үзүмү әзә-әзә сәс-сәсә верәрдиләр:

Сәбәтдә үзүм кәлир,
Һеј дүзүм-дүзүм кәлир.
Ағ шаны, гара шаны
Тез долдурун таваны.
Гојун очағын үстә,
Јығылаг дәстә-дәстә,
Јејәк дошаһ, туршаширин,
Дады өзүндән ширин,
Ады өзүндән ширин.

Онлар үст-башларыны ширә илә тамам батырарды-лар ки, бу да үмуми күлүш вә севинчә сәбәб оларды. Кәнчләрин ән чох севдикләри әјләнчә бир-биринин ја-нағларыны әзилмиш үзүм ширәсинә буламағ иди.

Азәрбајчанда халғ арасында үзүм дошаһындан баш кичәлләнмәсинин, ганазлығынын гаршысыны алмағ үчүн мүәличә васитәси кими дә истифадә олунур. Организмдә үрәк әзәләсинин фәалијјәти үчүн вачиб олан Е витами-нинин әсас мәнбәләриндән бири дошаһдыр. Дошаһ үрәк-дамар вә синир хәстәликләринин мүәличәсиндә чох хе-јирлидир. Мүнтәзәм дошаһ јејән адамын бәдәни күмраһ-лашыр, ганынын тәркиби, маддәләр мүбадиләси, һәзм органларынын иши јахшылашыр.

Дошаһдан һазырланан һалва, сучуг, шәрбәт инсанын сағламлығы үчүн әһәмијјәтли олан жүксәк калорили гита мәһсулларыдыр. Ричал үмуми зәифлијин, өд кисәси вә гарашијәр хәстәликләринин мүәличәсинә јахшы көмәк едир.

Експерт һесаһламаларына әсасән 1 кә үзүм бир ада-мын күн әрзиндәки гита нормасы калорисинин 30 фаи-зини тәшкил едир, јә'ни гитадылығы чәһәтчә 2 кә алмаја, 1 кә сүдә, 370 г этә бәрәбәрдир.

Чох зәифләмиш хәстәләри үзүмлә мүәличә етмиш вә јахшы нәтичәләр алмышлар. Мүәличә мөгсәди илә үзүм једикдә 300 г-дан башлајыб, сонра тәдричлә буну, 2,5 кә-дәк артырмағ олар. Тәчрүбә көстәрмишдир ки, сәһәр-ләр ачгарына јејилән үзүм организм үчүн олдуғча фәј-далыдыр.

Тәбабәтдә ампелотерапија—үзүмлә мүәличә гәдим заманлардан тәтбиғ едилир. Үзүм бир чох хәстә-ликләрин — үрәк-дамар фәалијјәтинин позғунлуғларын-

да, хроники ревматизм, ган дөвранынын зейфлији вэ с. мүаличэсиндэ јахшы нэтичэ верир. Үзүмдэн вөрэм хэстэлијинин башлангыч формасында, гараачијэр, бөјрэк хэстэликлэриндэ, хроники гэбизликдэ, тэнкнэфэсликдэ, сүстлүкдэ, иштаһасызлыгыда вэ с. уғурла истифадэ олунур.

ЕЛИН АҒ ГЫЗЫЛ СЭРВЭТИ

Еркэн пајыз күнлэри эрэфэсиндэ дүзлэримиз памбыгдан ағ палтар кејир. Елэ бил һэр тэрэфэ гар јағыб; зәһ-мәткеш әллэрин јығдығы ағ гызыл сэрвэтиндэн вурулмуш ағ тајалар да гарла өртүлмүш тәпәчиклэри хатырладыр.

Памбыг чох дэјэрли биткидир, гызыла бэрабэр не'мәт-дир. Сәпиндэн башламыш јығыма гэдэр сығал чәкэр, кечә-күндүз жарпаг тәки әсәрдилэр үстүндэ. Елэ она көрә дэ лап гэдим заманларда олдуғу кими елэ индинин өзүндэ дэ она тәләбат чохдур. Ахы, памбыгдан тәкчә парча тохумурлар, онун лифлэриндэн иплик, чијидиндэн јағ һазырланыр, туллантысы спирт, лак, картон вэ с. истехсалында истифадэ едилир. Памбыг чечэсиндэн јејинти зүлалы, жарпағындан сиркә туршусу алыныр. Памбыг јахшы бал верән биткидир. Үмумијјәтлэ, ондан јүз чүр гиј-мәтли мәһсул әлдэ едилрэр.

Сөз арасы. Чох тәәссүф ки, бә'зи башабәлалар памбығын дүнја базарындакы дэјерини көрүб, мәһсул-дарлығы артырмаг үчүн јоллар арамагданса, асан јола әл атмыш, дүзү-дүнјаны памбыг әкини илэ долдурмуш, һәтта ону кәндлинин һәјәтинә, дарвазасынадәк кәтириб чыхармышдылар. Јада салаг ки, бир вахтлар мәшһур Султанбуд мешәсини дөвләт горуғуна чевирмәк һагда мәсәлә галдырылмышды. Лакин бу хејирхаһ иш ахыра чатдырылмады. Бир үздәнираг, јаланчы «гәһрәман» исә о бојда надир мешәни котанын ағзына верди. Инсан өз әли илэ әкиб-бечәрдији памбыг үчүн тәбиәтин јаратдығы көзәл мешәнин ахырына чыхды. Анчаг мәсәләјә әсил вәтәндаш, ел оғлу көзү илэ бахылсајды памбыг әкин-ләри кәлиб надир сағыз ағачларынын арасына чых-мазды.

Јери кәлмишкән, сәпилән зәһәрли дәрманлар да өз мәнфи ишини көрүб. Вахтилә ағсаггаллар дејирмишләр ки, бу дәрманлар торпағын ахырына чыхачаг, һәлә бир инсанларын өзүнә дэ зәрәр јетирәчәк. Лакин бу ағыллы сөзләр кеч ешидилди. Анчаг, аталар демнишкән, зәрәрин јарысындан гајытмаг өзү дэ бир хејирдир. Шүкүрләр ол-сун ки, белә ганунсузлуғлара нәһәјәт сон гојулду.

«ӘКИБЛӘР ЈЕЈИРИК, ӘКӘРИК ЈЕЈЭРЛӘР»

Одлар јурдумуз гэдим заманлардан бағчылыг-мејвә-чилик дијары кими таныныб. Тәәссүф ки, бә'зи кәнд јер-ләриндэ гэдим бағлар гочалыб мәһв олур. Дикәр тэрэф-дән онларын чоху балталаныб... Јериндэ дэ тәзә бағлар салынмајыб. Нәтичәдэ јүз илләр боју халгымызын сүф-рәсинә бәзәк, масасына чәрәз, гонағына әвәзсиз һәдијјә олмуш бир чох мејвәләрә, бостан биткиләринә мөһтач галмышыг.

Елимиздә-обамызда аһыл-ағсаггалларын мүдрик бир мәсәли чох јајылмышдыр: «Әкибләр јејирик, әкәрик је-јэрләр». Амма бир иш вар ки, көрәсән бу өјүд-нәсиһәтә эмәл едән вармы?.. Рәһмәт көһнә кишиләрә, мин рәһмәт. Әкибләр јејирик. Бир адам демир ки, мән дэ әким, сонра кәләнләр јесин. Неч узаға кетмәјәк, көтүрәк елэ Абшерон кәндләрини. Бу торпағын не'мәтләриндән чох јазыблар. Амма һајыф ки, инди о не'мәтләрин ады галыбса да дады кедиб, һәм көмијјәтчә азалыблар, һәм дэ әввәлки кеј-фијјәтләринин неч јарысы да галмајыб. Нәр шеји көрә-көрә кәлән Абшерон гочалары бахын көрүн нәләр дејир, нечә килеј-күзар едилрәр. Наны бағларымызын јарашы-ғы пүстә, бадам, ијдә, иннаб, тут, зейтун, Пиршағы кәнд-индэ вахтилә о гэдәр пүстәликләр олуб ки, инди онун јарыбајарысы јох, неч чәрәји дэ галмајыб. Тәкчә бир Пиршағыдамы олуб пүстәликләр? Бақынын әксәр кәнд-ләринә јарашыг вериб онлар. Пүстәјә инди аз-маз Фат-мајыда, Әмирчанда вә б. кәндләрдә дэ раст кәлмәк олар. Анчаг иннаб лап тәк-түк галыб. Јәгин ки, бә'зиләримиз пүстә, иннаб адыны ешидибсә дэ, бәлкә дэ дадыны бил-мир. Бу не'мәтләр бизим тәкчә бајрам сүфрәләримизин јох, елэ ади чај сүфрәләримизин дэ бәзәјәрди. Вахт варды ки, чибимизә төкүб тум кими чыртлардыг пүстәни.

Абшерон не'мәтләрини сајмагла гуртармаг олмур. Һәддиндән артыг хејри олан чирәни, зирәни, разјананы да унутмамалыјыг. Онлардан дадлы шоргоғалы биши-рилмәсиндэ, мүхтәлиф дәрманлар һазырланмасында ис-тифадэ олунур.

Сүфрәләр јарашығы, вахтилә касыбын да, дөвләтли-нин дэ сүфрәсиндән әскик олмајан чирә-дуз наны? Наны һөвсанын мәшһур шыхверди соғаны, наны әтри једди гоншуја кедән Абшерон зә'фәраны, наны?

Бә'зи пул далыјча гачан накәсләримиз һөвсан соға-ныны бир һала салыблар ки, о хејирдән чох торпағына гатылан дәрманлардан башдан ајаға зәрәрдир. Китаб-

лардан охумушам ки, бизим Һөвсан соғаны һәлә мұһарибәдән әввәлки илләрдә Франсада бөјүк шөһрәт газанмышды. Көрүрсүнүзмү, Бақынын өзүндә Һөвсан соғаны гејб олуб, амма сорағы Парисдән кәлир. Һә, дејирләр ки, вахтилә Бақыдан көчән бириси бу соғанын тумуну өзү илә Франсаја апарыр, орада һәммин тохуму әкиб хејли мәһсул әлдә едир. Сонра да ону ресторанлара, јемәкханалара сатыр. Сән демә јерли нөвләрә нисбәтән бу соған гат-гат баһа имиш. Она көрә ки, Һөвсан соғаны онларын хөрәкләрини дада-тама кәтирир, бунунла да јемәкханаларыны шөһрәтләндирир.

Елә ки, бу хәбәр Бақыја чатды Һөвсан кәндиндәки дүнја көрмүш гочаларын көһнә дәрдрәри тәзәләнди. — Көрүрсүнүз,—дедиләр, Һөвсан соғаны Франсада да адыңхарыб, амма ону бурада бүсбүтүн көздән салыблар.

Һајыф, чох һајыф, бу чүр кәлирли, шөһрәтли саһә унудулду. Тәсәррүфата биканәләр бир дә онда ајылдылар ки, соған тәләф олуб. Әл-ајаға дүшдүләр. Көрүнүр, әлә дүшмәјән бу биткинин тохуму да азалмышды. Бу ишә әмәлли-башлы чан јандыранлар кәнддә евләри, һәјәтләри кәздиләр, гоча арвадларын дүр-дүјүнчәләри кара кәлди. Итирилмиш соғаны дирчәлтмәк үчүн тәзәдән ишә киришдиләр.

Рәвајәт. Дејирләр ки, чох-чох кечмишләрдә онун тохумуну Һөвсанлы Һачы Кән'ан киши зијарәтдән кәлән дә кәтириб. Зијарәтдә оларкән мүгәддәс шөһәрдә Шејх ону евинә гонаг апарыбмыш. Һачы Кән'ан киши Шејхин сүфрәсиндә бу соғаны көрмүш вә јејәндән сонра тә'рифләмишдир. Бу тә'рифдән хошланан шејх дә һәммин соғанын тохумундан Һачы Кән'ан кишијә бағышлајыб. Һөвсанда «бу тохуму ким верди»—дејә сорушанлара Һачы Кән'ан дејиб: «Шых верди». О вахтдан Һөвсанда бу соғанын ады «Шыхверди соғаны» галыб.

Бу рәвајәт дә олса, анчаг һәгигәт будур ки, Һөвсан соғанынын доғрудан да тајы-бәрабәри јохдур. Мүәјјән едибләр ки, бу соғанын тәркибиндә 10,8 фаиз гуру маддә, 7,8 фаиз шәкәр, 4,9 фаиз С витамини вардыр. Онун башга соғанлардан үстүнлүјү бир дә ондадыр ки, хөрәкдә тамам-камал әријир, дадыны-дузуну бүтүнлүклә хөрәјә верир.

Кәнддә һамы Һөвсанда өзүнә тәзә исти јурд-јува тапмыш соғанын назыны чәкди, гајғы көстәрди. Чох чәкмәди соған артыб чохалды, базарлара јол ачды.

Бу һал бир мүддәт давам еләди. Анчаг бирдән Һөвсан

соғаны гејб олду, базарларда тапылмады. Мүтәхәссисләр бунун күнаһыны бачарыгсыз тәсәррүфатчыларда көрдүләр.

Сөз арасы. Һөвсан соғаныны әввәлки сәвијјә чатдырмаг үчүн нечә олурса-олсун, мүнәсиб бир јол ахтармаг вачибдир. Гочалар сөјләјирләр ки, Һөвсан соғаныны Абшеронун башга кәндләриндә дә әкмәк мүмкүндүр. Бунун үчүн мүнбит торпаг да, бәрәкәтли тохум да тапмаг олар, тәки гајғы, бир дә вәтәндашыг гејрәти олсун!

МҮГӘДДӘС БИТКИ

Зејтун ағачларыны көрүрсүнүз дә. Абшеронда һара чубуғуну әксән барлы-боллу хејир кәтирәр. Амма ки, зејтун јағынын үзүнә һәсрәтик. Шәкәр хәстәлијинә тугуланлара, пәһриз јемәкләринә мөһтач оланлара исә аз гала аптек тәрәзисиндә чәкиб грам-грам Түркијәдән кәтирилмиш јағ верирдиләр. О да һәмишә тапылмыр... Көр ки, бир ағыллы, мәсләһәтли башбилән тәсәррүфатчымыз олса, гојар папағыны габағына, фикирләшәр ки, көр мән нә гәдәр кәлир газана биләрдим, нә гәдәр удузмушам...

Зејтун ады мүсәлманларын мүгәддәс китабы Гур'ани-Кәримә дүшән дөрд мүгәддәс биткидән биридир...

Алимләрин фикринчә зејтун Јер үзүндәки ағачларын ән гәдимидир. Әбәс јерә ону «Һәјат ағачы» адландырмаырлар.

Дүнјанын бир чох халглары зејтуну «ағачлар падшаны» адландырыр, биоложи хүсусијјәтләринә көрә она «өлмәз ағач» да дејирләр.

Түрк халглары үчүн зејтун «мүгәддәс ағач» сајылыр, һәтта она ситајиш дә едирләр.

Һәлә бизим ерадан нечә јүз илләр габаг ромалылар бу ағача мүдриклик нишанәси кими бахмышлар.

Јунанлар зејтуна «Арзу ағачы» ады верибләр. Она узунөмүрлүлүк, мүдриклик рәмзи кими бахыблар...

Бәли, зејтун гијмәтли вә надир биткидир. Чүнки илбоју, јағышыг, ја гурагыг олса белә, она гуллуғ едәнләри һеч вахт мејвәсиз гојмаз, һәтта сағалмаз хәстәлијә тугуланлара белә шәфа верир. Зејтун һәм дә јашыллыг, тәмизлиқ вә тәмиз һава мәнбәјидир. Лакин бу битки, һеч дә һәр јердә һасилә кәлмир. Зејтун дүнјанын бир сыра субтропик вә тропик өлкәләриндә кениш миғјасда

җетишдирилди. Зейтунун вәтәни Кичик Асия вә Јунаныстан сајылыр. Бурадан о, бүтүн Аралыг дәнизи саһили өлкәләринә јајылмышдыр. Сонралар Европанын бир сыра өлкәсинә, Африкаја, Америкаја, Австралијаја апарылмышдыр.

Зейтун Азербайҗанда да кениш јајылмышдыр. Һазырда интенсив инкишаф етдирилән вә сәнајә әһәмијјәти олан зейтун совхозу Абшерондадыр.

Дүнјада 500-дәк зейтун нөвү вар. Зейтун ағачынын һүндүрлүјү дөрд метрдән он беш метрәдәк олур. О, 300—400 илдән чох өмүр сүрүр. Һазырда Абшеронун Нардаран кәндиндә јашы 300-ә чатан вә һәлә дә мәһсул верән зейтун ағачы вар. Гураглыға даһа дөзүмлүдүр. Сојуға давамлылығы исә 13—18 дәрәчәдир. Зейтун ағачы 10—12 иллијиндә бар вермәјә башлајыр. Һәр ағачдан 30—40 килограм мәһсул јығылыр.

Зейтунун халг тәсәррүфатында әһәмијјәти бөјүкдүр. Онун мејвәләринин эт һиссәсиндә 70 фаизә гәдәр, тохумунда исә 20—30 фаиз пијли јағ вардыр. Бу јағ, әсас етибарилә кулинарија вә консерв сәнајесиндә ишләдилир. Ондан тәбабәтдә, косметикада вә һәтта авиасијада да истифадә олунур. Зейтун ағачынын габығындан вә јарпагларындан мүхтәлиф мәһһәмләр вә дәрманлар һазырланыр, үрәк-дамар, мәдә-бағырсаг вә дәри хәстәликләринин мүәличәсиндә, о чүмләдән һипертонија хәстәлијиндә дәмләмә вә гуру спиртли экстракт формада истифадә едилдир. Тибби мәгсәд үчүн зейтунун там јетишмиш мејвәләриндән әла кејфијјәтли зейтун јағы алыныр ки, бу да бир сыра препаратларын тәркибиндә јүнкүл ишләтмә дәрманы кими, өд кисәси хәстәликләриндә вә с. истифадә едилдир.

Абшеронда истехсал олуан мәһсуллар дәфәләрлә Умумиттифаг вә Бејнәлхалг јармаркаларда гызыл вә күмүш медаллара лајиг көрүлмүшдүр. Зейтун консервләрини дүнја базарында јүксәк гијмәтләндириләр.

Зейтун гијмәтли гида вә мүәличә мәһсулу олмагла јанашы, һәм дә јашыллашдырмада кениш истифадә олунур. Елә бу хүсусијјәти нәзәр алынараг Абшеронун минләрлә һектар саһәси јамјашыл бағлара, мәһсулдар зейтун плантасијаларына чеврилир.

ШӘФА МӘНБӘЈИ

Күнәшдән нур ичмиш нар торпағымызын әвәзсиз не-мәтидир. Онда һәм һәјат ширәси, һәм дә күнәш гајнарлығы вар. Она көрә дә халг тәбабәтиндә нары мин бир дәрдин мәһһәми һесаб едиләр.

Нарын мүәличәви хәссәси гәдим заманлардан мисирлиләрә, ассиријалыларә, јунанларә вә ромалыларә мәлүм иди. Һәлә 4 мин ил бундан әввәл Чин тәбибләри нар габығыны гүрд дәрманы кими ишләтмишләр. Зәифә гүввәт, ган, шәфа, көзә ишыг верән нар халг арасында «чан мәһһәми» адланыр.

Нар Азербайҗанын гәдим вә ону шөһрәтләндириән мејвәсидир. Республикамызын әразисиндә дә онун өз «вәтәни, јурду» олуб. Гарабағда, Ағдамын јахынлығында Шелли кәнди, Ширван торпағында исә Көјчај. Археоложи газынтылар заманы Минкәчевирдән вә Кәнчәчәј әразисиндән миладдан өнчә VI—V минилликләрә аид нар ағачынын габығы ашкар олунмушдүр.

Нарын, үмумијјәтлә, 300-дән чох нөвү мәлүмдүр. Бунлардан да 200-ә гәдәри јалныз Азербайҗанда бечәрилир. Нарын нөвүндән вә сортундан асылы олараг мејвәләри ширин-турш вә туршаширин олур. Инди республикамызда күлөјшә, баламүрсәл, вәләс, гырмызыгабыг, назикгабыг, шаһнар, гырмызы мөләз, Шелли мөләзи, ширин вә с. нар нөвләри јетишдирилир.

Нар ширәсиндә 8—19 фаиз шәкәр, 0,3—9 фаизәдәк лимон туршусу, танин, С витамини, һәмчинин гијмәтли минераллар—калсиум, фосфор, магнизиум, дәмр вә натриум да вардыр. Бунларын арасында калиуму хүсуси гејд етмәк лазымдыр. Үрәк әзәләләринин фәалијјәти үчүн калиум чох вачибдир. Бу чәһәтдән нар ширәси бүтүн мејвә ширәләриндән үстүндүр. Һәм ган азлығы, һәм дә һипертонија хәстәликләри заманы нар ширәси чох јахшы тәсир көстәрир. Белә һалларда нар ширәсинин чәкәрдә һазырланан шәрбәти дә хејирлидир. Һәмнин шәрбәти дөш ағрылары заманы өскүрәк дәрманы кими дә гәбул етмәк олар. Гыздырма хәстәлији олан синга хәстәлијинин мүәличәси үчүн дә хејирлидир. Һәзм органларынын, хүсусилә бағырсағын илтиһабында да нар ширәси фајдалыдыр. Ширин нар ширәсини бөјрәк ағрысы заманы ичмәјин хејири вар. Турш нар ширәси исә шәкәр хәстәлијинә тутуланларә көмәк едир.

Нар гиданын јахшы һәзм олунмасыны тәмин едир вә адамын иштаһасыны артырыр. Чыр нарын мејвәсиндән

лимон туршусу алыныр. Нар чичэклериндэн вэ габыгын-дан мүхтәлиф рәнкли бојаглар һазырланыр.

Нар ағачынын көкүнү гурудуб тоз һалына салыр, эс-вајла гарышдырыр, чыхыгларда, эзикләрдә тәпитмә шәк-линдә ағрыкәсичи кими ишләдирләр.

Нар габыгыны вэ чичәјини дәмләјиб боғаз ағрыла-рында, анкина, диш этинин илтиһабы хәстәликләри заманы гаргара дәрман кими ишләдирләр.

Нар мејвәсиндән иштаһа артырмаг үчүн *нардаша* адланан шәрбәт һазырланыр. Бунун үчүн *кәмширин* нар мејвәсинин дәнәләрини ајырыб көтүрүр вэ ону шәкәр шәрбәтиндә гајнадырлар. Нардашадан плов, кабаб вэ лүләкабаб јемәкләриндә иштаһа артыран вэ тамверичи кими истифадә едирләр.

Азәрбајчанда гәдимдән бәри нар мејвәсиндән *нарруб* ширәси, чыр нардан исә *наршәраб* һазырланыр. Нар-шәраб мәдәнин һәзметмә просесинә көмәк едир вэ синга хәстәлијинин мүаличәсиндә јахшы нәтичә верир. Нар-руб исә зәифләмиш организми мөһкәмләндирир, хәстә-нин үрәјини сәринләшдирир вэ сусузлуғун гаршысыны алыр.

* * *

Пајыз фәслинин нојабр ајында зә'фәран чичәклән-мәси дөврү башланыр. Чичәкләрин јығылма мүддәти чох гысадыр; Торпағын вэ һаванын нәмлијиндән асылы ола-раг 9 күндән 20 күнәдәк давам едир. Өзү дә вахтында јығылмадыгда чичәкләр солуб кејфијјәтини итирир. Узун илләрин тәчрүбәси мүәјјән етмишдир ки, чичәкләрин битки үзәриндә ики күндән артыг галмасы мөһсулун азалмасына сәбәб олур, һәм дә чичәк јығымыны вэ тел-ләрин ајрылмасыны чәтинләшдирир. Она көрә дә зә'-фәран чичәкләри, онун бүтүн чичәкләмә дөврүндә һәр күн сәһәр тездән топланыр.

Зә'фәранын телвары јарпаглары, ачыг-гырмызы, ја-худ гырмызы-бәнөвшәји чичәкләри олур. Биткинин јы-ғылыб арыдылмасы һәдсиз зәһмәт, гурудулмасы хүсуси бачарыг тәләб едирди. Пајыз күнләриндә зә'фәран гу-рудулан евләрин јанындан кечмәк олмурду, зә'фәранын әтри адамы мәст едирди. 1000 чичәкдән орта һесабла 22—30 грам зә'фәран тели алыныр. Бир килограмм зә'фә-ран тели әлдә етмәк үчүн исә тәхминән 80 мин зә'фәран биткисиндән 200 мин чичәк топламаг лазым кәлир.

Зә'фәран торпагларымызын хош әтирли, шөһрәти дүнјаја сығышмајан е'чазкар не'мәтләриндәндир. Зә'фә-ран әтирли гызылдыр. Вахт олуб ки, онун һәр тели пул әвәзинә, гызыл әвәзинә ишләниб. Тәрәзинин бир кө-зүнә зә'фәраны гојублар, дикәринә гызылы.

Тәбиәтин бу әфсунлу, е'чазкар биткисинә дүнјанын чох аз өлкәсиндә раст кәлмәк олар. Тәдгигатчылар Ки-чик Асијаны зә'фәранын вәтәни сајырлар. Иран, Кәш-мир, Сурија, Һиндистан, Јапонија вэ Чиндә гәдим за-манлардан бечәририрди. XVI—XVII јүзилләрдә бу бит-ки Чәнуби вэ Гәрби Авропаја да јайылды. Русијада XVI әсрдән мә'лум олан зә'фәраны Шәрг өлкәләриндән кә-тирирдиләр.

Бир сыра јазылы мәнбәләрә көрә зә'фәранчылыг Азәрбајчанда да чох кениш јайылмышды. Өзү дә јалныз Абшерон торпағында, Бақынын әтраф кәндләриндә бечә-ририрди. IX—X әсрләрдә Азәрбајчана кәлмиш сәјјаһлар әсәрләриндә гејд едирләр ки, зә'фәран јерли әһалинин еһтијачыны өдәмәклә јанашы, ипәк, дуз, нефт вэ с. илә бәрабәр харичи өлкәләрә ән чох ихрач едилән мөһсул-лардан иди. Зә'фәран истеһсалына көрә Азәрбајчан нәинки Шәргдә, һәтта демәк олар ки, бүтүн дүнјада шөһ-рәт тапмышды. Мәнбәләрдән мә'лум олур ки, бир фунт зә'фәранын гијмәти 25 алтын (3 ман.) иди.

XVII әсрин әввәлләриндә Бақыда олмуш франсыз миссионерләриндән Маз, Баду, Флеруи вэ б. өз хатирә-ләриндә јазырдылар ки, «Бақы... Хәзәр дәнизинин саһи-линдә јерләшир. Онун әтрафы јумшаг торпагдан иба-рәтдир вэ зә'фәранла чох зәнкинди».

Русијада зә'фәран бечәрилмәсини кенишләндирмәк мөгсәдилә I Пјотрун әмри илә Бақы зә'фәранынын көк-ләри тәчрүбәдән кечирилмәк үчүн Петербурга көндәрил-мишди.

XIX әсрин 30-чу илләринин әввәлләриндә Бақы гәза-сында һәр ил 1000 пуда гәдәр зә'фәран истеһсал олунур вэ хүсусилә Ирана, Түркијәјә, Русијаја вэ Тифлисә их-рач едилирди. Бунун үчүн әһали әскинасла 360 мин манат кәлир көтүрүрдү; ону алыб «Иран вә Һәштәрханда са-тан тачирләр исә, бундан әлава әскинасла 200 мин ма-ната гәдәр газанч-кәлир көтүрүрдүләр».

Азәрбајчан алими, чоғрафијашүнас-сәјјаһ Һачы Зей-налабдин Ширвани (1780—1837) јазыр ки, Бақыда һасил

олан зә'фәран бир чох шәһәр вә өлкәләрә, о чүмләдән Килана, Русијаја, Ширвана көндәрилик вә мүнәсиб гиж-мәтә сатылырды.

Көһнә тибб китабларында зә'фәраны биткиләрин шаһы адландырырлар. 1872-чи илдә тапылмыш бир әл-язмасында зә'фәрандан 30 дәрман нүсхәсиндә истифадә олунмасындан данышылыр.

1896-чы илдә «Гафгаз кәнд тәсәррүфаты чәмијјәтинин» Бакыда тәшкил олунмуш сәркисиндә бағчылыг мәнсуллары, о чүмләдән зә'фәран вә ондан алынан сары бојаг нүмајиш етдирилмишди. Сәркијә кәләнләрә вә сәрки иштиракчыларына зә'фәран һағгында мүнәзирәләр охунур, тәчрүбә мүбадиләси едилирди. Бакы гәзасынын Маштаға кәнд сакини Мәшәди һачызым оғлу Ис-кәндәров сәркијә тәғдим етдији әтирли зә'фәрана көрә жүксәк мұкафата лајиг көрүлмүшдү.

Статистик мә'луматлара көрә 1912—1919-чу илләрдә Абшеронда 150 гектар саһәдә зә'фәран әкилирди. Бизим Абшерон зә'фәраны кејфијјәтинә көрә харичи өлкәләрдән кәтирилән зә'фәрандан гижмәтлидир; онун тәркибиндә бојаг маддәси 5—10 дәфә чохдур. 1941-чи илдә Азәрбајчанда 252.3 гектар саһәдә зә'фәран әкилмишди. Зә'фәранын үмуми мәнсулу 2274 кг. гуру мәнсулу исә 423 кг тәшкил етмишди. Вахтилә чох кениш ареалда—Бакыда вә онун әтраф кәндләриндә бечәрилән зә'фәран биткиси һазырда јалныз Билкәһ зә'фәран совхозунда мәркәзләшмишдир. 1927-чи илдә тәшкил едилмиш совхозда зә'фәран истехсалы сәнајә тәмәли әсасында инкишаф етдирилир.

Бу әдвизјат мүрәккәб тәркиблидир; онун тәркибиндә су, ефир јағы, азотлу маддә, шәкәр селлүлоз, В₂ витамини вә диқәр маддәләр вардыр. Халг тәбабәтиндә гыч олма, көј өскүрәк, көз ағрысы, титрәмә-гыздырма заманы зә'фәрандан истифадә едилир. Зә'фәран әтријјат сәнајесиндә, әл-үз сабунларынын һазырланмасында, јејинти сәнајесинин бир чох саһәләриндә, тәбабәтдә исә дәрман кими ишләдилир. Зә'фәрандан һәлә гәдимдән бојаг кими дә истифадә едилир.

Тој-бајрамларымыз, шәнликләримиз зә'фәранлы пловсуз, кәһрәба рәнкли, әтирли бозбашсыз, милли ширнијјатсыз өтүшмәмишдир. Зә'фәран чичәјинин әтри, ал-өлван рәнки инсана хош әһвал-руһијјә бәхш едир.

Анчаг тәәссүфлә гејд етмәк лазымдыр ки, сон вахтлар зә'фәранын әввәлки шәһрәти, танрынын бизә бәхш етдији бу әвәзсиз не'мәтин истехсалы азалмаға башла-

мышдыр. Алынан мәнсулун гәдәрини нә мүнәрибәдән әввәлки илләрлә, нә дә әсримизин әввәл илләри илә мүнәгисә етмәк олар. Һәмчинин кәмијјәт кими, кејфијјәт дәашағы дүшүб. Инсафдырмы, шәһәрләрдә, кәндләрдә әл-бәәл ахтарылан, мин бир дәрдин дәрманы олан зә'фәран евләрдә тапылмасын. Бу гижмәтли вә валјуга тутумлу мәнсул истехсалы саһманә дүсә, һәм чамаатымыз, һәм дә тәсәррүфатымыз хејир көрәр.

* * *

Пајызын ахырларында *итбурну* (она һәм әрсун да дејирләр, дағ рајонларынын бәзиләриндә шиллан ады да гојублар) колунун мејвәси гызарыр. Халг тәбабәтиндә бир чох хәстәликләрин (ганазлығы, гарачијәр, бөјрәк вә әсәб мүәличәси олан итбурну һәм чиж јејирләр, һәм дә гајнадыб туршу чыхарырлар. Ја да ки, чај мисаллы дәмләјиб ичирләр. Башга ағачлардан фәргли олараг итбурну колу габагча јарпаглајыб сонра чичәк-ләјән, чичәји төкүләнән сонра бар верән биткидир.

ЕЛИНИЗДӘ-ОБАНЫЗДА ТОЈ ОЛСУН

«Гызыл пајыз»ы һәсрәтлә көздәјәнләр дә варды. Ахы, халгымыз тој-бүсат вахты кими уғурлу сајыб, севиб, әвизләјиб пајызы. Чүнки ел-обанын үмуми адәтинә көрә хејир ишләри, нишан, тој, шәнликләр јај ишләри баша чатандан сонра кечириләрди. Беләликлә, Азәрбајчанын һәр јериндә мәнсул топланыб гуртаранда, дүздән, бағдан, дағдан әл-ајаг јығышанда, бәзи јерләрдә исә пајыз алмасынын, пајыз армудунун јанағына хал дүшәндә тој шәнликләри башланарды. Нечә дејәрләр пајызын јар-јарашыглы күнләринин бириндә тојлар тојлара чаланарды.

Кәндин әрлик гызлары бәзәниб-дүзәниб куја билмә-јәрәк гәсдән субај оғлан евләринин јанындан еләдән-елә кечәр, беләдән-белә. Аилә башчылары кәнчләрин көзүнү бајырдан јығышдырмаға бу ајларда башлајардылар. Гапылара елчи карваны кәләрди... Елин дә аһылы-чаһылы илдырыма, шимшәјә бахмаз, лејсан јағышлары билмәз, гыз евинин гапысыны кәсәрдиләр, гызын һарисини алардылар. Аллаһ хејир версин, хошбәхт олсунлар, гоша гарысынлар, оғуллу-гызлы олсунлар,—дејәрдиләр.

Нишанлы оғлан евиндән гыз евинә бајрамлыг көн-

дәриләр, һәдијјәләр, ноғуллу-бадамлы хончалар јан-јана дүзүләрди. Бу минвалла торпағын чанындан буғ галханадәк елдән-обадан тој сәси кәсилмәзди.

Ајлы-улдузлу пајыз ахшамы. Гара зурнанын, јасты балабанын шән сәси, тарын, каманчанын һезин наләси әтрафы бүрүмүшдү. Сары, гырмызы, јашыл парчалардан аллы-күллү палтар кејмиш, башларына күллү-буталы јайлыг өртмүш бәрли-бәзәкли гызлар, кәлинләр, аһыллар мусигинин хош садалары кәлән тој мағарына тәләсирләр. Дејән ким, күлән ким. Әлләриндә бәрли-бәзәкли хончалар, зәрли бохчалар кәлән ким. Ахы бу күн ел тоју, ел бајрамы иди. Кәндин көзәл гызы илә икид оғлу говушур. Синәләри әлван мунчугларла, гулаглары ајпара, шарлы, минарә сырғаларла, боғазлары арпа вә һил данәли гызылла бәзәнмиш ел көзәлләри сүрмәли гаш-көзләрини сүзәрәк, мејданда јаллы кедәрләр:

Бармағында хатәм, кушиндә тәнә,
Киреһ-киреһ зүлфүн төкә кәрдәнә,
Күләбәтин көјнәк, абы нимтәнә,
Јахасында гызыл дүјмә кәрәкдир.

Һәр дәфә һалај вурдугча меһ гызларын бели күмүш кәмәрлә бәркидилмиш әлван нахышлы көјнәкләрини јелләдир, бөјүк Вағиф демишкән «јахаларындакы гызыл дүјмәләр» күнәш шүалары алтында бәрг вурур. Гадынларымызын өзләри кими, бәзәкләри дә санки бир-бирилә јарыша кирир. Уста зәркәрләримизин маһир бармағларынын һазырладығлары бу зинәт шејләри тәкчә гадынларымызы дејил, мәчлисләримизи дә јарашыға кәтирди.

Кәндимизин тој шәнликләри кечмишдә сазы, гаразурнасы, гоша нағарасы илә көзәл иди. Саз өтдүкчә дағларымыз, дикбашлы, алынмаз галаларымыз, гәдим шәһәрләримиз көрүнүб, рәггасәләримиз чөвлан едиб, гылынч сижрилиб гынындан чыхыб. Ел ашығлары гаразурналарә күч кәлдикчә онун көнүл титрәдән сәсини, һарајыны ешидәндә үрәжимизи гүрурла долдурурду, севинч үстә севинч, шадлыг үстә шадлыг чаланырды.

Сөзарасы. Инди дә тојлар олур, амма әксәр һалларда гаразурнасыз. Вахт вар иди милли күләш, чыдырачыхма, атојнатма гаразурна илә мүшәјиәт олунурду. Гаразурнанын күчлү вә зил сәси инсанда чәсарәт, күч-гүввәт, инам, дејүшкәнлик, дөнмәзлик, јенилмәзлик, мүбаризә руһу ашылајырды.

Бу елдә ешидилән, чоҳ севилән, гәһрәмәнлыгдан хә-

бәр верән гаразурнанын сәси дүнјаја мејдан охујарды, елин икид оғлу, икид гызы дејүшә кирәрди, гылынч-галхан сәси ели һарајлајарды. Лакин хејли вахтдыр, гаразурна да сәссиз-сәмирсиз арадан чыхыр. Диггәтдән јайынарса, бүсбүтүн итиб жетмәк тәһлүкәси алтында галан бу мусиги әләтини горумағ, кәләчәјә өтүрмәк милли вәтәндашлыг борчу вә мүгәддәс вәзифәдир.

* * *

...Узундәрә чалыныр. Аһыллар, ағбирчәкләр мејдана кириб мусигинин аһәнкинә ујғун дурна гатары кими сүзә-сүзә, голларыны ағыр-ағыр галдырыб ојнајырлар. Бир ан мусиги дәјишир, јејин чалмаға башлајырлар. Елин чаванлары пәнчә вә бармағлары үстүндә шыдырғы рәгс едирләр.

Ел ашығы пајызын бу јарлы-јарашығлы күнүндә сәдәфли сазыны синәсинә басыб гәлбләрә ишләјән маһны охујар, охудугча үрәјинә сөз кәләр, тәпәр кәләр. Сонра ашыг јенидән үч телли сазы дилләндириб о баша-бу баша варкәл едәр, бир нечә устаднамәни сөзлә дејиб сазла чаларды.

Ағбирчәкләрин, ағсаггалларын хејир-дуасы, гучаг-гучаг күл-чичәк... Белә бир күндә јени аиләнин тәмәл дашыны гојанларын, очаг јандыранларын сәадәтинә, хош-бәхтлијинә ел-оба замин дурарды.

Тој-дүјүнү, елчилији ағсаггалсыз тәсәввүрә кәтирмәк олмаз. Икидләрә гыз сечәндә, көзәлләрә елчи дүшәндә ағсаггала үз тутарлар. Дағдан ағыр ағсаггалларымызын да бу тој-дүјүн мәсәләсиндә әсас гајәси вә истәји һәр ики кәнчин ајағы сајалы олмасы, јени гурачағлары аилә очағынын аловунун кур јанмасыдыр.

Кәлин ата евиндән чыханда онун башына үч дәфә чыраг доландырадылар. Сонра о әлини уна батырар, һәјәтә чыханда, үч дәфә бурада галанмыш очағын башына доланар, дуз-чөрәк алтындан кечиб, һәјәтдәки тәндири өпәрди.

Кәлини әр евинә көчүрәндә бә'зи јерләрдә анасы онун чибинә бир даш гојарды,—бу даш динсә, сән дә дин,—дејә тапшырыг верәрди, ағыр-әзијјәтә гатлашмағы өјүд-һәсиһәт еләјәрди. Тәзә кәлин дә гајыната, гајынана сөзүнү ики еләмәзди, јери кәлди-кәлмәди данышмазды. Кәләчәк хош һәјәтин, хејир-бәрәкәтин рәмзи олан бу кими адәтләримиз һәлә гәдим заманлардан одлар јурду-музун ајры-ајры бөлкәләриндә кениш јайылмышды.

Бә'зи бөлкәләрдә тој күнү тәзә кәлин әр евинә гәдәм басаркән онун гаршысына бир чам бал чыхарардылар. Кәлин дә бармагларыны бала батырыб гапынын үст чәрчивәсинә сүртәрмиш, сонра исә балы оғлан ушағына једирәрдиләр. Бу јолла кәлинә аилә һәјатынын ширинлији арзуланар, бал кими ширин өмүр, ширин өвлад диләјәрдиләр.

Дикәр адәтә көрә кәлин гапынын астанасында, ичәри тәрәфдә гојулмуш бир сахсы габы сағ ајағы илә сындырыб кечмәли иди. Бә'зи бөлкәләрдә, хүсусилә Муғанда «дүшмәнинин бәднәзәрини чаламасы» үчүн кәлин гапы ағзында гојулмуш су илә долу габы ајағы илә чевириб дағытмалыды.

Азәрбајчанлы аиләләринин тәмәлинин мөһкәмлији, сарсылмазлығы олуб һәмишә. Гызлар кәлин кәлдији евә чәһизлә бирликдә вәфа, сәдагәт, һәја, фәдакарлыг, гејрәт, е'тибар чырағы кәтирибләр, кәтирибләр ки, чәтин, ағыр дөзүлмәз күнләрдә онун ишығына отуруб нуру илә гызынсынлар.

Елиниздә-обанызда һәмишә тој олсун. Сизләрә дә гисмәт олсун белә бир күн, эзизләрим.

МИҤРИЧАН—МӘҤСУЛ БАЈРАМЫ

Елә ки, елин сәрвәти, вары-дөвләти ағачлардан, тәнәкләрдән дашыныб гуртарыр, үрәк архајынлашыр. Уғурла баша чатан мәһсул јығымы раһатлыг, хош әһвали-руһијә кәтирир. Ел-оба зәһмәт гәләбәсинин тәлтә-нәсинә чыхыр. Бу мүнәсибәтлә бајрам едилир. Һәгигәт-дир ки, һүнәрлә, үрәклә көрүлән һәр бир ишин нәтичәси бәһәрли олур. Ишләмәкдә, чалышмагда инамлы, гејрәт-ли олан тој һәвәсли гыз-кәлинләр, икид оғланлар шән-ләнмәкдә дә өткүн идиләр. Шәнлијә ел ағсаггаллары, аһыллар, чаванлар, ушаглар јығышырлар. Намы да зөвлә тикилмиш ал-әлван кејимдә. Һәр тәрәф фәрәһлә, севинчлә долур, күл-чичәклә бәзәдилир.

Бәс, көрәсән мәһсул бајрамы нә вахт мејдана кәл-мишдир, ону јаранма тарихи, барәдә нә билирик? Буну ачмаг үчүн чох узаг кечмишимизә көрпү ачмалы, мүх-тәлиф мәнбәләрдә мүхтәлиф адларла гејд олуна бу бајрамларын мәншәјини арашдырмалыјыг. Онлардан анчаг ады галан бир чохлаы бу күн артыг халгымызын мәишәтиндән чыхса да, бә'зи элементләри (чәһәтләри) һәлә дә јашамагдадыр. Белә бајрамлардан бири дә Новруз гәдәр јашы олан гәдим мәһсулдарлыг бајрамы

миҤричандыр. Бу бајрам јүз илләр боју Азәрбајчанда *Меһричан* ады илә танынмыш вә јазылы гајнагларда да бу адла гејд едилмишдир.

Новруз бајрамы кими миҤричан бајрамы да бөјүк тәнтәнә илә кечирилирди. Тәдгигатчылар бу бајрамын илк јаранышыны инсанларын тәбиәти илаһиләшдирди-ји, онунла даһа чох бағлы олдуғу чох гәдим дөвләрә аид едиләр; бу фикрә шәрик чыхмаг олар, чүнки ичра едилән адәт-ән'әнәләр билаваситә улу анаја-торпаға е'тигадла әлагәдардыр. Тарихи кечмишимизи өзүндә горујуб-сахлајан, гәдим гајнаглара мүрачигәт едәк. Ил-кин јазылы мәнбәләрдән мә'лум олур ки, миҤричан әв-вәлләр меһр ады илә танынмышдыр. Гәдим Иран битки вә мәһсулдарлыг танрысы Митранын ады илә би-лаваситә бағлы олан бу ад (гәдим Иран тәгвиминдә бу ај «багајадиш», јә'ни Митра «Танрысына ситајиш» ајы адланырды) Зәрдушти тәгвиминдә М и т р а адланыр-ды. «Авеста» тәгвиминә көрә ејниадлы VII ајын XVI кү-нү дә м и һ р адланыр. Зәрдуштилијә көрә миҤр ајынын миҤр күнүндә Аллаһ Адәм вә Һәвваја руһ вермишдир. Гәдим гајнаглардакы меһр күнәш анлајышы ифадә ет-дији үчүн меһрә ситајиш, Күнәшә ситајишдир. Күнәш танрысы шә'нинә ичра олуна бу бајрам пајыз кечә-күн-дүз бәрабәрлији күнүндә (23 сентјабр), әски тәгвимин меһр ајынын XVI күнүндән XXII күнүнә кими, јә'ни 6 күн кечирилирди. Илк вахтлар ону күнәшин сон дөфә јер үзү-нә галхмасы илә, еләчә дә гәдим инанча көрә һәмин күн куја бүтүн көјәрән вә бој атаң чанлыларын өз сон ар-тым нөгтәсинә чатыб, бундан сонра гурумасы илә әла-гәләндирирдиләр.

МиҤричан бајрамы һәмишә пајыз фәслиндә, мәһсул топланышындан сонра кечирилмишдир. Бајрам күнләр-риндә мүхтәлиф ајин ојунлары, мәрәсим тамашалары көстәрилирди. Тәнтәнәли күнләрин «Али МиҤричан» ад-ланан алтынчы күнү бөјүк бајрама чеврилир, орада зор-хана вә атүстү ојунлары, охатма вә идман јарышлары кечирилирди.

Бајрам күнләриндә гоһум-гоншу бир-бирләрини тәб-рик едир, топладыглары мәһсулдан хонча-хонча пај ве-рир, һәр евдә мејвә (хүсусилә нарынч вә ал гырмызы нарлар) вә ширнијат гојулмуш сүфрә ачыларды, һәфтә базарлары тәшкил едиләрди.

Орта әср мүүллифләри әл-Бәлхи (X әср), Әбу Рејһан әл-Бируни (XI әср), Зәкәријә әл-Гәзвини (XIII әср) вә башгалары МиҤричан бајрамы һаггында мүхтәлиф рә-вәјәтләрдән, онун јаранмасы сәбәбләриндән, бу бајрам

мүнәсибәтилә халг арасында јајылмыш адәт-ән'әнәләр-дән бәһс етмишләр. Гәтран Тәбризи, Хагани, Низами, Өмәр Хәјјам кими даһи шаирләр дә ону вәсф етмишләр.

Мәһсул бајрамы заманы ағачларын ән һүндүр бу-дагларындан јелләнчәкләр асыларды. Күфдиби¹ (күф-јелли) мәрасим—ојуну башланарды. Ојунун ифачы-лары бир-бир, ики-ики јелләнчәкләрә галхыб јелләнәр, јердәкиләр исә онларын әтрафында рәгс едә-едә јелләнән гызын ајағына чубугла вуруб охујардылар:

Һа јелләнә-јелләнә
Адахлынын адын де
Јајлығы јелләнән гыз
Адахлынын адын де
Бура гонаг кәлән гыз
Адахлынын адын де.
Сачлары чәһрајы гыз
Адахлынын адын де.
Сачлары хурмајы гыз
Адахлынын адын де.
Гәшлары сүрмәји гыз
Адахлынын адын де.
Һа јелләнә-јелләнә
Адахлынын адын де.

Сонра ушаглар, кәнчләр һалај вә јаллы сајағы ојун-лар кечирәрдиләр. Ојунда 8—12 ифачы ики дәстәјә бөлүнәрәк сыра илә габаг-габаға дајанар, әл-әлә тутардылар. Онлар нөвбә илә сону «Һахышта» сөзү илә битән бир бајаты чағырар, галанлары исә һәр бајатынын сонунда һәмин сөзү тәкрар едәрәк әл чала-чала атылыб-дүшәр, рәгс едәрдиләр.

Һахышта бир гуш иди,
Бахчада гонмуш иди,
Шаһ оғлу көрмүш иди,
Ох илә вурмуш иди,
Һахышта, Һахышта!..

А бу дәрә, узун дәрә,
Кетдикчә узун дәрә,
Бурда бир бағ салмышам,
Дост кечә үзүм дәрә,
Һахышта, Һахышта!..

¹ Күф — мөһкәм ағачын јоғун будағындан кәндирлә асылар јелләнчәјин башга ады.

Араз кәлир, мил кәлир,
Дәстә-дәстә күл кәлир,
О күлүн бирин үзејдим,
Сачларыма дүзејдим,
Һахышта, Һахышта!

Гызылкүл ојум-ојум,
Дәрим гојума гојум,
Јағыш јағар, јер дојмаз,
Мән сәндән нечә дојум,
Һахышта, Һахышта.

Јазылы гајнаглардан мәлум олур ки, Миһричан бајрамы бәзи һалларда хәзан бајрамы кими дә гејд едилмишдир.

* * *

Үлкәр улдузларынын көрүнмәси илә әкинчиләр пајыз әкинләринә башлардылар. Пајыз әкинләринин башлан-ма вахты дикәр әламәтләрлә дә мүәјјәнләшдирилирди. Елә ки, дурналар гатарланыб елин, обанын үстүндән көч еләди, сәпинә чыхардылар. Әкинчи бабаларымыз демиш-кән, дурна кетди чых шума, дурна кәлди чых тума. Шума чыхылан күн гәнтәнә илә гејд едилирди. Бол мәһсулун әсасыны гојмаг үчүн елликлә шума чыхардылар. Шумланачаг әкин саһәси саһмана салыныр, әкинә мане олан дашлардан, кол-косдан тәмизләнирди.

Шум башлајан заман һолавар чәкәрдиләр, бу чүтчү нәғмәсиндә чәнли, чискинли пајызын өзү кими бир һәзин-лик дујулурду. Санки әкинчи торпагла, өкүзлә даны-шырды. Јорғун өкүзләри дилә тутар, јерин бағрын јаран котаны дартмаға вадар едәрди, саһәјә боллуг рәмзи, мәһсулдарлыг әламәти олан нар да кәтирилирди.

* * *

Елә ки, еркән пајыз јағышлары, сәрт гыш башлады-мы нәнәләримиз, аналарымыз күзәм јунуну, јәни пајыз јунуну пытырғандан тәмизләјәр, јахшыча јујуб гуру-дар, сонра ону чешидләрә ајырардылар.

Јорған, дөшәк, мүтәккә, дөшәкчә һазырламаг үчүн ишләдилән јуну јалныз әл илә дидәрдиләр. Ағбирчәклә-римиздән мирас галмыш бу ән'әнә инди дә јашајыр. Бу күн дә ејванда, һәјәтдә гызлар аналарыјла, нәнәләријлә диз-дизә отуруб јун дидәр, јорған-дөшәк сырыјарлар. Јун

бир гајда олараг, јаж вә јахуд каман адланан ағач чубугла чырпылыб тәмизләнир, сонра ону бир нечә кәрә дарағын дишиндән кечирирләр. Иши о гәдәр давам едирирләр ки, јун чөр-чөпдән тамамилә тәмизләнир, пырпызлашыр. Даранмыш јунун һәр дәстәсинә килтә, ја да әлчим дејирләр. Дарағын дишләри арасында галан јун лифләри килкә, бә'зи бөлкәләрдә чөпүк адланыр. Чөпүк пилтәсиндән хурчун, чаты, сичим вә с. мәшәт шејләри тохунурду.

Јунун даранмасына еһтијачы оланлар гоншу гыз-кәлинләри имәчилијә чағырырды. Гызлар нөвбә илә јығышыб онун јунуну дарајырдылар. Чох вахт имәчилик вахты субај оғлу олан аналар өзләринә кәлин сечәрдиләр. Онлар гызларын давранышына, ишкүзарлығына хүсуси фикир верәрдиләр.

Пајызда иш-күчдән баш ачан кими чыр-чыр чәһрәдә әлчим-әлчим јуну әјириб ип еләјирләр. Әјирмә просесиндә әл ијләриндән дә истифадә олунурду. Ипин әјрилмәси тарихи тохучулугун тарихи (тәхминән 7—8 мин ил) гәдәр гәдимдир.

Јун ипин товлу вә ја бир гәдәр бош әјрилмәсинә, галынлығына, назиклијинә, һамарлығына бөјүк диггәт јетирдиләр. Әл ијиндә әјрилән јун ип чәһрәдә әјрилән ипдән чох товлу олдуғу үчүн бундан јалныз чораб тохунушунда истифадә олунурду.

АҒНАН ГАРА, ЈАРАШЫР ЈАРА

Бојагчылыг да елимизин гәдим сәнәт саһәләриндән биридир. Бојама маддәләри ичәрисиндә бојаг көкүндән вә хырда гырмызы бөчәкләрдән даһа гәдимдән истифадә едилмишдир. Кечмишләрдә битки бојалары ишләдиләр. Инди анилин ишләдилер. Дағ отларындан алынған боја даһа шух олуб, рәнкинә вә парылтысыны һеч вахт итирмирди.

Пајызда төкүлән тут ағачынын јарпағындан, гантәләрдән вә наз күлүндән сары рәнк алынарды. Гырмызы рәнки бојагкөкү, бадам ағачы, сумах, гараағач габығынын, нарынчы колунун одунчағындан, гызылыја чалан бојағы палыд габығындан, гара рәнки нар габығындан, гараја чалан түнд гәһвәји рәнки гоз гәрзәјиндән һазырлајардылар. Нарынчы рәнки алмаг үчүн сары бојанмыш ипи гырмызы рәнкә салардылар. Бојаг рәнкләрини нар, соған габығындан, гоз ағачынын јарпағындан, мејвә ағачларынын һиссәләриндән дә әлдә едирдиләр.

Гадынлар ипи бојајаркән маһны охујардылар:

—Алнан абы
Елләр бабы.
Алнан јашыл
Хуб јарашыр.
Алнан сары
Кәл мәнә сары.
Ағнан гара
Јарашыр јара.

Нәнәләримиз бојаг кими зә'фәрандан да истифадә едилләр. Јарпагларында рәнкләјичи маддәләр, хүсусилә пајыз фәслиндә С витамини олдуғча чох олур. Сәнәтшүнас алимләр исбат етмишләр ки, даһи италјан рәссамы Леонардо да Винчи һазырладығы рәнкләрә зә'фәрән да гатармыш. Бу да алынған рәнкин шух сары, өзү дә силнмәз олмасыны тә'мин едәрмиш.

Тијанда бојанмыш гырмызы, нарынчы, бәнөвшәји, гәһвәји, гара, сары, јашыл вә даһа нечә рәнк ипләр бир-биринин јанындача үзү күнә сәриләрди. Гәринәләр, јүз илләр кечир бу рәнкләр солмур. Елә ки, ипләр һазыр олду, башлајардылар јумагламаға.

СОЛМАЗ ЧИЧӘКЛӘР

Чөлләрдә, дүзләрдә, дәрәләрдә күлләр-чичәкләр соланда, бозумтул булудлар бир-бирини гованда, дағлар, јамачлар гарла өртүләндә һәр евдә, һәр алачыгда һана асыларды. Зәриф илмәләрдән, рәнкарәнк нахышлардан әмәлә кәлән халыларда, халчаларда јенидән чичәк ачыларды, күлләр-чичәкләр сажрышарды, тәбиәттин нәфис бир парчасы әл-әл кәзәрди. Бу чичәкләрин рәнкинә күнәш һопуб, о пајызын кәһрәба бојасы илә бојаныб. Бу инчә, зәриф рәнкләр дүзүмү маһир уста әлләриндә илмәләнир, нахышланыр.

Тој вә бајрам шәнликләриндә алачыглардан, күчә гапыларындан, мағарлардан, рәсми гонаглар гәбул едиләркән мејданлардан, тағлардан асылар халча-палазлар, евләрин бәзәји олар. Һәлә гәдим заманлардан халгымыз рүтубәтдән горунмаг мәгсәди илә јерә һәсир, зигли, кечә, палаз вә сумах халчалар дөшәјәрди. Ләнкәран тәрәфләрдә, Күр вә Араз боју јашајыш јерләриндә халчаларын алгына һәсир салардылар ки, халчалар рү-

тубэтдэн корланмасын. Үмумијјэтлэ, халча рүтубэт сев-мир.

...Халы вэ халчалар, кэбэ вэ мэфрэшлэр, зериф ил-мэкли, ипэк ховлу һейбэ вэ хурчунлар, үмумијјэтлэ халча мэмүлатымыз о гэдэр нэфис, о гэдэр көзэлдир ки, дүнјанын мэшһур музејләринин, шәхси коллексијаларынын бәзәјинэ чеврилмишдир.

Халчачылыг сәнәти сирли салнамәдир. Халчачылыг дедикдә, хәјалымызда нағыл гэдэр узаг, нағыл гэдэр ширин, нечә-нечә әсрин әфсанәјә бәнзәр тарихи чанла-ныр.

Гыз-кәлинләрин ән јахшы чезизи... 'Кечмишләрдә евин гызы һәдди-бүлуға чатдымы әли илмәдә оларды. Һанаја алышарды, өзүнә мүтләг чезиз тохујарды.

Чезизлик халча тохумаг, халча бағышламаг һәлә гә-димдән адәт олу:

Халча верәрләр кәлинә,
Долча верәрләр кәлинә.
Бизим јерин адәтидир,
Халча верәрләр кәлинә.

Һана гурулан күн тој-бајрам оларды елләримиздә. Һамыдан чох ушаглар севинәрди. Мүхтәлиф нөв ширини, ноғул пајланарды, һамыја шәрбәт вериләрди. Кимин әли бәрәкәтли, ајағы сајалы идисә һанаја биринчи о әл вурар, алчаг вә әриш дара чәкиләрди. Ел-оба ичиндә де-јилән «Һана кими дара чәкилим...» мәсәли, көрүнүр елә бунунла бағладыр.

«Гонча күллү, хонча күллү» тохујан һанаја нәғмә гошардылар. Һана архасында гыз-кәлинләримизин аваз-лы нәғмәләри—һолавар, бајаты, шикәстә сәдалары һәр јери бүрүјәрди:

Илмә-илмә илмәми,
Алды кетди ил мәни.
Әриш, арғач зарыјыр...
Һана кәлиб диләми?

Әлиндә һана күлдүн,
Јан өтдүн, јана күлдүн.
Мән сәнинчүн ағладым,
Сән нәдән мәнә күлдүн?

Илмәнин саны јохдур,
Сајсан да саны јохдур.
Мәст оларсан әтриндән,
Чичәкди, чаны јохдур.

Беләчә, чичәк-чичәк, бута-бута, улдуз-улдуз мин бир нахышдан әмәлә кәлән һәр халча бөјүк сәнәтин бир зи-нәти, зәнкин халг јарадычылығынын инчисинә чеври-лирди.

Һана кәсилән күндә евдә, мәһәлләдә јенидән тој-бү-сат гуруларды. Ашыг чалыб охујарды, гара зурнанын сәдалары алтында рәгс едәрдиләр, маһны охујардылар... Кәбәнин сачагларыны тохуја-тохуја кәсәрдиләр. Јахын гоһум-әграба халча тохујанлара һәдијјә верәрди.

Бир чох Шәрг халгларында олдуғу кими Азәрбајчан-да да әриш ағачы хәјирли, һәтта мүгәддәс сајылырды. Елимиздә әриш ағачы илә бағлы марағлы бир адәт вар: аиләдә јени бир ушаг көзләјән вә бу ушағын оғлан вә ја гыз олдуғуну билмәк истәјән ағбирчәкләр бир оғлан ушағынын гучағына әриш ағачы вериб дејәрдиләр: фи-ланкәс ушаг көзләјир, чых ешијә, көр нәји олачаг? О да ајагларыны ашырарды әриш ағачынын үстүндән вә көз-ләрини јумуб ешијә чыхарды. Бир нечә аддым атыб, көз-ләрини ачарды—гаршысына гыз чыхсајды, дејәрди гызы олачаг, оғлан чыхсајды, дејәрди оғлу олачаг...

Сонра кәбәни сәриб чырпардылар, чыхарыб јолда сәрәрдиләр, үстүндән адамлар, арабалар, атлылар ке-чиб кедәрди. Бу сынагдан сонра халчаны апарыб чајда, булагда јујардылар. Јалныз бундан сонра халча ишлән-мәк үчүн һазыр һесаб едиләрди.

ХАЛЧА МИЛЛИ СӘРВӘТИМИЗДИР

Одлар јурдумузда халча сәнәтинин јаранмасы вә ин-кишафы үчүн нә лазымдырса вардыр. Әла нөв јун верән гојун-гузу сүрүләри, зәнкин отлаглар вә өрүшләр, на-хышлара әлван рәнкләр кәтирән чүрбәчүр бојалы нә-батат, күлләр-чичәкләр, хүсүсилә зәһмәтсәвәр, бәдин зөвгә малик вә үрәји севки долу гызлар-кәлинләр. Ја-зылы гајнаглардан вә дөврүмүзәдәк кәлиб чатан халг сәнәти нүмүнәләриндән ајдын олдуғу кими бу сәнәтин көкләри чох гәдим заманлара кедиб чыхыр. Бә'зи тәдги-гатчылар белә һесаб едирләр ки, Азәрбајчанда халча-чылыгла һәлә Тунч дөврүндән, јә'ни миладдан әввәл II мициллијин сону—I мициллијин әввәлләриндән мэшһул

олурлар. Археоложи газынтылар заманы Минкэчевирдэн I—III жүзиллэрэ аид каткомба (латынчы «жералты сэрдаба» кими тэрчүмэ олунур) гәбирләрден палаз вә халча галыглары тапылмышдыр. Алимләримизин де-дијинә көрә, Азәрбајчанда халчачылығын гәдим инкишафы һаггында антик мүәллифләрден Геродот, Клавди Елиан, Ксенофонт вә башгалары мәлумат вермишләр. Лакин халча истеһсалымыз ерамыздан хејли әввәлләр мејдана кәсә дә халчачылығын мүстәгил сәнәт саһәси кими инкишафы еркән орта әсрләрә тәсадүф едир. Бу јалныз археоложи материалларла дејил, јурдумуза кәлән сәјјаһларын, тарихчиләрин јазылары илә дә тәсдиг олунур. X—XII әср әрәб чоғрафијашүнас-сәјјаһларынын мәлуматына көрә Бәрдәдә тохунан зили адлы халчаларын мисли-бәрабәри јох иди. Азәрбајчан халчалары одлар јурдуна гәдәм басан һансы чоғрафијашүнас-сәјјаһы, тачири, тарихчини, алими, дипломаты мәфтүн етмәјиб?!

Орта әсрләрдә Азәрбајчанын елә бир шәһәри олмајыб ки, ора халгымызын сәнәт тарихинә өзүнүн орижинал халча пајыны вермәсин. «Муған өзүнүн чуваллары, палазлары, Нахчыван, Хој вә Салмас зилиләри, халылары, кәмәрләри, башга тохучулуғ мәмулаты, Әрдәбил вә Ширван ал-әлван ипәкләри вә јун маллары илә мәшһурдур». Бу сәтирләр X жүзилин икинчи јарысында јазылыб. Мүәллифи мәлум олмајан «Һүдуд әл-аләм» әсәриндәндир. Кәнчә, Тәбриз, Бақы, Ширван, Нахчыван, Әрдәбил, Шамаһы, Губа, Газах Мәрәнд, Шабран, Зәнчан вә с. шәһәрләрдә тохунан халча вә килимләр халчачылығын Азәрбајчан әһалисинин мәишәтиндә мүһүм јер тутдуғуну көстәрир.

XIII—XIV жүзилләрден башлајарағ миниатүр сәнәтинин инкишафы илә бағлы Азәрбајчан халчачылары халча үзәриндә мүхтәлиф мәишәт вә ов сәһнәләри, һәмчинин классик әдәбијатдан көтүрүлмүш мүхтәлиф мөвзулу сәһнәләр тәсвир олунан бәди халчалар тохујурдулар. Бу көзәл вә гижмәтли сәнәтимиз заман кечдикчә чилаланмыш, јүксәлмиш вә дүнја мэдәнијәтинә мисли-бәрабәри олмајан әсәрләр бәхш етмишдир. Әлләри гызыл олан нәнәләримизин тохудуғлары гижмәтли сәнәт нүмунәләри Варшава, Дрезден, Москва, Санкт-Петербург, Берлин, Будапешт, Рома, Лондон, Парис, Нју-Йорк музејләриндә нүмајиш етдирилир.

Азәрбајчанда 4 әсас халчачылығ мәктәби вардыр: Губа—Ширван, о чүмләдән Абшерон халчачылығ мәктәби, Кәнчә—Газах халчачылығ мәктәби, Гарабағ вә Тәбриз халчачылығ мәктәби. Бунларын һәр биринин өзүнә-

мәхсус хүсусијјәтләри, нечә дејәрләр, һәрәсинин өз көзәллији, өз нахышы, өз ишләнмә технолокијасы вардыр. Халча таныјанлар Губа халчасыны Кәнчә вә ја Гарабағ халчасындан асанлығла ајыра билирләр. Онлар јахшы билирләр ки, мәсәлән, Гарабағ халчаларында ири өлчүлу һәндәси көлләр, нәбати, јәни битки тәсвирли көл вә нахышлар үстүнлүк тәшкил едир. Белә халчалар шух гара, түнд сүрмәји, гырмызы рәнкли саплардан тохунур. Тәбриз халчалары да нахыш үслубуна көрә Гарабағ халчаларына охшајыр. Абшерон халчалары исә Губа—Ширван халчаларындан чоғ сечилмир. Абшеронун медалјон чешинли халчалары Нардаран, Сураханы, Новханы, Фатмајы, Көрәдил вә дикәр кәндләрдә тохунур.

Әл илә тохунан халчалар техники хүсусијјәтләринә көрә ховлу (јәни, илмәли) олур. Даһа әввәл ховсуз халчалар—палаз, килим, чечим, сумағ, зили, шәддә, вәрки, еләчә дә халча мәмулатлары—хурчун, һејбә, чувал, јәһәр гашилығы, мәфрәш, чул вә с. тохунмушдур. Сонралар исә ховлу халчалар тохумаға башладылар. **Ховлу халчалара кичик халчалар, ири өлчүлу халылар, узунсов әндазәли кәбәләр** вә с. дахилдир. Ховлу халчаларын үзәрилә јеријөркән ајағ түк вә ја лифләрин јан һиссәсинә гојулур. Буну ејнилә мүшаһидә едәркән дә көрмәк олар. Белә ки, ховлу халчаларда тохунмуш ипләрин учларыны, ховсузларда исә јанларыны көрүрүк. Ховсуз халчалар ховлулардан даһа јүнкүл вә назик олур.

Өлчүчә бөјүк халчаја халы дејилир. Халча исә нисбәтән кичик олур. Она көрә дә она халча, јәни кичик халы дејирләр.

Јурдумузда әсрләр боју халчачылығ зәһмәтсевәрлик, бәдин зөвг ишләтмәк саһәси, шан-шәрәф иши олуб.

Халчачылығ бу күн дә гајғы вә мәһәббәтлә горунуб сахланылыр, бу күн дә декоратив васитә кими евләрин дөшәмәләрини, диварларыны бәзәјир. Јурдумузун һәр јериндә—фабрикләрдә, емалатханаларда, евләрдә әлигабилијјәтли, гәлби мәһәббәтли көзәлләрин инчә бармағларындан гәдим, мисилсиз халчаларымызын јени-јени чешниләри доғулур.

УЛУ СӘНӘТИМИЗИН ШАҢ ӘСӘРИ

Халгымызын милли ифтихары, надир сәнәт инчиләриндән сајылан «Шејх Сәфи» халысы 1539-чу илдә Тәбриздә тохунмушдур. Халча Сәфәвиләр сүләләсинин бани-

си Шејх Сәфинин (халчанын ады да бурадандыр) Әр-дәбилдәки түрбәси әтрафында јаранмыш дини биналар комплексиндәки мәсчидин ичинә дөшәнмәк үчүн јарадылмышды. 350 илдән артыг Шејх Сәфи мәсчид-түрбәсини бәзәјән бу халы 1892/93-чү илдә дүнјанын ән ири музейләриндән олан Лондонун «Викторија вә Алберт» музейинә сатылмышдыр. Газырда музейин ән гијмәтли экспонатлары арасында бу халча да вар. «Шејх Сәфи» халчасы XVI јүзилдә дүнјада тохунмуш халыларын ән бөјүјүдүр. Халынын сыхлыгы јүксәкдир, узунлуғу 10,51 метр, ени 5,34 метр, үмуми саһәси 56,12 квадратметрди. Дүнјанын мәшһур сәнәтшүнаслары Леонардо да Винчинин «Чаконда» вә Рафаелин «Сикстин мадоннасы» кими ховлу халчачылыг мәдәнијјәтинин ән јүксәк нүмунәси сајылан бу Азәрбајчан халысыны да һәр чүр гијмәтдән јүксәк олдуғу гәрарына кәлибләр.

Халчанын мүстәсна рәнқ аһәнки, мүрәккәб композија, зәнкин нахыш өртүјү сөзүн әсл мәнасында бөјүк сәнәт мәктәбиндән хәбәр верир. Халынын сүрмәји рәнкли арасаһәсинин мәркәзиндә 16 кушәли түрүнч (көл, нахыш элементи) јерләшдирилмишдир. Кушәләрин һәр бири бәдии формалы гүббәләрлә тамамланыр.

Дүнјанын ән көркәмли музейләриндә надир инчиләр кими горунан Азәрбајчан халчалары, хүсусилә «Шејх Сәфи» халысы һаггында чох јазылмышдыр. Бу зәриф, чанлы, е'чазкар сәнәт инчиси улу тарихли Азәрбајчан халчачылыгынын шаһ әсәри сајылыр.

Бу күн Азәрбајчана һүчум етмиш нанкор гоншуларымыз ермәниләр—Ағдамы, Хочалыны, Фүзулини, Лачыны, Шушаны, Қәлбәчәри вә с. шәһәрләримизи чалыб-чапмыш, вар-дөвләтимизи таламыш, бир чох гијмәтли мадди мәдәнијјәт нүмунәләри илә јанашы минләрлә халча-палазымызы—бабаларымызын, нәнәләримизин бу гијмәтли јадикарыны да гарәт едиб апармышдыр. Тәкчә Қәлбәчәрин ишғалы заманы 200 мин халча дүшмән әли-нә кечмишдир. Бунун азы 80 мини музей әһәмијјәтли халчалардыр. Бу да онлара бәс дејилмиш кими онлар гыз-кәлинләримизин бармагларынын һәрәрәтини һәлә дә өзүндә сахламыш бу ел сәрвәтимизи харичи базара да чыхарыр, торпагларымыз кими, онлары да өзүнү-күләшдирәрәк, «ермәни халчасы» ады илә сатырлар.

* * *

Халчачылыгдан данышараг гәдим ел сәнәтимиз олан тикмәләрдән јан кечмәк олмаз. Пајызын, еләчә дә гышын

гуртармаг билмәјән кечәләриндә күндәлик ишләрдән сон-ра јорғунлугларыны алан, мараглы сөһбәтләрә, талма-чалара, нағыллара гулаг асан гыз вә кәлинләр аналарындан, нәнәләриндән өјрәндикләри мүхтәлиф әл ишләрини дә јеринә јетирәрдиләр. Белә тикмәләр гејри-ади көзәлликләри илә нәзәри чәлб едирди. Бачарыгла сечилмиш инчә нахышлар, мүрәккәб бојалар ағ без парчанын үзәриндә күлзарлыг кими нечә чүр рәнқ верәрди. Бу чүр рәнкләр, бу чүр нахышлар анчаг күллү-чичәкли чәмәнликләрдә, мешәли дағларын дөшләриндә јарана биләр.

КӨЗӘЛЛИҚ ОНДУР, ДОГГУЗУ ДОНДУР...

Халг арасында јахшы дејибләр: көзәллик ондур, доггузу дондур. Нәнәләримизин, бабаларымызын бу кәламы әсләри адламыш, илләрин сынағындан кечмишдир.

Кејим заһирән инсаны көзәлләшдирдији кими, онун дахили аләмини дә бүрузә верир. Халгын милли кејими онун руһунун, тәбиәтинин, милли һиссләринин күзкүсүдүр. Милли кејим, һәмчинин, јашанылан јерә, тәбии шәраитә, әтраф мүһитә дә ујғунлашдырылыр.

Бизим Азәрбајчан тәбиәтимиз рәнкарәнкдир, парлагдыр. Буна көрә дә халгымыз исти рәнкләрә, әлван кејимләрә һәмишә мејл көстәриб. Чалышыб ки, кејим ону эһатә едән тәбиәтлә һәмаһәнк олсун. Тикмәләр, бәр-бәзәк вә нахышла зијнәтләндирилән, мәһарәтлә бичилән кејимләр гадынларымызын, кишиләримизин јарашығыны бирә-беи артырыр. Гыз-кәлини даһа чазибәли, оғланлары даһа гамәтли көстәрән бу кејимләр әлванлыгы, инчәлији, көзәллији илә нәзәри чәлб едир.

Гәдим тикмә нөвләрини көрмәк, онлара јахындан бах-маг, нечә дејәрләр, орижиналдан зөвг алмаг арзусу илә Азәрбајчан тарихи музейнә кетдим. Вахтилә о гәдәр дә диггәт јетирмәдијим *арагчынлара, сүрмәданлара, јүк вә балыш үзләринә, мүхтәлиф пәрдә вә өртүкләрә* јенидән, бөјүк фәхр дүјғусујла бахдым, елимин бачарығыјла күвәндим. *Назбалычлар, һејбәләр, јәһәр үстүләри, үзәррик габлары, мөһүр вә гур'ангаблары, чанамазлар* бир-бириндән көзәл нахышларла бәзәдилиб.

Зәриф әл ишләриндә, тикмәләрдә онлары јарадан ел сәнәткарларынын һәрәрәти дујулур. Һәр бир бәдин тикмә нөвү азәрбајчанлыларын һәјат тәрзини, игтисадија-тыны, мәдәнијјәтини, еләчә дә бәдин јарадычылыг тә-хәјјүлүнү, зөвгүнү көзләримиз өнүнә кәтирир.

Тикмэлэр үчүн, эсасэн, *ганавуз, мэхмэр, дарајы, ма-
нуд*, бэ'зэн *памбыг* вэ *кэтан парчалардан, кечэдэн* исти-
фадэ олунурду. Парча үзәриндә ијнә вә сапла чүрбәчүр
нахыш вә рәсмләр вурулур, бу заман мүхтәлиф рәнкли
ипәк саплар, күләбәтин адланан *күмүшү-гызылы саплар*,
ыярда зәриф *мунчуглар*, гијмәтли *даш-гашлар*, рәнкли
парча кәсикләри вә с. тәтбиг едилирди. Һәр бир тикмә
нөвүнүн дә өз ады, өз нахышы, рәнк шухлуғу, инчәлији
вардыр. Бәзәк материалына көрә күләбәтин, чүл-
мә, мәлилә, чахма пиләк вә и а., ишләмә
техникасына көрә исә тәкәлдүз, өртмә, дол-
дурма, шәбәкәли, сырыма, тор, гондар-
ма, гурама вә с. тикмә нөвләри вар.

Доғрудан да, Нахчыван, Шамахи, Шәки, Абшерон
сәнәткарларынын әл иши олан *шәбкүлаһлара* (кечә па-
пағы) фәхр етмәдән бахмаг олармы? Гырмызы парча
үзәриндә зәриф нәбати нахышлар арасында димдик-
димдијә дурмуш тутугушлар нә гәдәр чанлыдыр. Нахчы-
ван, Шуша усталарынын тикдикләри *арахчынар* нәзәр-
ләримизи охшајыр. Бир-бириндән јалныз вурулан нахыш-
лары илә фәргләнән бу арагчынар, бојаларынын әл-әл-
ванлығы, көзәллији илә санки јарышырлар. Күләбәтинлә
ишләнмиш, үзәринә мунчуглар, бә'зән һәтта баһалы
даш-гаш дүзүлмүш, ачыг-күллү ипәк сапларла тикилмиш
арагчынар нәзәри хүсусилә чәлб едир. Мүхтәлиф һәчм-
ли тәнбәки вә пул кисәләри, дараггабы вә сүрмәданлар
дәдә-бабадан оғул-ушағлара, нәвә-нәтичәләрә галмыш,
өтән күнләрин көзәл јадикарыны, халг усталарынын гы-
зыл бармағлары илә јаранмыш өлмәз сәнәт әсәрләрини
бизә чатдырмышдыр. Гыз вә кәлинләримизин чазибәдар
симасыны јад нәзәрләрдән горујан *рубәндләр*, исти, бүр-
күлү күнләрдә сәринлик кәтирән *јелпикләр*, үстү чәкили
зәриф *нә'ләјинләрин* (башмағларын) мисли бәрабәри
јохдур. Ал-гырмызы, гызылы, күмүшү, јашыл вә б. күнүл
охшајан рәнкли сапларла тикилмиш *башмағлар* санки
ајаға кејилмәк үчүн дејил, мәһз елә тамаша едилмәк,
сәркијә гојулмаг үчүн дүзәлдилмишдир. Бу нахышлар,
эсасән түнд сүрмәји јерли, түнд гырмызы јерли, ағ јерли,
бәнөвшәји, фирузәји јерли парчалар үзәриндә ишләнир-
ди. Бәзәкли, зәриф, е'чазкар бу әл ишләри һагда нә де-
сәк, аздыр. Көнүл дојдуран, көз охшајан бу рәнкләри,
бу бәзәкләри јарадан гадынларымызда һәјат ешги нә
гәдәр күчлү олуб?

Һ а ш и ј ә. Тикмәләрин тарихи гәдим дөврләрә кедиб
чыхыр вә Тунч дөврүндән бизим күнләрә гәдәр олан мүд-
дәти әһатә едир. Буну республикамызын әразисиндә—

Кәнчәдә, Ханларда, Кәдәбәјдә, Шәкидә, Минкәчевирдә,
Өрәнгалада, Абшеронда апарылан археоложи газынты-
лар заманы тапылан күлли мигдарда мадди мәдәнијјәт
нүмунәләри—ипәк, јун, памбыг парча тикәләри, ајры-
ајры тикмә нүмунәләри сүбут едир. Тарихи гајнағларда,
еләчә дә шифаһи вә классик јазылы әдәбијјатда һәлә
орта әсрләрдә Азәрбајжан халгынын зәриф әл ишләри,
тикмәләри һаггында мә'лумат вар. XIII јүзилдә маһуд
үзәриндә рәнкарәнк ипәкдән ишләнмиш Шәки тикмә-
ләри чох мәшһур иди. Сәфәвиләр дөврүнә аид Тәбриз
миниатүр мәктәби сурәтләринин кејиминдә, ев вә мәи-
шәт әшјаларынын бәзәјиндә бәдии тикмәли тәсвирләрә
раст кәлинир. XIX јүзилдә тикмә сәнәти илә пешәкар
усталарла јанашы, һәвәскарлар да мәшһул олмушлар.
Мә'лумдур ки, көркәмли шаирә Хуршудбану Натәван
һәм дә истә'дадлы рәссам кими танынмыш, бәдии тик-
мәләри илә мәшһур олмушдур. Оун мунчугла тикил-
миш вә јүксәк зөвглә ишләнмиш башмағлары музејдә
нүмајиш етдирилир.

Халгымызын јаратдығы бир чох сәнәт нүмунәләри
кими бу көзәл, милли нахышларла бәзәдилмиш бәдии
тикмәләримиз дә харичи өлкә тачирләрини, сәјјаһлары-
ны һејран етмиш, дүнја шөһрәти газанмышды. Натәван
өз әл ишләрини 1858-чи илдә Бакыја кәлмиш мәшһур
франсыз јазычысы А. Дүмаја (ата) бағышламышды.

С өз а р а с ы. Халг бәдии сәнәтимизин гәдим вә
кениш јайылмыш бу саһәсинин артыг музеј инвентары-
на чеврилмәсинә, гыз-кәлинләримизин јаддашындан аз
гала тамам силинмәсинә тәәссүфләндим. Илләри, нәсил-
ләри јола сала-сала нәнәләримиз бу үлү сәнәти јашат-
мышлар. Һазырда онларын бу гијмәтли јадикарыны өј-
рәнмәк, ишләрини давам етдирмәк милли ән'әнәләри-
мизин инкишаф јолунда кәрәкли аддым сајыла биләр.

ХӘЗАН БАЈРАМЫ

Пајыз фәслинин нојабр ајына халг төғвиминдә хә-
зәл а јы дејәрләр. Илин бу вә'дәсиндә көјүн үзүндә
гара булудлар чохалыр. Бу о демәкди ки, күчлү јағыш
јағачаг. Бирдән булуд началанар, көј нәрилтијлә кур-
лајар, илдирым чахар, дағларын башында гылынч-ги-
јамәт ојнајар. Шимшәјин нәрәсиндән јер-көј ләрзәјә
кәләр, битиб-түкәнмәјән јағышын арасы кәсилмәк бил-
мәз... Сел-су дүзү-дүнјаны башына көтүрәрди. Белә
вахтларда мәчрасына сығмајан, ахыны курлашан дағ

чајларынын да нәрилтиси адамы ваһимәјә саларды. Га-
јалардан, дағлардан сел шәләлә кими ахар, јекә-јекә
дашлары, голлу-будағлы ағачлары сүпүрләјиб габағына
гатарды. Бә'зән јоллар дағылар, бир мүддәт дағ кәнд-
ләри илә әләгә кәсиләрди.

Елә ки, пајызда Бакыја мәхсус хәзри (күчлү шимал
күләји хәзри өз адыны әсас е'тибары илә Хәзәр дә-
низин тәрәфдән, Абшерон јарымадасынын шималындан
әсдији үчүн онун адындан алмышдыр) күләји әсәрди,
тоз-торпағы көјә сокурарды. Карван-карван гара булуд
топалары јајылыб шәһәрин үстүнү аларды. Белә анлар-
да Хәзәрин мави сулары да гара рәнкә чаларды. Гүв-
вәтли хәзри тәсәррүфат фәалијјәтини позур, дәниздә
ири далғалар, күчлү ахынлар јарадыр.

Хәзри күләји һаваны кәскин сурәтдә дәјишдирир.
Пајыз вә гыш фәсилләриндә әсән хәзри бә'зән фыртына
дәрәчәсинә галхыр, тајалары учурур, евләрин дамынын
үстүнү атыр, бә'зән дә чохла гар јағмасына сәбәб олу-
р. Абшерон гочалары дејир ки, хәзри әсди гыш кәлди,
хәзри гуртарды гыш да өз өмрүнү бағышлады.

Пајыз фәслинин бу вә'дәсиндә бағ-бағчанын хәзан
дөврү (саралыб солма вахты) башлајыр. Халг арасында
хәзан күләји адланан сазағлы күләк ағачларда галан
сары јарпағлары гопарыб ора-бура говур, ағачларын
хәзәл мөвсүмү башлајыр.

XI јүз ил Азәрбајҗан шаири Гәтран Тәбризи пајызын
һәмийн вахтларыны белә тәсвир едир:

Хәзан дөврү вә меј вахтыдыр,
Меј ич, чүнки бу күн хәзан бајрамыдыр.

Пајыз фәслинин бу мүддәтинә халг тәғвиминдә *јар-
пағтөкән* вахт да дејәрләр.

Пајыз фәслинин хәзәл ајындан башлајараг
дүнјакөрмүш бағбанлар әлләриндә гајчы, мишар бағ-
лара чыхар, торпағын чанындан буғ галханачан бирчә-
бирчә ағачларын, тәнәкләрин башына доланар, азы гырх
јерә шахәләнән ағачларын ағыны бир јерә јығар, гуру,
јарарсыз будағлары кәсәрдиләр. Һәр ағачын, һәр тә-
нәјин башына пәрванә кими доланмәсан, сәндән үз дән-
дәрәр, барыны көрмәзсән,—дејиб улуларымыз.

Узун мүддәт бағчылыгла, ејни заманда үзүмчүлүклә
мәшғул олан адамларын, сәриштәли бағбанларын тәч-
рүбәси, зәнкин билији көстәрир ки, тәсәррүфатын бу
сәһәсиндә дә онларын өзүнәмәхсус әкинчилик мәдәниј-
јәти олмушдур. Ағачларда, тәнәкләрдә будама апармаг,

ағач әкиб-бечәрмәк, үзүм нөвләри јетишдирмәк, онлара
гуллуғ етмәк һеч дә садә, асан бир иш олмајыб, бөјүк
усталығ тәләб едир. Бағбан тәнәкләри јахшы танымалы,
онларын нөвләрини, һансы үзүм сортларынын һансы
шәраит үчүн әлверилшли вә үстүн олмасыны, будама за-
маны һәр сорта ујғун тәнәкләрдә нечә бармаг, чилик,
көз сахламасыны да билмәлидир. Адәтән, бағбанлар
күчлү, сағлам ағачлары, тәнәкләри пајызын сонларын-
да, зәиф ағачлары, тәнәкләри исә гыш шахталары ке-
чәндән сонра будајардылар ки, бу да јахшы нәгичә
верирди.

Бә'зи мејвә ағачлары, хусусилә тәнәк сојугдан, шах-
тадан горхан битки олдуғу үчүн камил бағ усталары
пајызын сонларындан ағачларын, ејни заманда тәнәк-
ләрин дилбәрини ачыб пејинләјирдиләр ки, гыш сәрт
кәләндә шахта онлары вурмасын.

Пајызын сон ајында гәфилдән башлајыб шиддәтлә
әсән күләкли-јелли сојуг күнләрә Нахчыван әразисиндә
нахыргован (бә'зи һалларда бу мүддәт *оғлағгыран* да
адланыр) дејәрләр. Рәвајәтә көрә, белә сәрт шахталы
күнләрдә әсән күләк биринчи нөвбәдә чөлдә отаран на-
хыры говурду. «Нахыргован» ады да бурадан мејдана
кәлиб.

Шиддәтли күләкләри, сәрт шахтасы илә сечилән
Нахчыван әразисиндә бағ салмаг, үзүм әкиб-бечәрмәк,
ону күчлү күләкдән, гардан-шахтадан горумаг бағбан-
лардан бөјүк бачарығ истәјир. Хусусилә пајызын сонла-
рындан башлајан сәрт тәбии иглим шәраити јерли әһа-
лини үзүмчүлүкдән фајдалы шәкилдә истифадә етмәјә
алышдырмышдыр.

Әсрләр боју Нахчыванда ағачлара, тәнәкләрә хусуси
гајғы көстәрилмиш, һәр тәнәји гышын сојуғундан, шах-
тасындан көз бәбәји кими горумушлар. Одур ки, па-
јызда тәнәкләрин јарарсыз гол-будағларыны кәсдикдән
сонра онлары әјиб торпаға басдырыр, үстүнү торпаг
гаты илә өртүрләр.

Нахчыван әразисиндә мејвәләри, хусусилә үзүмү Нов-
руза гәдәр сахламаг үчүн мүхтәлиф халг үсулларындан
истифадә етмишләр. Бу мөгсәдлә тәчрүбәли бағбанлар
пајызын орталарына јахын бағын нисбәтән күләк тут-
мајан һиссәсиндә сағлам вә үзүм салхымлары илә долу
беш-алты (бә'зән даһа чох) тәнәји пајаларла, гамышла
әһатәләјир, үстүнү шах-будаг, күләш вә с. илә өртүрдү-
ләр. Нәтичәдә әмәлә кәлмиш мүләјим иглим тәнәјин үс-
түндәки үзүм салхымларыны шахтадан горујурду.

Нахчыванда тәнәјин үстүндә олан үзүм салхымларыны өз жарпагларына бүкүб торпаға басдырмагла да сахлајырдылар. Башга бир гајдаја көрә тәнәјин узун чубугларынын үстүндәки үзүм салхымларыны кичик торбалара салыр, сонра һәмин будаглары ејвана кәтириб бүтүн гышы сахлардылар. Үзүмүн бу јолла сахланмасы *милаг* адланыр. Үзүмчүләрин узун илләрдән бәри топлалдылары тәчрүбәдән ајдын олур ки, *тәбризи* вә *һазары* үзүм нөвләрини ади шәраитдә 5—6 ај мүддәтиндә сахламаг мүмкүндүр. Бу үзүм нөвләри рәнжини, тәрәвәтини, дад вә кејфијјәтини дә итирмир.

* * *

Пајызда бәри башдан гузулара күндәјәндән јер сеңердиләр. Гыш үчүн һејванлара от-әләф топланар, тајалар јығыланда, дәл оту ајрыларды. Дәл отунун чичәјиндән дәстә тугар, гузуларын јериндән асардылар.

Пајызын ахырларында һава адамын зәһләсин төкәрди. Көјдән јағышмы, гармы, нә исә хырда сулу бир шеј төкүләрди. Дағларын јамачлары илә думан сүрүнәрди. Һаваја е'тибар јох иди, бир анын ичиндә долу төкәр, јағыш јағар, гары елә гарышдырыб совурарды ки, көз-көзү көрмәзди. Ел-обада бу мүддәтә *ил пајыздан гыша дәнән вахт* дејәрләр.

Пајызын сонундан гышын ахырынчы ајынадәк, гоча арычыларын дили илә десәк «гышын мәрдинәдәк» (м ә р д и н — март ајы демәкдир) арылары саламат вә күмраһ чыхармаг үчүн пәтәкләрдә арыларын рузу пајыны сахлардылар. Тәсәррүфат тикилиләринин тәмири илә мәшгул олар, јаначаг тәдарүк едәр вә дикәр гыш еһтијаты ишләри көрәрдиләр.

Беләликлә, гарлы-шахталы гышы гаршыламаға һазыр олардылар. Халгымыз бунунла әлагәдар шифаһи халг јарадычылығы нүмунәси дә јаратмышлар:

Горх пајыздан, габағында гыш кәлир,
Горхма гышдан габағында јаз кәлир.

ИЛИН ГЫШ СЕВКИСИ

Пајыз әл-ајағыны чәкмәмиш гыш әсасыны дајајыб гапынын ағзыны кәсир. Елимизә гыш кәлир, обамыза гыш дүшүр. Кәлиши илә дәрәләрә, тәпәләрә, дүзләрә гар әләнир. Чөлләр, јамачлар, әкин саһәләри ағ дон бичирләр өзләринә.

Гышы чох јағынтылы илләрдә үфүгә гәдәр һәр јер сүд кими ағарыр. Гар дизә чыхыр, јол-риз бағланыр. Дағларын гышы даһа сәртдир; ора јалныз гар јағыр, долу дүшүр, бә'зән гар учгунлары олур. Дағларын башы дүмағ гарла өртүлүр, синәсиндә думан сүрүнүр. Күнәш вә күләк һәмин башы гарлы уча дағларын гарыны бәркидир, мави рәнкли сал буза чевирир.

Дағларда јағынтыларын, думанын, гарын бол олмасы илә бағлы халг арасында чохлу кәламлар јаранмышдыр. «Дағ башында гар олар», «Дағ башына гыш, икид башына иш», «Дағ јери-думан јери, јурд јери—чәмән јери», «Јајлағын дағы сағ олсун, гарлы да олар, гарсыз да».

Јерин Шимал јарымкүрәсиндә илин ән узун кечәси вә ән гыса күндүзү декабр ајынын 22-нә дүшүр. Бу күн пајызын сон күнү, гышын илк күнү сајылыр. Һәмин күн Күнәшин күнорта һүндүрлүјү минимал олур. Бу астрономик гыш фәслинин башланғычыдыр. Илин бу аны *гыш Күнәшдурушу* адланыр. Күнәш *Охатан бүрчүндә* олур. Гыш фәсли декабрын 22-дән јаз кечә-күндүз бәрабәрлијинәдәк (мартын 21/22-нә кими) давам едир. Республикамызын эразисиндә һаванын вә торпағын ән ашағы температура илин гыш фәслиндә мүшаһидә олунур.

ЈАЗ БЭРЭКЭТИ ГЫШДАН АЛАР

Экинчи бабаларымыз мүйөжлөшдирмишлөр ки, гыш фэслиндэ кечэлэр аяз, күндүзлөр думанлы кечэрсэ, бу, гышын сэрт, шахталы олачагына ишарэдир. Јэ'ни, бу мүддэтдэ навалар сојуг кечэр, торпаг да сојујар, мәнсул аз олар. Гышда күндүзлөр аяз, кечэлэр думанлы оланд исэ әксинэ, навалар нисбэтән исти кечэр, торпаг даһа исти олар, биткиләр тез вә јахшы инкишаф едэр, мәнсул бол олар. Бу сынама халг ше'риндэ дә әксини тапмышдыр:

Кечэ аяз, күндүз думан, илин
күрүдүр-күрү.

Күндүз аяз, кечэ думан, илин
күлүдүр-күлү.

Гыш думаны һәм дә наванын дәјишәчәјини көстәрән әләмәтләрдән бири һесаб олуноур. «Гыш думаны гар кәтирәр»,—дејибләр.

Гарғалар гышда гар јағмамышдан габаг хавада фырланараг јерә отурсалар, хава гызачаг, јох, әкәр евләрин үстүнә, ағачларын башына гонсалар, човғун, шахта олачаг, будагларына гонсалар, күлөк галхачагдыр.

Гаргушу чивилдәјирсә—гыш тез кәләчәк.

Гыш күнү үфүг күнәш доғаркән һәддиндән артыг гызарардыса һәмин күн наванын дәјишәчәји, күлөк әсәчәји, һәтта јағыш вә ја гар јағачағы, әксинә, гүруб чағы гызарардыса, ертәси күнүн күнәшли олачағы көзләнилирди. Халг ифадәси илә десәк:

Сәһәрин гызартысы ахшама вајдыр,
Ахшамын гызартысы сәһәрә јәј.

Мүшаһидәләрә көрә пајызын орталарындан сонра шиддәтли күлөк әсиб јағыш јағарса, гыш чох сэрт, әкс һалда исә јумшаг кечэр. Гышын сэрт кечәчәјини чинарын јарпагларынын ашағыдан төкүлмәси илә дә билмәк олар. Сәрчәләр гышда мөһрибан чивилдәширләрсә, демәли, хава истиләшәчәк. Шахталы хавада һинд тојуғу гышгырырса, демәли, исти күлөк әсәчәк. Бүтүн бунлары улулар сынагдан чыхардыблар.

Бабалар дејибләр ки, гышда гар чох јағарса, мәнсул бол олар. Белә јағынтыја бәрәкәт кәтирән, боллуг

кәтирән гар дејәрләр. Елә она көрә дә «Јаз бәрәкәти гышдан алар»,—сөјлөјиб улуларымыз.

Илин гыш фэслиндә торпағын галын гар өрпәјилә өртүлмәси чох хејирлидир. Санки торпаг динчәлиб јорғунлуғуну алып, раһатланыр. Торпаға лоғмандыр бу гар,—дејәрләр. Бунунла әлағәдар әкинчиләр тәчрүбәдән чыхармышлар ки, гышда динчәлән, јазда јола чыхан торпаг пајызда бары-бәһәри илә гајыдар.

Гышын гары торпағын бәрәкәтиди. Гышда торпағын «ағ көјнәк» кејмәси, әкинләрин шахтадан горунмасы, јазда бол су илә тә'мин едилмәси демәкдир. Бу фајдалы чәһәтләр «Гар олмаса бар олмас», «Гышын гары, јазын вары», «Гар или, вар или» кими ел сөзләриндә дә өз әксини тапмышдыр.

Тәбиәтин мө'чүзәләриндән олан гар дәнәләри формасына көрә мүхтәлиф олуур. Гышын оғлан чағында, јә'ни шиддәтли вахтында мүтлөг бир көрә дә олса көјдән јерә дүјүрчәкли гар әләнәрди. Бу гарла бағлы ел-обада бир тапмача да јајылмышдыр:

Бајырда сағды
Памбыгдан ағды.
Евә кәләр,
Суја дәнәр.

Белә гар јумру, гуру вә дүјү кими ағаппаг олдуғундан ел арасында *дүјүрчәкли гар* (дүјү гар) адландырылмышдыр. Белә наваларда сојуг илијә ишләјирди. Хырдача гум дәнәчикләринә бәнзәјән гар совруғуну күлөк адамын үст-башына долдурурду. һәмин гар кир апарандыр. Бу чүр гар јағанда нәнәләримиз халча-паказы онун алтына салыб тәмизләрдиләр.

Кичик чилләнин ахырына јахын нарын-нарын гар јағыр. Бу гара да *кәпәк гар* дејәрләр.

Елә беләчә күнләрин бириндә, көјдән гар әләндији бир вахта ағбирчәк нәнәләримиз бир тапмача сөјләрдиләр:

Көјдән кәлир дәрвишләр,
Күркүн јерә сәрмишләр.
О гәдәр ојнамышлар,
Хурд-хәшил олмушлар.

Һазырчаваблар да тез дәјәрдиләр ки, бәс бу, *гыш-башы гардыр*. Белә гар мүләјим шахтада ири парчалар

шәклиндә јағыр, јердә чох галмајыр, тез хурд-хәшил олуб әријир.

Әлчим гар да ири парчалар шәклиндә јағыр. «Әлчим» демәклә халг бу гарын әл ичи бојда олдуғуна ишарә етмишдир.

Ири јаған гары *лопа гар* адландырырлар. Елә оңа көрә дә дејирләр ки, гар лопалопа јағырса, бу онун чох жүксәкдән, узагдан кәлдијини кәстәрир.

Јаза јахын сакит һавада јағыб јерә кечә дүшән гара *ганадлы гар* дејирләр.

Новрузгабағы јаған гар исә *Новруз гары* адландырылыб.

Бир дә көрүрсән, һејва ағачы күл ачан заман бир гар дөшәди, кәл көрәсән. Ағачларын күл-чичәјини төкән бу гара *һејвакүлү гар* дејәрләр.

Бә'зән шиддәтли күләк әсиб јердә гар бурулғаны ја-радыр, әтрафы гар думаны бүрүјүр, човғун башлајыр. Бу чүр борана *гар фыртынасы* дејилир. Ән тәһлүкәли фыртына дағларда олур. Она көрә дә уча дағларын зир-вәсиндә бүтүн илбоју гар көрүнүр. Нечә дејәрләр,— башы гарлы уча дағлар, мәним сиздә нәјим галды.

ЧИЛЛӘ КЕЧӘСИ

Чох гәдим заманларда гышын башланмасы мүнәсибәтилә ел-обамыз илин ән узун кечәсиндә (буна *чиллә кечәси* дејилир) хүсуси мәрәсим кечирәдиләр. Бу күт-ләви халг бајрамында сајсыз-һесабыз тонгаллар јандырыларды, аилә үзвләри онларын әтрафына топлашыб шадлыг едәр, үстүндән тулланардылар. Һәр јердә атәш-фәшанлыг башланарды, шәнлик етмәк үчүн адамлар бир јерә јығышар, мараглы ојунлар, тамашалар ифа едиләрди, гурбан кәсәрдиләр, чалыб ојнајардылар.

Чилләнин кирдији күн мүхтәлиф адда, мүхтәлиф дадда ләзиз јемәкләр олан сүфрәләр ачыларды. Һамы сүфрә башына јығышар, орталыға јашыллыг, боллуг рәмзи олараг гарпыз кәтириләрди. «Чиллә гарпызы» адына сөз дә гошублар:

Бу гарпыз, чилә гарпыз,
Дүшүбдү дилә гарпыз.
Јығылыб хурчунларә,
Кәлиб, јаркилә гарпыз.

Чиллә кечәсиндә чана истилик кәтирән дадлы-ләз-зәтли хәрәкләр һазырлајардылар. Јүз чүр әдвигәт да бу хәрәкләрин, јемәкләрин тамыны артырарды. Әрма-ған әтри еви башына көтүрәрди. *Истиотлу, дарчынылы, миһәкли, зәнчәфилли* сәмәни һалвасы биширәдиләр. Бишириләси *сәмәнини* көјөрмәјә гојмурлар. Јеничә чү-чәрмәјә башлајан бугданын үстүнү басдырырлар ки, бој атмасын, чимини версин көкә. Көјәрдилмиш сәмә-нини чәмләјиб һәвәнкдәстәдә, јахуд тахта чанагда једди дәфә дөјүб төкүрләр газана. Бир аз да ун гатыб очаг үстүндә гајнадырлар.

Сәмәнини ики-үч пудлуг ири мис газанларда биши-рәдиләр. Гатылашымыш сәмәни гајнајанда фындыг бој-ба пулчуглар атарды, она сәмәнинин «фындыг атмасы» дејәрдиләр. Бу заман газана гоз, фындыг вә ја бадам ләпәси төкәрдиләр.

Сәмәни бишириләркән газан әтрафында гадынлар вә ушаглар јаллы кедәр, маһны охујардылар:

Сәмәнијә салдым бадам,
Әтрафыны алды адам.
Гојмурлар бир бармаг дадам,
Сәмәни, безана кәлмишәм,
Узана-узана кәлмишәм.

Бурада «узана-узана кәлмишәм»,—дејән инсан гы-шын әлиндән безана кәлмишәм, «мәни сахла», башга сөзлә десәк «мәни өлмәјә гојма» дејир.

* * *

Кечмишдә халг сәмәни һалвасыны мүгәддәс јемәк һесаб едирди. Көјәрдилмиш бугда халг ичәрисиндә нә-силтәрәтмә, артма рәмзи иди. Өвлады олмајан гадынлар бир сыра овсунлар ичра едәрдиләр. Бунлардан бири дә сәмәни илә чиллә кәсмәк овсуну иди. Бу әзиз күнләрдә көјәрдилмиш сәмәни өвлады олмајан гадынын башына гојулар, бир гадын габа су төкәр, дикәри исә габдан јерә төкүлән сују гајчылајар вә дејәрди:—«Ај буну кө-јәрлән, бу кәлини дә көјәрт».

Бундан әлавә, евиндә сәмәни һалвасы биширәнни үрә-јиндә бир нијјәт еләјәр вә инанарды ки, бајрам сәмәни-синин саваблыгы ону диләјинә јетирәчәк. Гадынлар сә-мәнинин дадына көрә әһдин баша чатыб-чатмадығыны мүәјјән едәрдиләр. Көркәмли театр хадими, педагог Һүсәјнгулу Сарабски бу һагда јазырды: «...кечә һамы

отуруб көзләрди ки, көрсүн филанкәсин сәмәниси гәбул олуначаг, ја олунмајачаг. Әкәр сәмәни ширин чыхса, демәли гәбул олунмушдур».

ГЫШГАБАҒЫ МӘРАСИМЛӘРДӘН

Әски чағлардан гыша шәр гүввәләрин әмәли тәк бахан азәрбајчанлылар гышы—«јағыны» сажмадыгларыны, ондан горхмадыгларыны, човғуну, бораны, див нә’рәли күләји вечләринә алмадыгларыны нүмајиш етдирмәк мәгсәдилә хүсуси мәрасим кечирәрмишләр. «Көвсәч» адланан бу мәрасимлә гышын гада-баласыны өзләриндән узаглашдырмаға чалышармышләр: өзүнү күлмәли көкә салмыш бир нәфәри тәлхәк кејиминдә гатыра миндирәр, сонра да кәнди кәздириб, чамаата дејәрдиләр ки, бу көрдүјүнүз адам гышын дүшмәнидир. Јан-јөрә-дәкиләр онун үстүнә су сәпәр, гар атар, әтрафында мәзәли ојун вә әјләнчәләр кәстәрәдиләр. О исә бир әлиндә түкү јолунмуш гарға, о бири әлиндә исә јелпик тутуб јелләдәр, сажмазјана «истидир, истидир, һеч вечимә дејил»,—дејә-дејә һај-күј салармыш.

Гыш фәслинә белә бахыш јалныз «Көвсәч» мәрасими илә гуртармыр. Бу бахымдан гыш вә јазын үзләшмәсинин рәмзи тәсвирини өзүндә јашадан «Коса-коса» мәрасими тутарлыдыр. Даһа чоһ илин ахыр чәршәнбәсиндә Азәрбајчанын бүтүн кушәләриндә кечирилән бу мәрасимин ајин вә нәғмәләри чоһчешидлидир. Бирисинә тәрсинә чеврилмиш күрк кејдирир, үз-көзүнә ун, көмүр сүртүр, башына шиш папаг гојур, палтарынын алтындан гарнына јастыгча сарыјыр, әлинә нахышланмыш ағач вериб бојнундан зынгров асырлар. Көмәкчи орталыға чыхыб охујур:

Қосам бир ојун ејләр,
Гузуну гојун ејләр.
Јығар бајрам хончасын,
Һәр јердә дүјүн ејләр.

Сонра нәғмәләрин јардымы илә сәфәрә чыхачаг Коса—гыш үчүн пај јығмаг истәјирләр. Јығышанлар бир шеј вермәк нијјәтиндә олмадығындан, адамлар арасында һөрмәт саһиби олан бир шәхс јағышын, јашыллығын, мәһсулдарлығын һимајәчиси билинән кечини чағырыр. Елә бу да кечи көркәминә салынымыш бир нәфәрдир. Ке-чијә истәдијиндән чоһ пај верилир. Қоса пајлары алыб,

кечини дә говур вә шадлыгла атылыб дүшә-дүшә һогга чыхарыр. Сонра кечи јухуја кетмиш Косаны бүјнүзләјиб өлдүрүр. Демәли, рәмзи шәкилдә гыш гуртарыр, јаз башланыр. Јығышанлар елликлә баһарын кәлиши ешгинә охујурлар:

...Бағчанызда күл олсун,
Күл олсун, бүлбүл олсун.

Нә исә..., нејнирсән елә, гыш өз нөвбәсиндә кәлир, боллу гар јағыр. Гарлы-шахталы, човғунлу, сојуг сынаг күнләри башлајыр. Гыша наһаг јерә гыш демирләр ки...

Ушаглар да гарын јағмасыны јаман хошлајырлар. Сәһәр јухудан ојананда пәнчәрә шүшәләриндә дамарлан гар нахышларыны көрүр, көјүн үзүндән торпаға, дамлара, бағчалара јаған гара бахыр, бајырдан евә долан тәмиз гар һавасыны удараг севинчлә охујурдулар:

Гара бах, гара,
Көр нечә јағыр,
Чыхсан бајыра
Мәни дә чағыр.

Сонра исә галын кејинәрәк күчәјә гачырлар. Оғланлар, гызлар бу вахт динч дајанмыр, көјдән әләнән гары хышмалајыб гартопу дүзәлдир, бир-бирләринә толазлајырлар. Гардан адам дүзәлдир, хизәк сүрүр, шәнлә-нирләр.

БӨЈҮК ЧИЛЛӘ

Азәрбајчан халг тәғвиминдә илин гыш фәсли үч һиссәјә бөлүнүр: *бөјүк чиллә*, *кичик чиллә*, *алачалпәв* (боз чиллә). Гышын ән узун сүрән биринчи һиссәсинә *бөјүк чиллә* дејилир. Бу мүддәт декабрын 21/22-дән—илин ән узун кечәсиндән башлајараг јанвар ајынын сон күнүнәдәк 40 күн давам едир.

Ел-обада бөјүк чилләнин гарлы-туфанлы, дондуран, сүмүк үшүдән күнләринә гарагыш дејирләр. Бу мүддәтдә гыш ағыр, үзүчү кечир, гар гарышыг күләк уғулдајыр. Гышын гышлығы чәниндән бәлли олар. Чүнки гышын чәни гар кәтирәр.

Гышын өзү илә чоһлу суаллар кәтирдији вахтлар да олуб. Бу суаллар даһа чоһ әһалинин қасыб тәбәғәсинин гаршысына чыхыб. Елә ки, гыш кәләрди, гытлыг баш-

лаjarды, jem ентиjаты чох чэтинлэшәрди. Ахы, гыш һардан биләjди ки, касыбын оту, тахылы jохдур. Бә'зән белә касыб евләрдә унлуг буғда, арпа, һәтта дары да тапылмазды. Гоншуjа әл тутмаг да асан деjилди. Jәгин, елә она көрә дә «Jаз әкинчи, гыш диләнчи»,—деjиб бабаларымыз.

Гышда күнүн өмрү көдәлир... Гаш гаралыр. Чөлләрдән әл-аjаг тез jығышыр. Буна көрә дә мәчбурсан ки, ишләрини тез көрүб гуртарасан. Аталар дөнә-дөнә сөjләjибләр ки, «Башладығын иши jарымчыг гоjма», чүнки «Галан ишә гар jағар». Бир дә деjибләр ки:

Тәнбәлин иши битмәз,
Jаз кәләр гышы битмәз.

Елә ки, шахта, соjуг башлады мүдрик бағбанлар торпағы баһара һазырлаjар, шумланачаг торпағы гыш аратына гоjарлар. Архлары, каналлары тәмизләjиб гаjдаjа саларлар. Белә вахтларда ушаглар да көмәjә кәләр, һамы бир-биринә әл тутар. Ағачларын дибини jумшалтмаг давам етдириләр. «Гышда ишини билән jазда-jаjда зиjан чәкмәз»,—деjиб улулар.

Өмрүнү-күнүнү торпаға бағлаjан бағбанлар ағачларын, тәнәкләрин буданмасыны Новруза гәдәр гуртармалы идиләр. Бундан сонра әл кәздирмәк олмаз онлара; ағлаjачаглар, нә гида jығыбларса, көз jашы кими төкүләчәк. Онда да ағачлар көкүндән гуруjа биләр. Тәчрүбәли бағбанлар деjирләр ки, будама иши ширә чубугларара ахмаға башланана гәдәр баша чатмалыдыр. Әкс һалда кәсдиjин чубугларын учундан су ахса, тәнәjин пучурлары кор ола биләр, онлардан зоғ чыхмаз, бар вермәз онлар.

Улуларымыз деjиб ки, бөjүк чилләдә торпаг гырхын чыхардыр, кичик чилләдә исә торпаг сәһәр jухусундадыр.

Гыш фәслинин бөjүк чиллә адланан гырх күнүндә әкинчиләр бағ-бағаты, бостан-тәрәвәз jерләрини, үзүмлүкләри суварардылар. Ел арасында «чиллә суjу» адланан бу суварма торпағын нәмлиjинин сахланмасына көмәк едир, зиjанверичиләри гырыр, торпағын шоранлашмасынын, һабелә ағачларын вахтындан әввәл чичәкләнмәсинин гаршысыны алыр. Илин бу чағында бағлара верилән су кечәләр донур, бу донма ағачлара да тә'сир едир. Ағачлар гыш jухусундан кеч оjаныр, бу да онларын барынын, бәһәринин чох олмасына тә'сир көстәрир.

Бөjүк тәбиәтшүнас алим һәсәнбәj Зәрдаби чиллә су-

junун әһәмиjјәтини елми тәһлилдән кечириб jазырды ки, бизим тарлаларымыза гыш заманы верилән су донур вә сүрүлмүш шум jерләрини даим jумшалдыр, әкин jерләрини һамарлаjыр. Онын фикринчә, чиллә суjуну имкан дахилиндә гышын әввәлиндә, jә'ни, бөjүк чиллә дөврүндә вермәк мәсләһәтдир. Бунунла бағлы һ. Зәрдаби халгын тәчрүбәдә сынагдан чыхмыш белә бир зәрби-мәсәлини мисал кәтирир: «Бөjүк чилләдә суваран чох, кичик чилләдә суваран исә аз мәһсул көтүрәр».

Бөjүк чиллә барәдә ел-оба арасында кәзән нечә пара мараглы сөjlәмә дә вар.

Рәваjәт. Белә деjирләр ки, бир күн Бөjүк чиллә деjир: Мән долу газанлар үстә кәлмишәм, гарылары сағлам көрмүшәм. Сонра тәндирләри jандырдым, күрсүләри гурдурдум.

Бөjүк чиллә 40 күн дөвран сүрүб кедир. Jолда Кичик чиллә илә растлашыр. Һал-әһвалдан сонра Кичик чиллә сорушур:

—А Бөjүк чиллә, де көрүм гырх күн кәлиб атыны чапдын, бу гырх күндә нә көрдүн, неjнәдин, ишин-күчүн нә олду? Бөjүк чиллә нә көрдүjүндән, нә етдиjиндән сөһбәт ачыр. Һиккәли Кичик чиллә истәһза илә күлүб чаваб верир:—Еһ, сән һеч нә еләмәмисән ки... Мән кәлмишәм, көр инди нәләр еләjәчәjәм, нә туфан гопарачағам... газанлары ағзы үстә чевирәчәjәм, тәндирә төкүб күлбәдән чыхарачағам, кәлинләрин әлини сәнәк гулпунда дондурачағам, күпләри, хараллары бошалдачағам, үзүгоjлу гоjуб кедәчәjәм. Онын чошдуғуну көрән Бөjүк чиллә деjир ки, бачармазсан... чүнки габағын jаздыр, өмрүн дә аздыр.

Бу jандан да Боз аj өзүнү ирәли вериб деjир:—Сиз мәни узагда көрмүсүнүз, сизин ачығыныза мән дә кедиб бузлары әридәчәjәм, торпағын донуну ачачағам, әкинләри, чөлләри, jамачлары чүчәрдәчәjәм.

Бөjүк чилләнин адына бағлы халг арасында сөз дә гошублар:

Бөjүк чиллә
Боjу бир белә.
Кәлди елә
Күлә-күлә...
Ағ күлүнү дә
Көстәрди,
Ал дилини дә
Көстәрди.

Нә нәнәми дағлатды,
 Нә бир ушағы ағлатды.
 Тај гојдум карванна
 Тајлы олсун .
 Пај гојдум хурчунуна
 Пајлы олсун.
 Кәлди күлә-күлә.
 Кетди күлә-күлә.
 Ағ күлү дә олду
 Ағ түлү дә олду...
 Нә ағры верди елә,
 Нә ачы сөз алды дилә.
 Өтдү белә-белә
 Кетди күлә-күлә...

КИЧИК ЧИЛЛӘ

Халг тәгвиминдә февралын 1-дән 20-дәк давам едән мүддәтә *кичик чиллә* дејилір. Кичик чилләнин өмрү, көрүндүјү кими о гәдәр дә чох дејил. Амма Кичик чиллә дә кичик чилләди һа. Гыш фәслинин ән сәрт, човғунлу чағы, дондуручу чағы сајылыр.

Кичик чилләдә гыш чох һирсли кәләр. Бир әлиндә гылынч кими шахта, бир әлиндә човғун, боран, див нә-рәли күләк. «Кичик гардаш һовлу олар» мәсәли дә чох күман ки, кичик чиллә үчүн дејилиб. Чох сәрт, шахталы кечмәсинә көрә бу мүддәтә «*гышын оғлан чағы*», «*гышын зәлә-зәлә вахты*», «*кирәвәли гыш*» да дејирләр:

Кичик чилләнин сојуғу,
 Тәндирә тәпәр тојуғу.

Гышын дондуран, сүмүк үшүдән шахталары ки, башлады, «гыш гулун салыр»,—дејәрләр. Јәни гыш елә сојуг, елә сәрт кечәчәк ки, ат бала салачаг (гулун ат баласына дејирләр).

Кичик чилләнин «Хыдыр Нәби» адланан илк он күнү, адәтән, даһа сәрт, даһа шиддәтли кечир. Елә буна көрә дә дејирләр:

Хыдыр кирди—
 гыш кирди,
 Хыдыр чыхды—
 гыш чыхды...

Чилләнин илк күнүндән «Хыдыр Нәби» мәрасиминә һазырлыг башланарды, говрулмуш бұғда киркирәдә үјүдүләрәк *говут* һазырланар, биширилмиш јумурталар күнәшин, јазын рәнкинә ујғун гырмызы вә јашыл бојанарды. Сонра говут вә јумурталар көрүнмәјән јер—јүкүн алтына гојулурду. Рәвајәтә көрә, «Хыдыр Нәби» сонунчу кечә кәлиб әлини говута басыр, бунулла һәмин евә бәрәкәт верир. «Хыдыр Нәби» бајрамында ханым-хатын нәнәләримиз хонча тутардылар, сүфрәни чәрәз, ширнијат, говурға бәзәјәрди, тәндир чәрәји бәрәкәт-ләндирәрди. Нәјәтләрдән говурға әтри кәләрди. Гапы-гапы кәзән ушаглар маһны охујардылар:

Ханым, ајаға дурсана,
 Јук дибинә варсана,
 Бошгабы долдурсана,
 Хыдыры јола салсана...

Кәлинләрин әлини сәнәк гулпунда дондурмаг иддиасында олан Кичик чиллә ахырында лап туфан гопардар. Бу мүддәт совушанда һама севинәр. Чүнки онун сојуғу, шахтасы, чиловсуз дәли күләкләри чох үзлү олур. Гышын өзүндән бир ај сонра да кетмир. Нечә ки, бунулла бағлы ел-оба арасында кәзән белә бир сөјләмә вар.

Рәвајәт. Кичик чиллә бөјүк чилләјә дејиб ки,—әкәр сәнин өмрүн мәнәдә олсајды, сән кәләндә мән кәл-сәјдим кәлинләрин әлин хәмир тәкнәсиндә (вә јахуд ун чувалында) дондурардым. Бир дә дејиб ки, сәнин јеринә мән олсајдым атларын баласын гарынларында дондурардым. Амма нејним, өмрүм аздыр, габағым јаздыр...

Кичик чилләнин дә адына бағлы халг арасында сөз гошублар:

Кичик чиллә
 Боју бир белә
 Никкәси ир белә...
 Кәлиши олду
 Гајынан.
 Кедиши олду
 Вајынан.
 Әлиндә гырманч
 Ели-күнү јандырды.
 Нечә күнаһсыз
 Доғгаз бағлады.
 Нечә ала гапы сындырды.

Кәсди нечә евин
 Јахмасын.
 Чөрәјин, пендирын, агмасын.
 Ахырда зара кәлди ел,
 Отуруб шәр үстүндә
 Зарын-зарын ағлады.
 Күлүш кәлди
 Өзү бир белә,
 Никкәси ир белә.
 Бу кичик чиләнин
 Бу кичик чиләнин
 Әл голуну бағлады.
 Буддарыны дағлады.
 Күлүш јелә верди
 Писчик чиләни,
 Күлүш јелә верди
 Кичик чиләни...

АЛАЧАЛПОВ (БОЗ АЈ)

Азәрбајҗан халг тәгвиминә көрә гыш фәслинин ахырынчы ајы *боз ај* (ал а ч а л п о в) адланыр. Февралын 21/22-дән Новруза гәдәр давам едир вә һәрәси бир һәфтә чәкмәклә дөрд чилләбечә јә бөлүнүр. Ел-обада бу мүддәт *боз чиллә, ала чиллә, ағлар-күләр ајы* адлары илә дә таныныр.

Һә, инди ки, сөз боз ајдан дүшдү, гој онда бу мүддәтдә һаванын гәфл дәјишмәсинә, күндә нечә чилдә кирмәсинә аид бир ел сөјләмәсини сизләрә чатдыраг.

Рәвајәт. Чох гәдим заманларда инсанлар ај һагг-һесабыны билмирдиләр, елә она көрә дә күнү-күнә, ајы-аја гарышдырырдылар. Белә чашбашлыг инсанлары бу гәнаәтә кәтирди ки, или ајлара, ајлары исә күнләрә бөлсүнләр. Илә 12 ај, һәр аја исә 32 күн верирләр. Анчаг бөлкү вахты боз аја чәми 14 күн дүшүр. Инчиклик ол-масын дејә һәр ајдан бир күн көтүрүб боз ајын күнләринә әлавлә едирләр. Көрүрләр ки, бунда да һаггсызлыг баш верди; һәр ајын 31 күнү, боз ајын исә чәми 25 күнү олду. Онда јенидән ајлара мұрачиәт едирләр ки, һәрәниз 1 күн дә верин. Ајларын јарысы разылашыр, јарысы исә разылашмыр; нәһајәт бири 1, дикәри 2, феврал исә һәтта 3 күнүнү верир. Беләликлә, боз ај олур 31 күн. Анчаг өз күнләрини илин мұхтәлиф фәсилләриндән олан ајлардан алдығы үчүн күнүн бири һава бахымындан о бири-синә охшамыр.

Боз ајда һавалар тез-тез дәјишир, јамачлар бозары, дағларын јахасы думана бүрүнүр, шимшәјин курултусу ешидилир, јағыш јағыр. Бир нечә күн човғун, гасырға олур. О бири күн бир дә көрдүн һава ачылыр, күн чыхыр, исти дүшүр. Һеч билмирсән сабаһ һава нечә олачаг—күнәшлими, јохса күләкли-јағышлымы, гарлы-човғунлуму. Бир сөзлә боз ајда тәбиәтин сәртлији дә олур, һәлимлији дә.

Һәмин мүддәт әрзиндә һава тез-тез бозардығындан, тутгун, күнәшсиз күнләрин сајы чох олдуғундан бу дөвр халг тәгвиминдән *боз ај* адланыр. Боз ај—алдадычы март ајы бах беләдир. Бу вахтлар һавадан е'тибар көзләмә. Әбәс јерә демирләр ки, «Боз ај өз боз сифәтини көстәрир». Вә јахуд «Боз ај бозара-бозара кечәр».

Боз ај... Бу, тәбиәтин елә бир чағыдыр ки, гыш нә гәдәр сәрт, амансыз олса да, күчдән дүшүр, јазын ирадәси гаршысында мәғлуб олур, баһар күчә, гүввәтә долур, һавалар јаваш-јаваш мұлајимләшир, бәнөвшә дирчәлиб дүнјаја бојланмаға һазырлашыр.

Боз ајын гыш нәфәсиндә јазын ишартысы сезилир. Чајларын, көлләрин ајна бузлары чилинкләнир, сулар чағлајыр, булаглар гајнајыр, торпағын дону ачылыр. Чөлләри, јамачлары турачларын, кәкликләрин, билдирчинләрин нәғмәси бүрүјүр. Арылар пәтәкләриндән бојланыр. Торпағын көксүндән баһар чүчәртиләри чыртајыр. Јазын шух вә гајнар чағы, торпағын дирилән вә ојанан чағы башлајыр.

Јазын әтирли нәфәсини дујан бабаларымыз әмәли ишләр көрәр, торпағын гәлбинә јол тапар, нәфәсијлә ону исидәрди. Бәрәкәт-рузу чешнәси торпаг да үрәјини мин бир не'мәтли сүфрә кими ачарды.

Хатирә дәфтәриндән. Һә, әзизләрим бабам дејәрди ки, һәр дәфә гышын әһди кәсилиб шахталар сынәнда, боз ајын думан пәрдәси алтындан, хәфиф нәфәси писс олунан торпагдан баш галдыран баһар чүчәртиләри көрүнәндә онун да гәлби риггәтә кәләр, үстүндән синәсини сыхан дағ көтүрүләрди. Бир дә дејәрди ки, һәр јаз ағзы јухума күллү-чичәкли торпаг кирәрди.

БОЗ АЈЫМЫЗ БОЗАРСА ДА...

Боз ај халг арасында *дөл ајы* кими дә таныныр. «Боз ајымыз бозарса да дәл ајыдыр ки, дәл ајыды»,—дејәрләр. Бу ајда гојунлар гузулајар, гузулар мәләјәр, ата-

бабаларымыз наһаг јерә демәјибләр ки, «Дөл дүшдү, бәрәкәтдән көл дүшдү». Бир дә белә вахтда дејәрдиләр ки, «Гузуларын сәсиндән ғыш сәксәнәр, көјнәк-көјнәк әт төкәр».

Кечмишләрдә дәлүн башланмасы чобанларын севинчинә сәбәб олурду. Уғурлу гузу алмаг онлар үчүн бөјүк бајрам иди. Бу мүнәсибәтлә кечирилән шәнлијә гоһум-гоншулар дәвәт олунарды. Халг е'тигадына көрә, һәр кәс белә шәнлик тәшкил етмәздисә, онда дәл бәрәкәтли олмазды.

Дәлүн уғурлу кечмәси илә бағлы бир сыра инам вә мәрәсимләр кечириләрди: *говут* һазырлајар, *кәтәмәз* вә *сулух* биширәрдиләр. Гоһум-гоншулар *булама* пајы көндәрәрдиләр. Дөл вахты евин ајағы сајалы ағсагалы-ағбирчәји гочун белинә оғлан ушағы миндириб сүрүнүн ичинә бурахарды. Дүнјакөрмүшләримизин фикринчә онда гузунун еркәји чох олар.

Дөл әрәфәсиндә гојун сүрүсү јанында гурддан, чанавардан сөһбәт салмаздылар. Дејирләр еләдә гојун горхудан өлү гузу доғар.

Бајрамда һамы бир-биринә көзәјдынлығы верәр, хејир-бәрәкәт диләјәрдиләр, сајачы нәғмәләри охунарды:

Гојунун јүзү кәлир,
Доланыр дүзү кәлир.
Чобанын гучағында
Бирчә чүт гузу кәлир.

Анам, а ушаг гојун,
Јуну јумушаг гојун.
Буламаны чох елә
Көзләјир ушаг гојун.

Гојунлар гузулајанда балаларын үзү күләрди, буламасы сон бешикләрин оларды. Ағыз сүдүнүн әвәзи һаны? Кәнд-кәсәјимиздән сүд гохусу кәләрди, *дәләмәнин*, *јағын*, *шорун*, *пендири*, *әтин* бол олмасыны арзулајардылар. Гојун-гузу дырнағындан башлајыр бәрәкәт...

Дөлчүләр гузулары гардан көзләјәрләр, әкәр гузулары бирдән-бирә гара чыхартсан, дејәрләр, гузуну *јелгурсаг* еләјәрсән. Боз ајда ара-бир мал-гараны өрүшә чыхарардылар, һејванын ағзы ота чатсын, дада чатсын. Елә ки, мал-гара боз ајдан саламат чыхды, бундан сонра елат чамааты раһат нәфәс аларды.

* * *

Мал-гаранын да, әкинин дә, тәсәррүфат һәјатынын да тәлеји һәлл олунур боз ајда. Халг е'тигадына көрә бүтүн илин нечә кечәчәји мәнз боз ајын нечә кәлмәсиндән асылыдыр. Боз ај мүддәтиндә јаз-тарла ишләринә чидди һазырлыг көрүләрди; ағачларын дибләри белләнәр, бошалдылыб гуртарарды. Бағлар-бағчалара гул-луг едәрләр, гојун-гузу јатағыны, отлағыны сәлигә-саһмана саларлар. Бу заман тәчрүбәли арычылар ғышдан чыхмыш арылары гүввәтләндирмәк мәгсәдилә онлара ширә, рузи пајы һазырлајыб верәрдиләр.

Суварма сујуну әкинчилијин әсасы һесаб едән кәнд-диләр боз ајын орталарында тахыл әкинләрини суварардылар. Бу суварма *күләнбәр* адланырды. Даһа сонрақы сувармалара *дәндәрма*, *чичәк сују* дејәрдиләр.

Јаз шуму илә бағлы хышы, котаны, дәһрәни-балтаны, бычағы-гајчыны гајдаја салардылар, өкүзләр налланарды, сәпин үчүн сахланан буғда, арпа гузулары ачыларды. Ғышлығы түкәнәнләрә дән вериләрди. Сәмәни гојмаг, говурға һазырламаг үчүн пај пајланарды. Тәзә бағ салмаг истәјәнләр торпаға шитили боз ајда басдырлар. Һамы бир-биринә көмәк едәр, «бирлик һарда, дирилик орада», «чәфа чәкмәсән, сәфа сүрмәсән» инамлары илә јашајардылар.

Боз ај мүддәтиндә Новруза гәдәр ев-ешијин, һәјәт-бачанын тәмизлик ишләринә башлардылар; јорған-дөшәјин, јастыг-мүтәккәнин үзүнү «сојуб» јујардылар, јунуну чубуға тутар, тәзәләјиб үст-үстә јығардылар. Евин үст көзләрини саһмана салар, гонағына, гардашлығына-набачылығына һазырлардылар.

Новруза гәдәр халча-палазы чаја төкүб јујардылар, сәриб гурудардылар. Өзү дә ишин ағырлығына бахмајараг ону елә шухлугла јеринә јетирәрдиләр ки, ахырда јорғунлугдан һеч әсәр-әләмәт дә галмазды.

Рәвајәт. Дејирләр ки, јаз ағзымыш. Чалған кәндинин дә гыз-кәлини төкүлүб чајда халча-палаз јујурмуш. Су кур олдуғундан чајын дибиндәки чынгыллар бир-биринә дејиб елә бир сәс салыбмыш ки, дејәрмишсән, бәс гавалды суда чалынан. Гызларын бири өзүнү сахлаја билмир; бир-биринә дәјән дашларын чыхартдығы ојнаг сәс сүмүкләрини тәрпәдир, үзүнү тутур гыз-кәлине ки, ај гызлар, адамын лап ојнамағы кәлир.

Елә бил гыз-кәлин дә бу сөзә бәндмиш, дүшүрләр ортаја, башлајырлар дашларын сәсинә гол көтүрүб ојнамаға, диринкә кетмәјә.

Бу əһвалаты кəнар адамлардан ким кəрүб, ким алэмэ чар чəкиб, инди дэ билинмир. Амма о күндэн зарафатла чалғанлылары чырнадырлар ки, даш сəсинэ ојнајан чалғанлылар.

* * *

Вахт варды ағбирчəклəримиз, гыз-кəлинлəримиз бəјрам донлуғу үчүн ип əјирэн чəһрəјə, евлəрдə күзəранлыг вə боллуг рəмзи олан нєһрəјə күч верэр, бу мүддэтдə тохучу гыз-гадынлар, һəмчинин чəһрə дарағыны əјириб гуртарар, халча-палазы јаза галан гадынлара мəзəммэтлə бахардылар:

Чəһрə дарағы јаза галанын
Дили јансын, əли гурусун.

КҮН КƏЛ, КƏЛ, КƏЛ...

Илин бу вə'дəсиндə еллəримиздə «Күнəши чағырмаг» мəрасими ичра олунмушдур. Новруздан доғулан һəмин мəрасимдə күнəш чанлы кими тəсвир едилмиш, инсанилəшдирилмишдир. Күнəш һəјатдыр, ишыгы сабаһдыр, шэр гуввəлəрин мəһви демəқдир. Бу мүнəсибэтлə чүрбəчүр ојунлар кечирэр, шənлик едэр, күнəшин чыхмасыны арзулајар, ондан кəмəк кəзлəјəрдилэр.

Сојуг гыш күнлəриндə күнəш булудлар арасында кəрүнəндə улу бабаларымызын балалары гырмызы дон кəјэрək дағларын дəшүндə, чајларын саһиллəриндə һалај вуруб əл-əлə һəрлənə-һəрлənə кəјлэр гызыны һарајлајармышлар:

Күн кəл, кəл, кəл,
Кəһэр аты мин кəл.
Оғлун гајадан учду,
Гызын тəндирə дүшдү.
Кечəl гызы гој евдə,
Сачлы гызы кəтүр кəл.

Кəрүндүјү кими, «Күнəши чағырмаг» мəрасиминдə гəдим азэрбајчанлылар, доғрудан-доғруја күнəшин өзүнə мүрачиəт едир, ону «оғлунун гајадан учмасы», «гызынын тəндирə дүшмəsi» илə горхудараг тез «кəһэр ата миниб кəлмəјə» чағырырдылар.

Бурада «кечəl гыз» гышдыр, «сачлы гыз» јазын

башланғычыдыр. Елə буна кəрə дə əкинчиликлə, малдарлыгла бағлы олан халг јазын кəлмəсини истəјир вə Күнəшдэн «кечəl гызы»—гышы апармасыны, «сачлы гызы»—јазы кəтирмəсини дилəјир.

Һ а ш и ј ə. Кечмишдə Азэрбајчан халгынын һəјат вə мəишəтиндə Күнəшлə əлагəдар гырмызы рəнкə инам кениш јер тутурду.

Азэрбајчанлылар арзу вə үмидлəрини əсасэн, гырмызы рəнклə əлагələндирирдилэр. Онлар гырмызы рəнк-ки һəјат рəмзи, од-очаг рəнки, евдэн, јахын адамлардан бəланы узаглашдыран, Күнəш вə тəмизлик рəмзи һесаб едиблэр.

Кəз хəстəликлəри заманы кəзүн кəнарларына гырмызы рəнк сүртмəк, кəз сəјирəркən (киприк вураркən) гапағына гырмызы парча гојмаг, сағалдычы васитə кими гызылча вə чичək хəстəлијинə гаршы гырмызы парча вə сапдан истифадə етмəк Азэрбајчанда кениш јайлымышды.

Гырмызы парчаны хəстəнин үстүнə салараг «мən сəни севиндирдим, сən дə мəни севиндир» ифадəсини тəкрар едэрдилэр.

Кəлин кəлəркən үзүнə гырмызы дуваг өртмəк, кəлин башына хына гојмаг, əллəринə, ајагларына хына јахмаг, бəјрамларда гырмызы јумурта бојамаг, гыз евинə гојун кəндэрəркən богазына гырмызы јайлыг бағламаг, гојунун дырнагларыны гырмызы рəнкə бојамаг Күнəш символу олан гырмызы рəнк вə онун хошбəхт-лик рəмзи һесаб едилмəсилə əлагəдардыр.

ИЛИН АХЫР ЧƏРШƏНБƏЛƏРИ

Боз ајда, адындан да кəрүндүјү кими, тез-тез бозардығындан гашгабаглы, чискинли, тутгун олдуғундан адамлар онун ағырлығындан вə гəзəбиндэн горунмаға чалышыблар. Бундан өтрү боз ајы чəршəнбэдэн чəршəнбəјə һəфтəлэрə бөлүблэр вə бу чəршəнбəлəрин һэр бири-ни улу Танрынын бəшəријјэтə бəхш етдији дөрд əсас мадди нəмəт олан су, од, һава ва торпагла мəналандырыблар. Јазда—сујун, јайда—одун (истиличијин), пайызда һаванын (күлэјин) гышда—торпағын һөкмү өзүнү даһа күчлү кəстəрир.

Һэр күн мүшаһидə етдијимиз Күнəш, үзəриндə кəздидимиз торпаг, ичдијимиз су, нəфəс алдығымыз һава инсанын да, һејванлар алəминин дə, бүтүн дүнјанын да, үмумијјэтлə бүтүн јарадылышынын башланғычы, мəншəји

һесап едилир. Јарадычы тәбиәт өзү дә бу дөрд үнсүрүн гатышығындан эмәлә кәлмишдир. Күнәш—од мадди үнсүр олдуғу кими, илаһи башланғыч кими дә тәсәввүр олунур. Су исә бүтүн мөвчудатын дирилик чешмәси, варлығын мәншәјини шәртләндирән илкин амил һесап едилир. Бүтүн үзви аләм һава илә тәнәффүс едир. Торпаға кәлдикдә исә бүтүн варлыглар бу һикмәт үзәриндә дајаныр, торпағын гарышығы илә мүмкүн олур. Торпаг јарадычы, тәрәдичи гүввә олдуғундан она «Ана торпаг»—дејә ситајиш едирләр.

«Авеста»да сујун, одун, һаванын вә торпағын мүгәддәслији һаггында зәнкин мәлүмат вар. Улу бабаларымыз одун-сујун вә һаванын һәјатверичи нәфәсиндән гүввәт алараг мин бир не'мәт јетирән Ана торпағын мүгәддәс јарадычы руһуну һәмишә алгышламышдыр.

Тәбиәтин дөрд әсас амилини ајры-ајрылыгда илин ахыр чәршәнбәләри кими гејд едән азәрбајчанлыларын инамына көрә, **биринчи чәршәнбәдә** су әли үшүтмүр, јә'ни чајларымызын, суларымызын бузу әријир, **икинчисиндә** истилик-һәрарәт артыр, **үчүнчүсүндә** күләк башлајыб һаваны мүлајимләшдирир, нәһајәт, **дөрдүнчү чәршәнбәдә** торпаг исиниб ојаныр, ағачлар пөһрәләнир, бунунла да илин әзиз күнләри—јаз башлајыр.

Халгымыз фәсилләрин дәјишмәси илә бағлы олан бу дөрд һәфтәни—илин ахыр чәршәнбәләрини мүгәддәсләшдирмиш вә онларын һәр бирини ајры-ајрылыгда бөјүк шәнликләрлә гејд етмиш, илк чәршәнбәдән Новруз бајрамы ахшамянадәк инсаны јашадан, һәјаты мә'наландыран бу әбәди варлыгларын һәр бири илә бағлы өзүнүн ајин, е'тигад, инанч, зәрби-мәсәлләр, тапынма, ојун-тамаша вә мәрәсимләрини јаратмышлар. Бунунла да гаршыдан кәлән тәзә или боллуг, фираванлыг, хошбәхтлик, әмин-аманлыг вә сағламлыг или кими көрмәји арзуламышлар.

Ел-оба һәмин чәршәнбәләри бөјүк шәнликләрлә гејд етмишдир.

СУ ЧӘРШӘНБӘСИ

Боз ајын дөрд мүгәддәс чәршәнбәсинин биринчиси су чәршәнбәси адланыр. Тәзә доғулан, тәзә кәлән чәршәнбәләрдән олдуғу үчүн бу чәршәнбәни азәрбајчанлылар әзизләјә-әзизләјә бөјүк тәмтәрагла, бајрам кими гаршылајыб. Әзәл чәршәнбәни *кәзәл чәршәнбә*,

күл чәршәнбәси, сулар *Новрузу* кими адларла адландырыб

Су чәршәнбәси кәләндә ону һәмишә севинчлә са-ламламыш, она маһны да гошмушлар:

Дәјирман архына бах,
Су кәлир чархына бах,
Ај чәршәнбә хош кәлдин,
Гызларда ахына бах.

Әзәл чәршәнбәдә ән әввәл су ајылыб тәзәләнир. Торпагда илыглыг эмәлә кәлир, ағачларын көкү су чәк-мәјә башлајыр.

Әски инамларда су сағламлығын рәһнидир. Су чәршәнбәси күнү сәһәр ертәдән, күнәш доғмамышдан үз тугтар ахар сујун үстүнә, чиллә кәсдирәр, нијјәт еләјиб сујун үстүндән тулланар вә бу сөзләри дејәрләр:—«Ағырлығымы су көтүрсүн». Бу чәршәнбәдә һамы булагда, ахар чајда әл-үз јујар, бир-биринин үстүнә су чиләјирдиләр. Тәзә судан кәтириб евә, һәјәт-бахчаја, төвләјә сәпәрдиләр. Көрпәләри, гочалары, хәстәләри дә су үстүндән һоппандырардылар ки, ајдынлыг олсун, хошбәхтлик олсун. Су паклыгды, тәмизлијә чыхмагды.

Булаг, чај олмајан јерләрдә бајрам сүфрәсинә долчада су гојардылар.

Булаг башында, арх кәнарында, чај ғырағында сују чағыран, онун гүдрәтини, мүгәддәслијини тәрәннүм едән нәғмәләр охујардылар. Әски е'тигадлара көрә, су чәршәнбәси күнү бир анлыг «тәзә суја» говушанлар, азәрбәзарыны бир анлыг она верәңләр илбоју хәстәликләрдән узаг олардылар, күнаһларыны су јујуб апарарды. Адамлар елә бурадача күнаһ ишләтмәјәчәкләринә, јакшылыг, хејрхаһлыг едәчәкләринә анд ичәрдиләр.

Ел-обада су чәршәнбәси әрәфәсиндә суахарлары тәмизләјәр, булагларын, чешмәләрин көзүнү ачар, кәһризләр, овданлар, һовузлар тәмизләнәр, архлары гајдаја салар, бәрпа ишләри апарардылар.

Бу дејиләнләрдә нә гәдәр дәрин мә'на, суја верилән мисилсиз гијмәт сәсләнир.

Су танрынын инсанлара бәхш етдији ән бөјүк вә әвәзсиз не'мәтдир. «Суја, сән һәјат үчүн лазымсан — демәк аздыр, чүнки су елә һәјатын—әбәди һәјатын өзүдүр».

Түрк мифолокијасына көрә, һәр шејдән әввәл су јаранмышдыр, дүнја дејилән аләмин јаранышы су илә әлагәләндирилмишдир. Бир шумер әфсанәсиндә дејилир ки, Ап—су адлы ширин су илә Тиамат адлы дузлу сују тәмсил едән диши бир дивдән көјләр вә јерләр мејдана кәлди. Әски инама көрә исти сулар чәһәннәмдән, ширин сулар чәннәтдән кәлмишдир.

Түрк халгларына даир нағыл вә әфсанәләрдә су руһун олмасы, һәм ин руһун инсанларла бирликдә јашамасы сәһнәләри вардыр.

«Авеста»ја көрә атәшпәрәстләр су мәнбәләрини, чајлары илаһиләшдириб онун шәрәфинә гурбанлар верирмишләр. Сујун мүгәддәсләшдирилмәси һәтта сонракы дөврләрә мәхсус шифаһи вә јазылы әдәбијјатымызда јашајан су илаһәси Наһид сурәтинин јаранмасына сәбәб олмушдур.

Антик дөврүн мүәллифләри Геродот вә Страбонун вердикләри мәлумата көрә һәлә гәдим Азәрбајчан әразисиндә јашајанлар улу чағлардан суја ситајиш етмиш вә ону һәр чүр натәмизликдән горумушлар.

Н а ш и ј ә. Та гәдим заманлардан тәбиәтин гојнунда јашамыш јурддашларымыз Күрүн, Аразын бәрәкәтли һөвзәләрини, Хәзәрин гумсал саһилләрини әбәди мәскән сечмиш, онларын не'мәтләриндән истифадә етмиш, өзләринә илк әмәк аләтләрини дә чајдашларындан һазырламышлар. Минләр, он минилләр бир-бирини әвәз етдикчә, бәлкә дә илк бөјүк јашајыш јерләрини дә Хәзәр саһилләриндә, Күр вә Араздан чәнубда, шималда кенши бир чоғрафи әразидә сәлмышлар.

Ана, — дејә чағырыб мүгәддәс сајдығымыз Күр вә Араз чајлары мәһәм суларыјла доғма Азәрбајчан торпағына чан вериб. Әкинчилијин, бағчылығын вә бостанчылығын илкин тарихиндә чајбоју вадиләрин мүстәсна рол ојнадығы бәллидир. Гәдим тичарәтин инкишафында Араз вә Күр чајларындан, Хәзәрдән су јолу кими истифадә едилдији дә мәлумдур. Бир дә ки, Хәзәр дә, Күр дә, Араз да ади дәниз, чај дејил, Азәрбај-

чан тарихидир. Онлар бүтөв бир халгы дупдуру буз кими сојуг сују илә, һәм дә саһилләриндәки чәмәнләри, мешәләри, гушлары, чејран-чүјүр сүрүләри илә јашатмышлар. Хәзәрин, Күрүн, Аразын гијмәтли балыгларына (гызыл балыг, күтүм, хәшәм, шаһмаһы, нәрә, бөлкә, узунбурун), дүнјада чох-чох гијмәтләнән, гызыла бәрәбәр күрүсүнә дә ки, сөз ола билмәз. Елә индинин өзүндә дә дүнјадакы нәрә чинсли балыгларын 80—90 фаизи бу дәниздәдир, дүнјада истеһсал олунан, өзүмүз һәләм-һәләм тапа билмәдүни, од гијмәтинә олан гара күрүнүн онда доғгузуну Хәзәр верир. Амма 80—100 ил бундан әввәл, узаға кетмәјәк. Абшеронун өзүндәчә елә саһил кәнди јох иди ки, орада балыг вәтәкәси олмасын. Балыг о гәдәр чох иди ки, һәм шәһәр чамаатына чатырды, һәлә үстәлик башга јерләрә дә көндәрилирди. 1000 ил бундан габаг Азәрбајчанда олмуш әрәб сәјјаһлары Күрүн дадлы шаһмаһы, тиррих балыглары, онларын һәтта харичи өлкә базарларына дашынмасы һагда мә'лумат вермишләр. Инди исә нечә илләрдир ки, јурдумузун бу көзәл не'мәтинә тamarзы галмышыг.

Бу јахынларда Хәзәрә һәср олунмуш мәгаләләрин бириндә һамымыза ағламалы бир фактла растлашдыг. 800 километрдән чох дәниз сәрһәдинә малик Азәрбајчанда адамбашына илдә чәми 3,3 килограм балыг сатылып. Сабиг Иттифаг үзрә исә бу рәгәм 18 килограмдыр.

Инди «Арал дәнизини горумаг», «Бајкалы горумаг» кими үмумхалг һәрәкатлары кениш јајылмышдыр. Бизләрдә дә «Күр чајыны да, Хәзәри дә горујаг» шүары алтында белә бир халг һәрәкаты јаратмағын вахты артыг јетишиб. Күрү горумаг үчүн көнүллү бир чәмијјәтин јаранмасына бөјүк еһтијач дујулур. Биз Күрү горумалыјыг, көз бәбәјимиз кими сахламалыјыг. Ахы, Күр Азәрбајчанын шаһ дамарыдыр. Биз она «Ана Күр» дејирик. Ана өвладыны әзизләдији, гәдрини билдији кими, өвлад да өз өвладлыг борчуну унутмамалыдыр.

* * *

Гәдим заманларда Күр вә Араз чајлары чошуб дашаркән, Хәзәр тәлатүмә кәләркән, адамлара мин бәла кәтирдији үчүн онлардан һәтта горхмуш, хүсуси мәрәсимләр тәшкил етмишләр.

Улуларымыз арзу вә нијјәтләрини, дәрдләрини суја сөјләмиш, су илә фала бахмышлар. Сәфәрә чыханын,

узаг-узаг еллэрэ јол аланын ардынча-архасынча су атыблар ки, Танры көмөјин олсун. Јолун уғурлу олсун, саламат гајыдасан сәфәрдән, — дејибләр.

Бир дә белә дејиб бабалар:

«Су кичијин, јол бөјүјүн».

Көрүн, улуларымыз су илә әлагәдар нечә мүдрик сөзләр јаратмышлар:

«Су ахарында салынан ел-оба барлы-бәһрәли олар».

«Сулу ел абадан, сусуз ел виран олар».

Бабаларымыз бир дә дејибләр:

«Су олан јердә дирилик олар».

Азәрбајҗанлыларын ән гәдим анды су илә бағлы олуб.

Анд ичәндә белә дејибләр:

«Су һаггы», «Ахар суја анд олсун».

Онлар сујун гүдрәтинә инанырдылар вә дуа едәндә дејирдиләр:

«Су гәдәр өмрүн олсун».

Бабаларымыз, нәнәләрмиз сују мурдарламағы вә ја суја түпүрмәји күнаһ сајмышлар. Горхан вә ја диксинән адама су ичиртмиш, су ичән адама, јахуд һејвана тохунмағы, мане олмағы бағышланмаз гәбаһәт сајмышлар. Гаранлыгда ахар судан ичмәзләр. Јухуда су көрмәк ајдынлыгдыр, һејирә әләмәтдир, — дејибләр.

Сөз арасы. Мүтәхәссисләр мүјјәнләшдирмишләр ки, Республикамыз ән аз су еһтијаты олан бөлкәләрдән-дир. Азәрбајҗанын су еһтијатларынын анчаг 30 фаизи онун дахилиндә формалашыр вә бүтүн Чәнуби Гафгаз су еһтијатынын чәми 10 фаизини тәшкил едир. Әкәр Күрчүстанда һәр квадрат километр әразијә 763,0 мин кубметр, адамбашына исә 11,3 мин кубметр су дүшүрсә Азәрбајҗанда 107,0 вә 1,5 мин кубметр дир.

Сәнајенин, кәнд тәсәррүфатынын сүр'әтли инкишафы, әһалинин дурмадан артмасы су сәрфинин илдән-илә чоһалмасына сәбәб олмушдур. Бу саһәләрдә ишләр гәнаәтбәхш дејилдир. Тәмиз судан сәмәрәли истифадә олунмур, һејли иткијә јол верилир.

Республикамызда күндән-күнә артмагда олан ичмәли су гытлығынын арадан галдырылмасы үчүн Азәрбајҗанын фүсунқар тәбиәтинә көзәллик верән булагларын, чешмәләрин, нечә-нечә кәһризин, овданын ашкар едилмәсинә, бәрпасына вә абадлашдырылмасына, горунуб мүһафизә олунмасына диггәти артырмаг лазымдыр. Бир сөзлә онларын һәјата гајтарылмасы һәрәкаты елан олунмалыдыр. Дәдә-баба кәһризләринин, овданларынын

көзүнү ачыб ел алгышы ешитмәк, булаг чәкдирмәклә саваб газанмаг, һејирхаһлыгда ад чыхармаг халгымызын күндәлик гајғыларындан олуб. Өзү дә бу һәрәкат республикамызда күндән-күнә артмагда олан ичмәли су гытлығынын арадан галдырылмасына көмәк едәр.

ОД ЧӘРШӘНБӘСИ

Боз ајын икинчи чәршәнбәси од чәршәнбәсидир. Буна халг арасында *үску чәршәнбә, үску кечәси, икинчи чәршәнбә кечәси* дә дејилир.

Од чәршәнбәси әски көрүшләрлә бағлы олуб, Күнәшә, ода, оду горужуб сахламаг инамына тапынма илә әлагәдар јаранмышдыр.

Од-очаг һәјат ишығыдыр, ишыглы сабаһдыр, һејир-бәрәкәтдир. Һәјатда һәр шеји од тәмизләјир, од инсана сағламлыг, паклыг вә көзәллик кәтирир:

Атыл-батыл чәршәнбә,
Шәкәрә гатыл чәршәнбә!
Ағырлығым төкүлсүн,
Оддан атыл чәршәнбә.

Од ајдынлыға чыхмаг демәкдир.

Од, ишыг, күнәш, азадлыг, учалыг рәмзидир.

Бу чәршәнбәдә тонгал чатма мәрәсимин олдугча чанлы вә мараглы кечир. Тонгал һәр тәрәфдән көрүнән һүндүр бир јердә, адәтән, тәпәдә јандырылар. Одунлар чатырты илә јандыгча одун-очағын шәрәфинә нәғмәләр, алгышлар, андлар, мүдрик сөзләр дејәрдиләр. Одун мүгәддәслији тәрәннүм едиләр. Халг бу чәршәнбәнин тәбиәтинә ујғун мәрәсимләр кечирәр, тонгалын әтрафында мүхтәлиф ојунларла әјләнәрдиләр. Бөјүкдән кичијәдәк һамы једди дәфә тонгалын алову үстүндән тулланар, «ағрым-уғрум үстүмдән», «азарым-безарым бурада галсын», — дејәрдиләр. Алов сәнкијәндә ағсаггал бабалар да, ағбирчәк нәнәләр дә одун үстүндән кечәр. Бәләкдә олан көрпәни дә тонгалын үстүндән кечирәрдиләр ки, «чиллә»дә галмасын. Бу чәршәнбә ахамында бүтүн аләм нура, од-алова гәрг оларды, евләрдә аилә үзвләринин сајына көрә шам јандырардылар. Азәрбајҗанлылар ода-очаға азары-безары мәнв едән, шәр руһлары гован, ил боју јығылыб

галмыш сучлардан, ағырлыглардан тэмизлэжэн, чэтин-ликлэри азалдан гүввэ кими инанардылар:

Ағырлығымы жер көтүрсүн,
Рузуму көј жетирсин...

Бу инам да чох эскилэрлэ сэслэнир. Эрэ кетмэмиш гызлар инанырмышлар ки, од онларын бэхтини ачагагдыр:

Ағырым, уғурум төкүлсүн,
Ода дүшүб күл олсун.
Јансын, алов сачылсын,
Мәним бэхтим ачылсын.

Одлу чэршәнбэдэ сүбһ тездән Күнэшә гурбан апарырдылар. Гәдим етигадлара көрә, инсан оду, Күнәши нә гәдәр эзизләсәјди, тәбиәт бир о гәдәр тез исинәр, чанлар, торпаг ојанар, сулар гызар, бузлар әријәр, күләјә илыг нәфәс кәләр. Истилијин бу мүнүм мәнбәји адамлара бөјүк севинч, хошбәхтлик, бајрам кәтирәрди.

...Гәдим азәрбајчанлылар оду, күнәши һәјат верән танры сајыблар, она ситајиш едибләр. Од дүнјанын хејирхаһ гүввәләринин башланғычы, һимајәчиси кими дә тәсәввүрә кәлир.

Бабаларымызын ән гәдим анды Күнәш иди, од-очаг иди. Анд ичәндә дејәрдиләр: «Күнәш һаггы», «Од һаггы», «Бу Күнәшә кор бахым».

Бир дә дејәрдиләр: «О ишыға, о очаға анд олсун»,

Алгыш еләјәндә дејәрдиләр: «Ағ күн көрәсэн!», «Ишыгыға чыхасан!», «Одана нур чиләнсин», «Үзүнүзә јаз күнәши догсун».

Гаргыш еләјәндә дејәрдиләр: «Очағынын оду сөнсүн», «Чырағын кечсин», «Очаг дағыданын очағы дағылсын!», «Өзкә очағына көз дикән зәлил олсун».

Бабаларымыз оду-очағы рузу, хејир-бәрәкәт, хошбәхтлик сајардылар «Очағын нурлу, бәрәкәтли олсун», «Ел-обанын ишығы нур олсун, јанар олсун», «Очағын одлу олсун, газанын гајнар», «Ода пәнаһ апаранын очағы сөнмәз».

Нахәләф адам һаггында «Баба очағыны кор гојду»,—дејәрдиләр.

Од-очаг елин-јурлун тарихидир, онун варлығыны, лә-

јагәтини сүбут едән дәлилдир. Она көрә дә ел-обада дејәрләр: «Бу очағын оду сөнмәз».

Улуларымыз од-очаг гаршысында диз чөкмүшләр, әјилиб очагдан од алмышлар, әтрафында дини әјинләр ичра етмишләр. Гобустан гајаүстү рәсмләри арасында ашкар олунмуш јаллы рәгсинин од әтрафында ифа едилмәси буна мисалдыр.

Кәлини ата евиндә очаг башына доландыранда ағбирчәкләр онун башына үзәрлик чевириб дејәрләр: «Одлу-очаглы оласан, бала. Кетдијин очағын чырағыны ахыра кими сөнмәјә гојма».

Доғма јурдумузда чадырларын, евләрин гапылары һәмишә Күнәшә тәрәф ачылыб, һәр сәһәр Күнәши салам-ламаг үчүн, инсанлара истилик вә атәш вериб Күнәш кими јашамаг үчүн.

Одсевәр әчдадларымыз та гәдим заманлардан бүтүн ел шәнликләрини, тој вә бајрам бүсатларыны аловлатонгалла рөвнәгләндирмишләр. Күчәләрдә, мејданларда тонгаллар, евләрдә-ејванларда шамлар, чыраглар јандырыларды. Халғымызын узаг кечмишиндән јадикар галан бу адәт вә ән'әнәләр бу күн дә јашајыр.

«ОД ВАРСА ҺӘЈАТ ВАР...»

Од нечә олуб мејдана кәлиб? Илк дәфә һансы јолла әлдә едибләр ону? Јурд башында нә вахт од јанмыш, очаг чатылмышдыр? Көрүнүр, илк оду гәдим инсан јанар дағлардан, јанар газлардан, илдырымдан әмәлә кәлән јанғындан ала билмишдир. Бу фикир һәгигәтә даһа јахындыр.

Минилләр, јүзилләр кечир, гәдим инсан өз әмәк фәәлијјәтинин нәтичәси олагаг ағач парчаларыны бир-биринә сүртмәк үсулу илә од әлдә етмәји өјрәнир. Ики гуру ағач парчасыны бир-биринә сүртмәклә, сонра чахмаг дашы васитәсилә од алмаг үсулуна Азәрбајчанда инди дә тәсадүф едилир.

Бу мәсәләнин ајдынлашдырылмасында Азәрбајчанын Азых мағарасында апарылан газынтыларын бөјүк әһәмијјәти вар. Мағаранын ашел гатларында 4 јердә очаг (тонгал) галығы үзә чыхарылыб. VI тәбәгәдә (еркән ашел) ачылан ән гәдим очағын јашы 700 мин илә јахындыр. Очаглардан бири дашла һөрүлән даирәви јашајыш тикинтисинин ичәрисиндә иди. Очағын бөјүрләринин

дашла көтүрүлмәси очаг гурмағын илк тәчрүбәси сајыла биләр. Күман етмәк олар ки, һәлә о заманлар мағаранын илк сакинләри оддан истифадә едә билибләр. Алимләри-миз гејд едирләр ки, дүнјанын һеч бир јериндә һәмин дөврә аид од-очаг изләри тәсадуф олунмајыб.

Одун рам едилмәси бәшәријјәтин бәлкә илк ән мүнүм наилијјәтидир. Од гәдим инсанын физики камилләшмәсини, мәдәни инкишафыны, отураг һәјат тәрзинә кечмәсини, дүшүнмә габиліјјәтини сүр'әтләндириб. Беләликлә, илк јараг, илк аләт дүзәлтмәји, ов етмәји өјрәнмиш гәдим инсан оду-очағы да өз әли илә кәшф едиб.

Од-очаг инсанлара әти бишириб јемәк имканы јарадыб. Азых мағарасындан ашкара чыхарылмыш көмүр галыглары ичәрисиндә чохла мигдарда јанмыш һејван сүмүкләринә дә тәсадуф олунмушдур.

Од гаранлыг мәскәнләри ишыгландырмыш, инсанлары далданачаг јерләрдә од-очаг гуруб, тонгал башына топламыш, аилә, нәсил гәбилә, тајфа јаратмышдыр. Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, ән гәдим даирәви евләрин јаранмасыны бәзи алимләр елә һәмин од-очагла әла-гәләндирирләр. Очаг әтрафына јығышан адамлар бу очағы даирәјә алан далданачаг—ев гурашдырдыгда очағын истисиндән даһа чох истифадә етмәји бачарырдылар. Бу һадисәдән сонра ана өз ушагларыны очаг башында бөјүдүр, онлара исти јемәк једирир, ғышда сојугдан горујур, очаг ишығында кешијјини чәкир.

Од инсаны јашадығы јерә-јурда, ел-обаја бағлајыб. Улу бабамыз инсанын сакин олдуғу мәскәнә «очаг» ады вериб. Инсанын өзү дә, әсли-нәсәби дә, јурду-јувасы да һәмин очагла таныныб.

Азәрбајчанда гәдим ибадәт јерләри олан пирләри дә «очаг» сајырлар. Көркәмли дин адамы, кәнд ағсаггалы һаггында «очаг кими адам» сөјләјирләр. Евә, аиләјә бәдбәхтлиг үз вердикдә «очағы гаралды», «очағы сөндү» дејирләр.

Одун мејдана чыхмасы, одјандырма вәрдиши һаггында бизим елләрдә чохла әфсанә јайылмышдыр. Әски түркләр таңры сајылан улу аталарынын вә аналарынын руһуна Од ата вә Од ана дејирдиләр. Шаманлара аид бәзи әфсанәләрдә оду елә Од ана јаратмышдыр. Гәдим шаманларын белә бир дуасы вармыш. Атамызын чахмаг дашы илә јандырдығы атәш, анамызын өз әли илә дүзәлтдији даш очаг, парлаг хагана (көј үзүнә) доғру сүр'әтлә

учалан боз думан! Чахмаг дашы илә јахдығым гызмар аловлу атәшим! Бүтүн дүнјаны долаш! Гој Алтај Ағ Јајықдан һөкм истәсин! Ајдан вә Күнәшдән бәрәкәт јетишсин!».

Түрк халглары арасында јайылмыш адәтә көрә, бөјүк гардашлар евләниб ата очағындан ајрылырлар. Ата јурдунда јалныз кичик гардаш галырды ки, она да Од көзәтчиси ады верилирди.

Әски оғузлара аид нағыл вә әфсанәләрдә нур вә ишыгла бағлы чохла һадисәләр вардыр: «Бир сәһәр оғуз јурдуна күн ишығына бәнзәр бир ишыг кирди. Ичиндә боз түкүлү, боз јаллы еркәк бир гурд көрүндү. Таңры тәрәфиндән көндәрилән бу гурд Оғузун јол көстәрән бәләдчиси олду, ордусунун габағына дүшдү».

Од Азәрбајчанын дөјүнән гәлбинә, јанан үрәјинә чеврилиб. Улу ода-очаға ситајиш вә инам кетдикчә атәш-пәрәстлик мә'бәдләринин јаранмасына кәтириб чыхарыб. Атәшпәрәстлијин, јәни ода ситајишин јайылдығы бир әразинин адыны—Азәрбајчаны арашдырычылар «Од еви», «Одлар јурду» кими мә'наландырырлар.

Тарихимизин сәһифәләрини вәрәгләјәрәк, халгымызын адында, варлығында јашајан од дүјғусуну хатырлајаг. Вахт олуб ки, әдаләтсиз ғырғынлар башлајанда, ган су јеринә аханда ағсаггаллар тәдбирләниб оду-очағы кәтириб өнүндә сәчдә ғылыблар. Бунунла да одлу ғылынчларын сәси сусдурулуб, дөјүшәнләр барышыб.

Аналарымыз севимли әрәнинә, кәрәнинә одун адыны вериб. Од-оғлу дејиб. Оғуз хаган оғлуна Күн хан адыны гојмушду. Алов, Илдырым, Күнәш, Јанар кими тәхәллүсләр азадлыг, гәһрәманлыг, мәрдлик, мүбаризлик, әјилмәзлик кими һиссләр ојадыр.

ЈЕЛ ЧӘРШӘНБӘСИ

Боз ајын дөрд мүгәддәс чәршәнбәсиндән үчүнчүсү јеллә-күләклә бағлы сајылыр. Бу күнә халг арасында «күләк ојадан чәршәнбә», «јелли чәршәнбә» дә дејилир.

Әски е'тигадлара көрә бу чәршәнбәдә јел ајылар; күләк әрзи долашар; сәси-сорағы дүнјанын о бири башындан кәләр..., ојанмыш сују, оду һәрәкәтә кәтирәр, јатмыш торпағы гыздырар, донмушлары ојадар:

Элэклэр, ај элэклэр,
Чырманьб ағ билэклэр.
Кэлди јелли чэршәнбә,
Насил олсун дилэклэр.

Бу тәбиәтин елә бир вахтыдыр ки, гыш күчдән дүшәрәк, сон көчүнү сүрүр, гар әријиб солур, торпағын дону ачылыр, чанына һәрарәт һопур, синәси буғланьр. Наванын рәнки јаваш-јаваш ачылыр, ағырлығы сыныр. Јаз күләкләри көјдәки булудлары ора-бура говур, булудлар сејрәлир. Баһар јағышлары јағмаға, торпаға чан вермәјә башлајыр. Ара-сыра күнәшин тәбәссүмү сәпәләнир јер үзүнә:

Јел баба, јел баба!
Од илә күл баба!
Күл баба, күл баба!
Пајызда кетмишдин,
Јаз олду, кәл баба! Кәл баба!
Јел баба, јел баба!

Бу чәршәнбәдә ојанан јел јазын нәфәсиндән хәбәр верир. Күн әрзиндә күләк бир нечә дәфә дәјишир. Бу дәјишмәләр Јелин өзүнүн тәмизләнмәси кими дә гәбул едилир. Чүнки гәдим е'тигадларә көрә «гара нәһр»дә јатмыш күләк јер үзүнә чыхараг әввәлчә өзү тәмизләнир.

Јел баба, јел баба!
Јетишиди ил баба, ил баба.
Азары-безары јурдумдан
сил баба!
Јел баба, јел баба!

Илыг јаз навасы үрәјимизи ишыгла долдурур. Навадан баһар әтри кәлир. Торпағын донуну гыран, ағачлары јелләдиб гыш јухусуну дағыдан, јазын илк јели әсдикчә, ағачларын чичәји чыртлајыр, тумурчуглајыр, новрузкүлү баш галдырыр, бәнөвшә дирчәлиб дүнјаја бојланмаға назырлашыр. Күлләр-чичәкләр јарпаг-јарпаг, гөнчә гөнчә ојаныр.

Јел чәршәнбәсиндә јеллә-күләклә бағлы нәғмәләр, әфсанәләр, мүдрик кәлам вә мәсәлләр, атмачалар вә с. сөјләнәрди. Инанырдылар ки, инсанлар бәд әмәлләриндән чәкинмәјәндә, һагсыз ганлар төкүләндә Јел баба да гәзәбләнәр, нечә күн фасилә вермәдән әсәр, чошар. Онда

анасынын илки оланлардан хаһиш едирләр ки, чөлә чых вә бу маһныны оху:

Мән анамын илқијәм,
Ағзы гара түлкүјәм,
Күләк баба, мән јатырам,
Сән дә јат!

Вә бу «хаһиши» ешидән Күләк баба да јаваш-јаваш рам олур. Она да инанырдылар ки, Јел баба хырмана кәлмәмишдән габаг орадан буғда, дән көтүрмәк олмаз, Кәрәк Јел баба хырманы совурсун—сонра. Өзү дә дејәрдиләр ки, говурулмамыш буғда көтүрәнин оғлу өләр. Хырман совуруландан сонра илк буғда көтүрәнин исә оғлу олар. Сонра да дејәрдиләр ки, Јели әсдирәни сөјмәзләр, күнаһдыр.

Јел дағына зијарәт едәрләр. Үрәкләриндә диләк ту-танлар өзләри илә нәзир-нијаз кәтирәрләр, гурбан кәсәрләр. Јел баба кимин нәзирини, гурбаныны гәбул етсә, о адам хејир тапар, арзусуна чатар.

Бә'зи биличиләр мәсләһәт көрәрдиләр ки, јел чәршәнбәси кечәси сөјүд ағачынын алтына кедиб нијјәт елә, Јел бабаны чағыр. Әкәр Јел баба сәсинә сәс вериб әссә, сөјүдүн будаглары торпаға тохунса диләјин јеринә јетәр.

«АҒРЫНЫЗЫ-АЧЫНЫЗЫ ЈЕЛ АПАРСЫН»

Әски е'тигадларда, улу инамларда күләк дә чанлыдыр, бә'зән ону инсанлашдырмыш, чох вахт исә танрылашдырмышлар. Шәрг халгларынын миф дүнјасында, о чүмләдән гәдим түрк мифоложијасында Јел әрзи идарә еләјән илаһи гүввәләрдән бири һесаб олунур.

Зәрдүштиләр дә күләји мүгәддәс һесаб етмиш, она танры кими бахмышлар. «Авеста» да дејилир ки, «...Јелин күчү гүдрәтли һөрмүздүн күчүдүр. ...Јел һөрмүздән күч алыб дүнјаја ајаг ачмышдыр...» һөрмүзд өзү дә хејирхал гүввәләрин јарадычысы вә мүдафиәчиси кими әбәди оларәг инсанларын сәадәти кешијиндә дурмушдур.

Гәдим һинд јазылы абидәси «Ведләр» дә, чинлиләрин улу «Тәбәддүлатлар»ында, мүгәддәс «Гур'ани—Кәрим»дә, «Инчил»дә, «Төврат»да, «Зәбур»да күләк-јел танрысы да јад едилир.

Түрк халгларынын јаратдыглары әфсанәләрдә јел—варлығын мәншәјини шәртләндирән одун дөрд әләмәтин—

дән бири — илаһи башланғыч кими тәсәввүр олуан одун ән сәһрли әләмәтидир.

Әски оғузларын мифоложи бахышларында Јел ән биринчи «көзәкөрүнмәз» танрыдыр. Сонралар да Јел баба һәм улу, көзәкөрүнмәз танрынын әләмәти, һәм дә онун әмрини јеринә јетирән илаһи гүввә сајылмышдыр.

Дүнјанын һәр үзүнү көрмүш ағсаггал вә ағбирчәк-ләримиз «Јел әсмәјинчә јарпаг тәрпәнмәз», — дејибләр. Јелин пајында да көзләри олмајыб онларын:

Јел апаран јелинки,
Јердә галан мәнимки,

— дејибләр.

Јелин башгасындан алыб кәтирдијиндә дә көзләри олмајыб:

Јелнән кәләр, селнән кедәр.
Јелнән кәләр күлнән кедәр.

—дејибләр.

Анчаг өз гисмәтләрини дә горумағы лазым билибләр; чүнки белә һесаб едибләр ки, јелә вердијин дүшмәнә гисмәт олар.

Јел бабаны мүгәддәсләшдирән, онун гүдрәтинә инанан улуларымыз «Јел бағлајаны ел ачар», — демәклә елин, халгын күчүнә инамларыны да сахлајыблар

Бабаларымыз алгыш еләјәндә дејәрдиләр: «Ағрынызы-ачынызы јел апарсын».

ТОРПАГ ЧӘРШӘНБӘСИ

Боз ајын дөрдүнчү чәршәнбәси торпаг чәршәнбәсинә дүшүр. Халг арасында «илахыр чәршәнбә», «јер чәршәнбәси» кими дә таныыр. Бу чәршәнбә торпағын исиниб ојанмасы рәмзидир. Торпаг сујун да, күнәшин дә, һаванын да һүснүнү дәјишир, она әләвә көзәллик вә гүввәт верир:

Бу торпаг, һалал торпаг,
Көрмәсин завал торпаг,
Чәршәнбә кәлди чыхды
Кејин јашыл, ал, торпаг!

Торпағын дону ачылыр, чанына һәрарәт һопур, гәлби буғланыр. Тәбиәт гыш јухусундан ајылыр, ојанма, чанланма башланыр.

Әски инамлара көрә, тәбиәтдә бүтүн мөвчуд оланлар үчүн өзүл олан дөрд мүгәддәс амилин сонунчусунун (торпағын) ојанмасы илә сел, јел, атәш вә торпаг даһа бөјүк күч алыр, әрзин донуну дәјишир, адамлары јохлуг вә гытлыгдан, чәтинлик вә мәһрумийәтләрдән гуртармаг үчүн өзүндә даһа бөјүк гүввә тапыр.

Торпаг тәбиәтин али сәрвәти, һәјатын ән мүһүм мәнбәји сајылыр. Бүтүн һәјат көкләринин көкү торпагдадыр. Ағачын көкү, ағачын өзү, мејвәләри. Бүтүн инсанлар, бүтүн гушлар, һејванлар, биткиләр торпаг үзәриндә јашајыр. һәр шејә һәјат верән дә мүгәддәс торпагдыр. Торпаг олмаса, һәјат да олмаз. Торпағы «бәрәкәт анасы» адландырырлар. Улу не'мәт олан чәрәји јетирән дә торпагдыр.

Торпаг јарадычы, төрәдичи гүввә олдуғундан она «ана торпаг» — дејә еһтирам көстәрирләр. Ана торпаг ата күнәшин нуру илә барлы-бәһрәли олур. Бу сәбәдән дә әски түрк мифоложијасында торпагла күнәши әр-арвад, көј вә јер аллаһлары кими тәсәввүр едирдиләр.

Көкләри чох гәдим заманлара кедиб чыхан инанча көрә дүнјадакы һәр не'мәт, һәјатдакы һәр чанлы өз варлығы илә торпаға борчлудур; чүнки атанын — Көј танрысынын көндәрдији дирилик сулары, Күнәш танрысынын көндәрдији һәјат шүалары торпаг ананы бәрәкәт-ләндирмиш, онун бәтниндәки башланғычлара һәјат вермишдир.

* * *

Илин ахыр чәршәнбәси хүсуси тәнтәнә илә гејд олунар, нәғмә охунар, чалыб-чағырар, ојун-тамашалар көстәриләр, мүхтәлиф ајинләр ичра едәрдиләр.

Ахыр чәршәнбәдә евләрдән ағбирчәк, ағсаггал өјүд-нәсийәти ешидиләр: «Ај ушаг, хош сөз данышын; гапыны пусан олар, гәлбинә дәјәрик».

Ахыр чәршәнбәдә сәһәр тездән ахар су үстә чыхарлар, чиллә кәсдирәрләр.

Ахыр чәршәнбәдә гәлбә тохунан, көнүл буландыран сөзләр данышмазлар. һамы кәрәк дәрди-гәми унутсун, шән овгатлы олсун.

Ахыр чәршәнбә ахшамы һәјәтләрдә тонгал јандырылар. һәр төрәф нура, од-алова бүрүнәрди.

Тонгал үстүндөн һоппанаркән «Ағырлығым, уғурлуғум, дүш бу одун үстүнә, сарылығым сәндә, гырмызылығын мәндә», — дејәрдиләр. Бу адәт гышын чыхмасы, исти јаз фәсли илә әвәз олунмасыла бағлыдыр. Һәм дә тонгал үстүндөн тулланмағ—көһнә илин гада-бәласыны одда јандырмағ вә јени илә пак гәдәм гојмағ демәкдир.

Ахыр чәршәнбә ахшамы шәр гарышанда сәмәни вә хонча илә бәзәдилмиш мизләрин үстүндә шам јандырарлар. Һәрәнин адына бир дәнә.

Ахыр чәршәнбә һәм дә «једди ләвин кечәси» ады илә мәшһурдур. Бу заман сүфрәдә једди нөв чәрәз олмасы шәртдир.

Ахыр чәршәнбә күнү шамы јарымчыг сөндүрмәзләр. Ахыр чәршәнбә кечәси тез јатмазлар.

Ахыр чәршәнбәдә барлы ағачын дибинә пул басдырарлар, ја да кисәјә пул гојуб очаг башындан асарлар ки, евдән бәрәкәт әскик олмасын. Бу, варланмағ еһтирасы дејил, һалаллыг, бәрәкәт, рузу боллуғуна дәләләт едир.

Ахыр чәршәнбә ахшамы «ағач әкмә күнү» дә адланыр. Бу күн һәр бир аилә үзвүнүн адына ағач әкиләрдир.

«ТОРПАҒЫНЫЗ БӘРӘКӘТЛИ ОЛСУН»

Улу торпағ! Бәшәр өвлады ајағ ачыб синәнә гәдәм басдығы күндән сәни әзиз, доғма билиб гучағындан әбәди јурд салмышдыр. Торпаға әјилмиш, зәһмәтә гатлашмышдыр. Беләчә јер үзүнүн әшрәфи инсан торпағдан гидаланмыш, торпағдан күч алмыш, учалмыш, ән нәһәјәт сон мәнзили олан торпағын гојнуна гарышмыш, торпаға дөнмүшдүр. Бу, һәјатын әзәли, ачы да олса, дәјишмәз ганунудур... «Торпаға говушмағ Улу Танрыја говушмағдыр», — дејәрләр.

Инсан бүтүн бөјүклүјү илә дәрк едиб, анлајыб ки, торпағ Вәтән һәм дә онун улу танрысыдыр. Үзәриндә кәздикләри, не'мәтләриндән једикләри, сујундан ичдикләри, мејвәсиндән даддығлары, һавасындан уддуглары торпағ олмасајды, онлар өзләри дә ола билмәздиләр.

Беләликлә, торпағ севилмәјә башланандан, тәр төкүб күлүстан јарадыландан мүгәддәсләшиб, вәтәнләшиб. Бу күн дә торпаға сәдагәтимизи, мәһәббәтимизи Анаја, Вәтәнә мәһәббәтлә бәрәбәр тутуруг.

Торпағ гејрәти, торпағ уғрунда сәмәндәр гушуна дөнмәк, Вәтәнин, көкүн шәрәфинин тохунулмазлығыны вә

намусуну горумағ бу јурдун гәдим адәти олуб: Бабаларымыз Вәтәнә, торпаға олан мәһәббәтләрини јағы дүшмәнә нифрәт һисси илә бәрәбәр јашадыблар.

Гәдим азәрбајчанлылар торпағын дәрдини, гајғысыны, назыны чәкәнләри, онун гәншәриндә диз чөкән адамлары севирдиләр. Онлар инанырдылар:

Торпағ тәпәрдир, торпағда күч вар. Торпағдан јапышсан, она әјилсән, сәни галдырар, кәч бахсан вурар сәни торпағ.

Бабаларымыз архајын идиләр:

Торпағын бол, түкәнмәз не'мәтләринә саһиб олдуғуна көрә инсан һәр шејдән күчлүдүр, гүдрәтлидир.

Торпағын бәрәкәти, көзәллији, зәнкинлији инсанын әлиндәдир. Торпағы инсана бәхш елә, о, дүнјанын ән гадир, ән мәғрур мәхлуғуна чевриләр. Торпағы инсандан алсан, о, бүтүн күчүнү, гүввәтини итирәр.

Анд ичәндә дејирдиләр: «Торпағ һағгы, јер һағгы». Алгыш еләјәндә дејирдиләр: «Торпағын һәмишә күл битирсин», «Торпағын бәрәкәтли олсун».

Гарғыш еләјәндә дејирдиләр: «Торпағын јада гисмәт олсун», «Торпағында гара јелләр әссин», «Торпағына көз дикәнин көзү төкүлсүн».

Бабаларымыз арзулајырдылар: «Торпаға јалан сатма, јериндә јалан көјәрәр», «Торпағ гызыл гушдур, бурахдын учар кедәр».

Онлар билирдиләр: «Торпаға әјилән намәрдә әјилмәз», «Торпаға вар версән, о да сәнә бар верәр».

* * *

Јери кәлмишкән ону да дејәк ки, тез-тез кәндлијә «торпағын әсл саһиб илә», — дејирләр Торпағын әсл саһиб илә олмағ үчүн ону чәпәрә, һасара аларағ «мәнимдир» демәк кифәјәт дејил. Торпағын әсл саһиб илә олмағ үчүн әввәлчә онун дилини, сиррини өјрәнмәк лазимдыр. Дәдә-баба дилини. Торпағын дәдә-баба дилини биләнләр һәмишә хејир-бәрәкәт тапыблар, рузу тапыблар.

* * *

Ахыр ки, гарла-човғула чарпыша-чарпыша гыш гуртарыр, јаз гапынын ағзыны кәсдирир. Узун илә—365/366 күн баша чатыр, кәлиб чыхырығ баһара. Һәр тәрәфдән баһарын әтри, баһарын исти нәфәси дујулур.

Нечә мин илләрдиң Ана јурдумуз узун гышдан сонра сәбирсизликлә көзләдијимиз јазы-илин эзиз күнләрини, өз доғма милли бајрамыны — Новруз бајрамыны бөјүк севинч вә фәрәһ һисси илә гаршылајыр...

* * *

Эзиз охучулар!

Сизләргә әрмәган етдијим нечә-нечә ел-оба сөһбәти мәним гәләмимдән чыхса да онларын әсл саһиби, әсл јарадычысы синәси сөз хәзинәли, зәнкин һәјат тәҷрүбәли улуларымыздыр. Бунлар мәна нәһәләрдән-бабалардан, онлара өз нәһәләриндән-бабаларындан, онлара да даһа улу әчдадлардан кәлиб чатыб.

Тарихи ирсимизгә, мә'нәви мәдәнијјәтимизгә, халғымызын ән'әнәви тәсәррүфат саһәләринә даир емпирик биликләри, тәҷрүбә вә сынамалары бир дә һөрмәтли муәллимләрим, гәләм достларым Тејмур Бунјадов, Маһмуд Исмајылов, Мирәли Сејидов, Мәммәд Дадашзадә, Камил Вәлијев, Гәмәршаһ Чавадов, Шаһнәләнк Гулијев, Азад Нәбијев, Һәсән Гулијев, Гијасәддин Гејбуллајев, Гара Әһмәдов, Һәвил Һәвилов, Ариф Мустафајев, Бәһлул Абдуллајевин арашдырмаларындан да көтүрдүјүмүз фикирләргә зәнкинләшдирмәјә чалышдыг.

Гој бу мүдрик кәламлар, ибрәтамиз сөзләр, өјүд-нәсиһәтләр, дејимләр гулағыңызда сырға олсун. Ағсагал сөзү, агбирчәк хејир-дуасы үстүнүздән әскилмәсин. Онлары өзүнүзә өрнәк един, эзизләрим.

Сизләргә һәјатда шадлыг, севинч, сөнмәз очаг арзулајырам. Очаг башына, чыраг ишығына јығылмагла кифәјәтләnmәјәк. Бу нура тапынмағымыз, она олан инамымыз әгидәмиздә, әмәлләримиздә көрүнсүн, онлары сафлашдырсын, хејирли, уғурлу етсин. Ода-очаға анд ичәк, ода тапынаг. Од-очаг хејирхаһыныз олсун, һәмишә.

КИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

РЕДАКТОРДАН (Тејмур Бунјадов)	3
УЧАЛЫҒА КЕДӘН ЈОЛ	7
БӘРӘКӘТЛИ-ЧӨРӘКЛИ ТОРПАГ	14
«ЕЛИН КӨЗҮ СӘРРАФДЫР»	19
ИЛИН ЈАЗ СЕВИНЧИ	26
Новруз бајрамы гајнагларда	28
Илдә көјәрдәрәм сәни...	32
Јазын илк мүждәчиләри	34
Илин эзиз күнләри...	35
Ајағы сајалы ил јазыннан бәлли олар.	41
Әкин ајы	42
Гарајаз ајы	43
Јазын тәрчых дөврү	47
Шум бајрамы	48
Обаларымызын јағыш ајы	53
Бир дүңја севинч	56
Фатма гарынын өркәни	58
«Даш јағышы»	60
Ел-обанын «икинчи чөрәји»	61
Јајлаглар «кәл-кәл» дејир	65
Гојунлу евләр көрдүм...	65
Күлләр бағынын шаһы	63
Јаз фәслинин сон ајы	70
ИЛИН ЈАЈ НӘФМӘСИ...	72
Елин јаддаш хәзинәси	72
Дирилик сују, шәфа сују	75
Бир дәндән сүнбүл јетишәр	77

Хырман этәји, бәрәкәт этәји	81
Кәндимизин эзәмәти, бәзәји дәјирман	83
Бәрәкәт тәкнәси	86
Һәјатымызын мүгәддәс рузусу	87
Тут ағачы бојунча...	91
Бәсләсән атлас олар тут јарпағындан	92
Этирлисән, дадлысан чај, чај, чај...	83
Дағлар дағымдыр мәним	94
Јајлаг лөвһәләри	96
Ат мураддыр	99
Гарабағын бәдәј атлары	101
Јер-јурд адлары	103
Тикдим ки, изим гала	105
Мин дәрдин мин бир дәрманы	108
Һәр пијаләси мин бир дәрдин дәрманы	111
Көзү јолда галан дағлар	111
Јујруг доғду—јај јары олду	113
Бал тутан—бармаг јалар	115
Елгован кәлиб—көчмәк вахтыдыр	118
Дүшүнчәләримиз, арзуларымыз	120
илин палыз сәркиси	123
Елин пајыз сынаmaları	124
Бәрәкәтли фәсил	125
Азәрбајчан гәдим үзүмчүлүк дијарыдыр.	130
Дады өзүндән ширин, ады өзүндән ширин	136
Елин ағ гызыл сәрвәти	138
«Әкибләр јејирик, әкәрик јејәрләр»	139
Мүгәддәс битки	131
Шәфа мәнбәји	143
Вәзидә јүнкүл, гијмәтдә ағыр	145
Елимиздә-обамызда тој олсун	147
Мийричан-мәһсул бајрамы	150
Ағнан гара, јарашыр јара	154
Солмаз чичәкләр	155
Хонча милли сәрвәтимиздир	157
Улу сәнәтимизин шаһ әсәри	159
Көзәллик ондур, доғгузу дондур	161
Хәзан бајрамы	163

илин гыш севкиси	167
Јаз бәрәкәти гышдан алар	168
Чиллә кечәси	170
Гышгабағы мәрасимләрдән	172
Бөјүк чиллә	173
Кичик чиллә	176
Алачалпов (боз ај)	178
Боз ајымыз бозарса да...	179
Күн кәл, кәл, кәл...	182
Илин ахыр чәршәнбәләри	183
Су чәршәнбәси	184
«Су һәјатдыр, су дириликдир»	136
Од чәршәнбәси	189
«Од варса һәјат вар...»	191
Јел чәршәнбәси	193
«Ағрынызы-ачынызы јел апарсын»	195
«Торпағыныз бәрәкәтли олсун»	198

190
191
192
193
194
195
196
197
198
199
200
201
202
203
204
205
206
207
208
209
210
211
212
213
214
215
216
217
218
219
220
221
222
223
224
225
226
227
228
229
230
231
232
233
234
235
236
237
238
239
240
241
242
243
244
245
246
247
248
249
250
251
252
253
254
255
256
257
258
259
260
261
262
263
264
265
266
267
268
269
270
271
272
273
274
275
276
277
278
279
280
281
282
283
284
285
286
287
288
289
290
291
292
293
294
295
296
297
298
299
300

Бәдии редактору РАФАИЛ ӘЗИЗОВ
Техники редактору ЗОЈА НӘЧӘФОВА
Корректору ЕЛМИРА ФЕЈЗУЛЛАЈЕВА

Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу илә. Форматы 84×108¹/₃₂. Мәтбәә кағызы № 1. Шәрти чап вәрәги 12,17. Учот нәшр вәрги 12,0. Тиражы 1000. Сифариш 193. Мүгавилә гижмәти илә.

Азәрбајчан Дөвләт Нәшријаты. Бакы—370005, һүсү һачыјев күчәси № 4.

Азәрбајчан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлији.

«Гизил Шәрг» ичарә мәтбәәси, Бакы, һәзи Асланов күчси, № 80.